

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

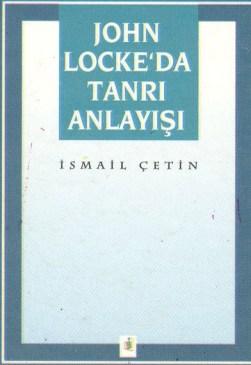
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

JOHN LOCKE'DA TANRI ANLAYIŞI

İ S M A İ L Ç E T İ N

Bu çalışma, on yedinci yüzyılda Batı Düşüncesi Tarihinde yetişen büyük filozoflardan biri olan John Locke'un Din Felsefesi ile ilgili görüşlerini tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Hakkında çok şey söylenmesine ve Felsefe Tarihinde yer alan büyük otoritelerden biri olarak kabul edilmesine rağmen, şu ana kadar Locke hakkında ülkemizde müstakil bir çalışma yapılmış değildir.

Filozofun ahlâkla ilgili görüşlerini ele alan bir çalışmayı bir yana bırakırsak, Locke hakkındaki bilgimiz çok yakın bir zamana kadar telif veya tercüme çeşitli Felsefe Tarihi kitaplarında yer alan eksik bilgilerden ibaretti. Bu da, Locke felsefesi hakkında bilerek veya bilmeyerek birtakım hatalı görüşlerin ortaya atılmasına neden oluyordu. Söz gelişi, Locke'un ampirist bilgi öğretisi göz önünde bulundurularak, onun ideal varlık alanını rasyonel düşünme ve konuşmanın sınırları dışında tuttuğu; daha da ileri, bu varlık alanını kabul etmediği gibi görüşler ileri sürülüyordu.

Bu çalışmada Locke felsefesi hakkında ileri sürülen bu ve benzeri yanlış görüşlere işaret edilmektedir.

Ampirizmin babası olarak kabul edilen Locke'un, Din Felsefesinin problemleri ile ilgili önemli görüşleri bulunmaktadır. Ancak, Locke'un daha çok epistemoloji ile ilgili görüşleri sayesinde tanınmış olması, onun Din Felsefesi ile ilgili yönünün incelenmesini büyük ölçüde engellemiştir. Dolayısıyla bu eser Locke'un Din Felsefesi ile ilgili görüşlerinin özellikle Türk felsefe dünyasına tanıtılmasına bir katkıda bulunmayı ve bu doğrultuda bir başlangıç olmayı hedeflemektedir.

Ülkemiz felsefe okuyucularının Locke felsefesi hakkındaki bilgisinin artmasına ve gerçeğe daha uygun hale gelmesine elinizdeki eserin önemli bir katkı sağlayacağını umuyoruz.

Vadi/felsefe

ISBN: 975-7726-39-7

91.06Y.215.38

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

JOHN LOCKE'DA TANRI ANLAYIŞI

İSMAIL ÇETİN

VADİ YAYINLARI

Vadi Yayınları: 38
Felsefe dizisi: 10

İsmail Çetin
John Locke'da Tanrı Anlayışı

Yayıma Hazırlayan
Yasin Aktay

© Vadi Yayınları
İsmail Çetin, 1995

Birinci Basım
Kasım, 1995

Kapak
Altan Elmacı

Dizgi
ESAM

Montaj, Baskı ve Cilt
Feryal Matbaacılık

ISBN
975.7726.39.7
91.06Y.215.38

VADİ YAYINLARI
Meşrutiyet Cad. Bayındır II, 60/5 Kızılay/ANKARA TEL:435 64 89 FAX:425 63 45

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Dr. İSMALİ ÇETİN

1963 Balıkesir Doğumlu. 1986'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1993 yılında doktorasını aldı ve İngiltere'de ilgili bilimsel çalışmalarda bulundu. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

VADİ YAYINLARI • FELSEFE DİZİSİ

ÇIKAN KİTAPLAR

BİLİM DEDİKLERİ
ALAN CHALMERS
Çev: Hüsamettin Arslan

BİLİMSEL BİLGİNİN SOSYOLOJİSİ
BARRY BARNES
Çev: Hüsamettin Arslan

TARİH FELSEFESİ YAZILARI
ŞAHİN UÇAR

FELSEFEYE GİRİŞ
AHMET ARSLAN

SOSYAL BİLİM DÜŞÜNCESİ VE FELSEFE
PETER WINCH
Çev: Ömer Demir

EDMUND HUSSERL
FELSEFESİNDE MANTIK
AHMET İNAM

HAZIRLANMAKTA OLANLAR

JOHN LOCK'DA AŞKIN DÜŞÜNCE
İSMAİL ÇETİN

DİYALEKTİĞİN SONU
ABDÜLKADİR EL-MURABİT
Çev: Ersin Balcı

BİLİMİN BİNBİR YÜZÜ
AHMET İNAM

MARTİN HEIDEGGER
GEORG STEINER
Çev: Süleyman Kalkan

DİL VE AHLAK
HAKAN POYRAZ

İNSAN HÜRRİYETİ
NECATİ ÖNER

ÖNCE SÖZ VARDI
EROL GÖKA, ABDULLAH TOPÇUOĞLU
YASİN AKTAY

VADİ YAYINLARI

Bilim, Felsefe, Edebiyat ve Kültür Vadilerinden
Derledikleriyle Yanınızda Olmaya Devam Ediyor!

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11
Locke'un Hayatı ve Yetiştirilmesi	11
Locke'un Eserleri	20
Çalışmanın Teşkilî	28

BİRİNCİ BÖLÜM LOCKE'DA BİLGİ ÖĞRETİSİ

I- BİLGİNİN KAYNAĞI PROBLEMİ	33
1- Probleme Giriş	33
2- Doğuştan Fikirler Görüşünün Eleştirilmesi	36
3- Bilginin Gerçek Kaynağı Olarak Tecrübe	45
a- Tecrübenin Anlamı	45
b- Tecrübenin Türleri	46
4- Bilginin Malzemesi Olarak İdea	48
a- İdeanın Anlamı ve Özellikleri	49
b- Yapısı Bakımından İdeanın Türleri	54
II- BİLGİNİN TANIMI, SINIRLARI VE DEĞERİ	63
1- Bilginin Tanımı ve Muhtevası Bakımından Türleri	63

2- Bilginin Dereceleri.....	68
a- Sezgisel (Intuitive) Bilgi.....	69
b- Kanıtlı (Demonstrative) Bilgi.....	70
c- Duyusal (Sensitive) Bilgi.....	71
3-Bilginin Sınırları.....	73
a- Bilgiyi Sınırlandıran Faktörler.....	74
b- Bilgi Eksikliğinin Tamamlayıcısı Olarak Olasılık.....	76
c- Bilgide Yanılma.....	80
4. Bilginin Değeri.....	81
III- LOCKE'DA VAHİY VE AKIL-VAHİY İLİŞKİSİ.....	85
1- Vahyin Gerekliliği	86
2. Akıl-Vahiy İlişkisi.....	88
3- Vahyin Değeri.....	95

İKİNCİ BÖLÜM

LOCKE'DA TANRI VE TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİ

I- TANRININ VARLIĞI.....	103
1-Tanrının Varlığının Bilinmesi.....	103
2-Tanrının Varlığı ile İlgili Deliller.....	106
a- Kozmolojik Delil	108
b- Teleolojik Delil	112
c- Antropolojik Delil.....	115
d- Ahlâk Delili.....	119
II- TANRININ SIFATLARI.....	122
1- Tanrının Ezeli-Ebedî ve Gayr-i Maddi Olması	123
2- Tanrının Bilgisi	126
3- Tanrının Kudret ve İradesi.....	130

4- Tanrının Yaratması.....	132
5- Tanrının Birliği.....	135

III-HRİSTİYANLIĞIN TESLİS İNANCINININ

LOCKE'DA TEVHİDE YAKLAŞTIRILMASI.....	137
---------------------------------------	-----

IV- TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİ

1- Âlemin Tanrı Tarafından Yaratılmış Olması	150
2- Âlemin İşleyişi ya da Âlemde Yürürlükte Olan Bir Tabiat Kanunu.....	153
3- Tabiat Kanununda Bir İstisna Olarak Mucize.....	160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LOCKE'DA TANRI-İNSAN İLİŞKİSİ

I- İNSANIN MENŞEİ	165
1- Tanrının Yarattığı Bir Varlık Olarak İnsan	165
2- Ölümsüz Olarak Yaratılan İnsana Ölümün Girmesi.....	167

II- AHLÂKÎ BİR VARLIK OLARAK İNSAN

1- İnsanın Sorumlu Bir Varlık Oluşu.....	171
2- Bir Bilim Olarak Ahlâk. (Ethics).....	176
3- Ahlâk Kurallarının Kaynağı ve Türleri.....	182
4- Ahlâkî Hayatın Dayandığı Temeller	190
a- Tanrının Varlığı.....	191
b- Ruhun Ölümsüzlüğü	197
c- İnsan Hürriyeti.....	200

III- ÖLÜMSÜZLÜK VE ÂHİRET HAYATI.....

1- İnsanın Kaybettiği Ölümsüzlüğü Tekrar Kazanmasının Şartları	208
--	-----

a- İnanma Şartı	209
b- Davranış Şartı	212
2-Ahiret Hayatı	216
 SONUÇ	 219
BİBLİYOGRAFYA.....	223
DİZİN.....	229

ÖNSÖZ

Bu çalışma, on yedinci yüzyılda Batı Düşüncesi Tarihinde yetişen büyük filozoflardan biri olan John Locke'un Din Felsefesi ile ilgili görüşlerini tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Felsefe Tarihinde yer alan ve felsefeye büyük katkılar sağlayan nice filozof vardır ki, onların fikir ve eserleri üzerinde yeterli araştırmanın yapılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu husus, özellikle ülkemizdeki felsefî çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda daha belirgin olarak kendini hissettirmektedir.

Hakkında çok şey söylenmesine ve Felsefe Tarihinde yer alan büyük otoritelerden biri olarak kabul edilmesine rağmen, şu ana kadar Locke hakkında ülkemizde müstakil bir çalışma yapılmış değildir. Filozofun ahlâkla ilgili görüşlerini ele alan bir çalışmayı (Akarsu, Bedia, Ahlâk Öğretileri, İst. Üniv. Ed. Fak. yay., 2. baskı, İst. 1970) bir yana bırakırsak, Locke hakkındaki bilgimiz çok yakın bir zamana kadar telif veya tercüme çeşitli Felsefe Tarihi kitaplarında yer alan eksik bilgilerden ibaretti. Bu da, Locke felsefesi hakkında

bilerek veya bilmeyerek birtakım hatalı görüşlerin ortaya atılmasına neden oluyordu. Söz gelişi, Locke'un ampirist bilgi öğretisi göz önünde bulundurularak, onun ideal varlık alanını rasyonel düşünme ve konuşmanın sınırları dışında tuttuğu; daha da ileri, bu varlık alanını kabul etmediği gibi görüşler ileri sürülüyordu. Locke felsefesi hakkında ileri sürülen bu ve benzeri yanlış görüşlere çalışmamızda işaret edilmiştir. Bu arada, Locke'un eserlerinden dilimize yapılan ilk ve tek çeviriyi de belirtmekte yarar vardır. Vehbi Hacıkadıroğlu, "An Essay Concerning Human Understanding"i "İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme" adıyla dilimize kazandırmış bulunmaktadır. Ülkemiz felsefe okuyucularının Locke felsefesi hakkındaki bilgisinin artmasına ve gerçeğe daha uygun hâle gelmesine bu çevirinin önemli bir katkı sağlayacağı konusunda şüphe yoktur.

Ampirizmin babası olarak kabul edilen Locke'un, Din Felsefesinin problemleri ile ilgili önemli görüşleri bulunmaktadır. Ancak, Locke'un daha çok epistemoloji ile ilgili görüşleri sayesinde tanınmış olması, onun Din Felsefesi ile ilgili yönünün incelenmesini büyük ölçüde engellemiştir. Bu itibarla çalışmamız, Locke'un Din Felsefesi ile ilgili görüşlerinin özellikle Türk felsefe dünyasına tanıtılmasına bir katkıda bulunmayı ve bu doğrultuda bir başlangıç olmayı hedeflemektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında çeşitli kimselerin nazik yardımları oldu. İngiltere'de bulunan kıymetli arkadaşım Talip Küçükcan, çalışmanın gerektirdiği ve Türkiye'de bulamadığım eserleri, istediğim her defasında mümkün olan en kısa sürede temin ederek gönderdi. Meslektaşım Yard. Doç. Dr. Zeki Özcan, Locke'un Fransızca yazışmalarını Türkçeye çevirerek onlardan faydalanmamı sağladı. Nihayet, hocam Prof. Dr. Hüseyin Aydın'ın çalışmanın başından sonuna kadar devam eden ilgi ve yardımlarını gördüm. Yine, hocam Prof. Dr. Süleyman H. Bolay, çalışmanın basılması yönündeki teşvik ve yardımlarıyla bana cesaret verdi. Burada, yardımlarından dolayı hoca ve arkadaşlarıma, ayrıca çalışmanın basımını gerçekleştiren Vadi yayınlarına teşekkür etmek benim için mutlu bir görevdir.

Ocak 1995

BURSA

GİRİŞ

Locke'un Hayatı ve Yetiřmesi

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa düşünce hayatına damgasını vurmuş filozoflardan söz etmek gerektiğinde akla ilk gelen isimlerden biri de, şüphe yok ki, John Locke'dur. Locke, yaşadığı çağın entellektüel görünümünü güzel bir şekilde özetlemiş ve ortaya koyduğu fikirlerle, Aydınlanma Çağı'nı başlatan büyük düşünürler arasında hak ettiği yeri almıştır.¹ "Onun yazıları, kendi çağının ruhunu eksiksiz bir şekilde aksettirmektedir. Biz bu yazılarda, geç on yedinci yüzyıl İngiltere'sinin en temel niteliği olan, hayata dengeli ve müsamahalı bir yaklaşımı görmekteyiz. Belirgin bir ihtiyat sevgisi, disiplinli düşünme ve aşırılığa düşmekten dikkatli kaçış bu yazıların

¹ Cragg, Gerald R., *The Church and the Age of Reason*, s. 75

her sayfasında tam bir sadakatle gözetilmiştir.”²

Locke, kaynakların ittifakla belirttiğine göre, annesi Agnes Keene ile babası John Locke'un evliliklerinin ikinci yılında 29 Ağustos 1632'de İngiltere'nin Wrington kasabasında dünyaya gelmiştir. Aile, orta sınıf Protestan bir ailedir. Dindar bir kadın olan annesinin Locke'un yetişmesinde önemli etkileri olmuştur. Locke'un babası hukuk bilginin olup bir ara avukatlık yapmış, daha sonra sulh mahkemesinde kâtip olarak çalışmıştır. Filozofun doğduğu yıllarda, genel olarak Avrupa'da, özel olarak İngiltere'de şiddetli tartışmalar ve kısa vadeli hesaplar ağırlıktadır. Olgunlaşmamış birtakım kanaatler mübalağalı ve vahşiyane bir şekilde ifade edilmektedir. Akla gereken önem verilmemekte ve insanlar daha çok duygu ve heyecanın yönlendirmelerine göre hareket etmektedirler.³

Locke'un hayatının ilk yılları, özellikle on dört yaşına kadar olan dönem hakkında bize ulaşan fazla bilgi yoktur. Bu dönem, muhtemelen daha çok aile çevresinde geçmiş ve filozofun aldığı eğitim anne ve babanın öğrettikleri ile sınırlı kalmıştır. 1646 yılında, on dört yaşına geldiğinde Locke'u, ünlü eğitimci Dr. Richard Busby'nin müdürlüğünü yapmakta olduğu Westminster School'un bir öğrencisi olarak görmekteyiz. 1652 yılına kadar devam eden altı yıllık tahsil süresince Locke'un ne gibi bir müfredat takip ettiği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, o yıllarda Westminster School'da Latince, Grekçe, İbranice ve Arapça gibi klâsik lisanların öğretilmesinin önde gelen hedeflerden biri olduğu bilinmektedir.⁴ Locke'un Westminster School'da öğrenim gördüğü süre içerisinde klâsik lisanları ne derece öğrenebildiğini kestirmek oldukça güçtür. Bununla birlikte, onun daha sonraları söz konusu klâsik lisanlara nasıl bir aşinalık kazandığını tespit etmek de bütünüyle imkansız değildir. Hristiyan dünyasında dinî hoşgörünün gereğini gösteren

² Aaron, R., John Locke, s. 1

³ Aaron, age., s. 1-2; Clapp, J. Gordon, J. Locke, Encyclopedia of Philosophy IV/487; Mclachlan, H., The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton, s. 69; von Leyden, W., Introduction (Essays on the Law of Nature), s. 15; Woolzley, A.D., Introduction (An Essay Concerning Human Understanding), s. 9

⁴ Aaron, age., s. 3; Clapp, agm., Enc. Phil., IV/487; Mclachlan, age., s. 69; von Leyden, age., s. 15

"Hoşgörü Üzerine Bir Mektup (Epistola de Tolerantia)" ile ana teması Tanrı-âlem ilişkisi olan "Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler (Essays on the Law of Nature)" Locke'un Latince yazdığı iki temel eserdir. Yine, Locke'un ileri derecede İbranca bildiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. O, St. Paul'un Mektuplarına yazdığı şerh ve notlarda çeşitli kelimelerin etimolojilerini incelemekte ve kelimelerin farklı okunuş biçimlerini tartışmaktadır. Bir diğer doğu lisanı olan Arapça da ileriki yıllarda Locke'un ilgi alanı içinde kalmaya devam etmiştir. Biraz sonra göreceğimiz gibi, o Oxford'da kaldığı süre içinde üç yıl boyunca Arapça kurslarına devam etmiştir. Filozofun, üniversite öğreniminden sonra bir yıl kendi üniversitesinde Grekçe okutmanlığı yapmış olması da, onun Grekçe'deki yeterliliğini gösteren önemli bir kanıttır.⁵

Westminster School'dan mezun olduktan sonra, Locke 1652 yılında, Oxford'da üniversite öğrenimi gördüğü Christ Church'e kaydolmuştur. John Owen'ın dekanı olduğu Christ Church'de Locke'un danışmanlığını yapan kişi kendisinden altı yaş büyük olan Thomas Cole'dur. Cole, nazik, müsamahalı ve mükemmel bir bilgidir. Onun, özellikle dinî hoşgörü konusunda Locke üzerinde önemli etkileri olmuştur.⁶ Locke'un Christ Church'deki üniversite öğrenimi sırasında kendilerinden ders dinlediği kimseler arasında, dinî inançlar konusundaki müsamahalı tutumlarıyla tanınmış olan Henry Wilkinson ve Francis Howell da yer almaktadır. Bu kişilerin de Locke'un yetişmesinde önemli tesirleri olmuştur.⁷

Locke'un Christ Church'te takip ettiği dersler arasında Mantık, Metafizik, Tarih, Astronomi, Tabiat Felsefesi, Kimya, Latince, Grekçe, İbranca ve Arapça yer alıyordu. Bunun yanında, bütün öğrenciler gibi o da üniversitedeki dinî uygulamalara iştirak ediyordu. Her güne kilisede yapılan dua ve ibadetle başlanıyordu. Günlük eğitim-öğretim tamamlandıktan sonra akşam yapılacak son iş, Christ Church Katedralinde yapılan akşam ayinine katılmak idi. Locke, dört

⁵ von Leyden, age., s.15

⁶ McLachlan, age., s. 69; Hargreaves, W. N. Oxford in the Age of John Locke, s. 95-96

⁷ Hargreaves, age., s. 99

14 John Locke'da Tanrı Anlayışı

yıllık bir eğitimden sonra, Christ Church'deki öğrenimini 1656 yılında edebiyat fakültesi mezunu olarak bitirmiştir.⁸

1656-58 yılları, Locke'un Oxford'da master öğrenimi yaptığı yıllardır. Bu yıllarda Locke, hem master çalışmalarını başarıyla sürdürmüş hem de özel olarak tıpla ilgilenmiştir. Tıbbı duyduğu ilgi Locke'u daha önce hem Westminster School'da hem de Christ Church'de okuduğu Arapça'yı daha yoğun çalışmaya yöneltmiştir. Çünkü o zamanlarda Avrupa'da İbn Sînâ'nın "Tıp Kanunu (Canon of Medicine)" adlı eseri adeta tıp incili olarak kabul edilmektedir. Locke, bu eseri orijinalinden okuyabilmek için üç yıl boyunca özel Arapça kurslarına devam etmiştir.⁹ Locke'un, kendisinden Arapça öğrendiği kişi, Hugo Grotius'un "De Veritate" adlı eserini Arapça'ya çeviren ve devrin önde gelen İbranice ve Arapça profesörü olan Edward Pococke'dur. Locke ve Pococke arasında çok sıkı bir dostluk kurulmuş olup Locke, Pococke'un şahsî ve ilmî kişiliğine duyduğu hayranlığı sık sık ifade etmiştir.¹⁰

Burada akla şöyle bir soru gelmektedir: Acaba Locke, İbn Sînâ'nın "Tıp Kanunu" adlı eserini okumak için öğrendiği Arapça'yı, İbn Sînâ'nın ve diğer İslâm filozoflarının başka eserlerini okumak için de kullanmış mıdır? Yoksa, onun Arapça'yı kullanması, söz konusu eseri okumakla sınırlı mı kalmıştır? Bu soruya olumlu veya olumsuz kesin bir cevap vermek hemen hemen imkânsızdır. Her şeyden önce, belirtmek gerekir ki, Locke'un eserlerinin hiçbirinde İslâm filozoflarından herhangi birine direkt veya dolaylı bir atıf bulunmamaktadır. Yine de bundan Locke'un İslâm filozoflarının hiçbir eserini okumadığı sonucunu çıkarmak, kanaatimizce, fazla aceleci bir çıkarım olacaktır. Çünkü, Locke'un eserlerinde, birkaç istisnayı bir yana bırakırsak, Batı Felsefesi tarihinde yer alan büyük filozofların çoğuna herhangi bir atıf yer almamaktadır. Nasıl ki bundan Locke'un birkaçı dışında çoğu Batı filozofunu okumadığı sonucu çıkarılamazsa, onun öğrenmiş olduğu Arapça ile, "Tıp

⁸ Aaron, age., s. 5; Hargreaves, age., s. 97-98

⁹ Hargreaves, age., s. 111

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

¹⁰ Mclachlan, age., s. 69; Hargreaves, age., s. 105

Kanunu" dışında, İslâm filozoflarının şu veya bu eserini okumuş olabileceği ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Tekrar Locke'un hayat seyrine döndüğümüzde, onun 1660-64 yılları arasında Oxford'da üniversite öğretim elemanı olarak görev yaptığını görmekteyiz. Hitabet ve Grekçe okutmanlığı ile Ahlâk Felsefesi eleştirmenliği Locke'un bu dönemde üniversitede üstlenmiş olduğu görevlerdir.¹¹ 1665 yılı Brandenburg'da diplomatik bir görevle geçecektir. Fakat Locke bu görevi devam ettirmek istememektedir. Artık onun gayesi, master öğrenimi sırasında yakından ilgilendiği tıp alanında doktorluk diploması almaktır. 1666 yılı bu diplomayı kazanmak için harcanan çabalarla geçer. Ne var ki, Locke'un resmî tıp öğrenimi görmemiş olması bu çabaları boşa çıkarmıştır.¹²

Amacına ulaşamamış olmanın üzüntüsünü duyduğu günlerde Locke, gittiği bir partide Shaftesbury kontu Antony Ashley Cooper'la tanışır. Bu tanışma Locke'un hayatında bir dönüm noktası olacaktır. Locke'un geniş bilgisine hayran kalan Cooper, ona kendisinin özel hekim ve danışmanı olmasını teklif eder. Teklifi kabul eden Locke, patronuyla birlikte Londra'da yaşamaya başlar. Locke'un, 1668'de şiddetli bir hastalığa yakalanan Cooper'ı iyileştiren tedavisi onların arasındaki yakınlığı daha da arttıracaktır. Cooper'ın siyaset basamaklarını hızla tırmanıp başbakan olması sonucunda, onun özel danışmanlığını yapan Locke da önemli siyasî görevler üstlenir. O, bu görevleri sürdürürken, 1675 yılında, öteden beri arzu ettiği tıp doktorluğu diplomasını da elde eder.¹³ Yoğun siyasî faaliyetlerden bıkan Locke, 1675 yılında, yakalanmış olduğu nefes darlığını da bahane ederek Fransa'ya gider ve 1679 yılına kadar orada kalır. Bu yıllar Locke'un, biraz sonra göreceğimiz gibi, Fransız filozoflarının (başta Descartes ve Malebranche olmak üzere) eserleriyle yakından tanıştığı ve kendi felsefî görüşlerinin temelini attığı bir dönemi oluşturmuştur.¹⁴

Ne var ki, 1679 yılında Fransa'dan İngiltere'ye döndüğünde

¹¹ Aaron, age., s. 5; McLachlan, age., s. 70; Hargreaves, age., s. 107-108

¹² Hargreaves, age., s. 111

¹³ Aaron, age., s. 16-17; Hargreaves, age., s. 114-115

¹⁴ Aaron, age., s. 18

Locke'u iyi şeyler beklememektedir. Ülkede tam bir siyasî kargaşa hâkimdir. Cooper, 1681 yılında iktidardan düşünce kurtuluşu Hollanda'ya sığınmakta bulur. Şartlar Cooper'ın taraftarları için de tehlikeli boyutlara ulaştığında, 1683 yılında Locke da Hollanda'ya kaçar. Locke, artık İngiltere'de suçlu olarak aranan kişi olmuş ve bütün görevlerine son verilmiştir.¹⁵

Locke için artık 1689 yılına kadar devam edecek Hollanda hayatı başlamıştır. Hollanda'daki yıllar, Fransa'da temeli atılan felsefî fikirlerin olgunlaştırılması ve 1689'dan itibaren İngiltere'de yayımlanacak olan eserlerin kaleme alınması bakımından Locke için oldukça verimli geçmiştir. Ayrıca filozof bu yıllarda, kendi dinî görüşlerine önemli etkileri olan ve Remonstrants (ılımlı dinî görüş taraftarları) olarak isimlendirilen dinî bir grupla da yakın ilişkiler kurmuştur. Teoloji profesörü bir Unitarian olan Philip van Limborch ile Jean le Clerc bu grubun önde gelen şahsiyetlerindendir.¹⁶ Limborch ile Locke arasında, çalışmamızın ikinci bölümünde göreceğimiz gibi, özellikle Tanrının birliği (anti-trinitarianism) konusunda önemli fikir alışverişleri olmuştur.

Hollanda'da yoğun çalışmalarla geçen altı yıldan sonra, 1689 yılında ikinci İngiliz devrimi başarıyla sonuçlanıp William of Orange krallığa geçtiğinde, bütün diğer siyasî kaçaklar için olduğu gibi, Locke için de İngiltere'ye dönmekte bir sakınca kalmamıştır. Artık İngiltere, Locke'un güven içinde yaşayabileceği bir ülkedir. Bunun üzerine Locke vakit geçirmeden İngiltere'ye döner. Bundan sonra filozof yalnızca, Hollanda'da kaleme aldığı eserlerini yayımlamak ve yayımlanan eserlerine yöneltilen eleştirileri cevaplandırmakla meşgul olacaktır.¹⁷ Ancak 1698 kışında yakalandığı ciddi hastalık, filozofun çalışmalarını büyük bir sekteye uğratır. Daha sonra sağlanan kısmî iyileşme ile, hasta yatağı ve çalışma masası arasında devam eden maceralı ve verimli hayat 28 Ekim 1704'de sona erer.¹⁸

¹⁵ Aaron, age., s. 21; McLachlan, age., s. 71; Hargreaves, age., s. 120

¹⁶ Aaron, age., s. 20; McLachlan, age., s. 72; Montuori, Mario, John Locke on Toleration and the Unity of God, s. XVIII-XIX

¹⁷ Aaron, age., s. 37; von Leyden, age., s. 21; Hargreaves, age., s. 120

¹⁸ Aaron, age., s. 43-44; McLachlan, age., s. 106

Buraya kadar ana hatlarıyla göstermeye çalıştığımız Locke'un hayat çizgisi, çeşitli alanlarda yazılan önemli eserleri ihtiva etmesi bakımından oldukça verimli geçmiştir. Locke'un birden çok eseri, ilgili olduğu alandaki klâsikler arasında yer almış olup bu özelliğini günümüzde de devam ettirmektedir. Öyle ki, Locke'un eserlerinde yer alan fikirlerden bahsetmeden yazılacak bir Batı Düşüncesi Tarihi her zaman eksik kalmaya mahkum olacaktır.¹⁹

Böylesine büyük başarıya sahip olan bir filozof, elbetteki kendinden önceki birtakım filozoflardan etkilanmiş olmalıdır. Hemen belirtmek gerekir ki, Locke gibi geniş ve evrensel ilgiye sahip bir filozofun nerelerden ve kimlerden etkilendiğini kesin sınırlarıyla belirlemek oldukça zordur.²⁰ Locke'un ilköğ filozoflarından en çok etkilendiği kişi Aristoteles olmuştur. Locke'a göre Aristoteles "geniş görüşleri, keskin fikirleri ve güçlü hükümleri bakımından sadece birkaç dengi bulunan eski büyük insanlardan biridir."²¹ Locke'un eserlerindeki alıntılardan da anlaşılmaktadır ki,²² o, Aristoteles'i büyük bir dikkatle okumuş ve kendi felsefesini kurarken bu büyük filozoftan oldukça faydalanmıştır. Bununla birlikte, Locke'un tavizsiz bir Aristoteles hayranı olduğu da sanılmamalıdır. O, Aristoteles'in büyük bir filozof olduğunu içtenlikle ifade etmekle birlikte, bu büyük Yunan filozofunu eleştirmekten de geri kalmamıştır. Essay'de, Aristoteles'in ortaya koyduğu bir akıl yürütme şekli olarak kabul edilen kıyasa yöneltlen etkili eleştiri,²³ bu konuda verilebilecek güzel bir örnektir.

Locke'un etkilendiği ve eserlerinde ismen zikrettiği bir diğer ilköğ filozofu da Çiçero'dur. Filozof, özellikle ahlâkla ilgili görüşlerini açıklarken, kendi görüşleriyle Çiçero'nunkiler arasındaki benzerliğe

¹⁹ Aaron, age., s. 1; Cragg, age., s. 75

²⁰ Ware, Charlotte S., "The Influence of Descartes on John Locke", *Revue Internationale de Philosophie*, 4 (1950), s. 210

²¹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, s. 418 (Bu eser, bundan sonra E.C.H.U. şeklinde kullanılacaktır.)

²² Msl., Bkz., Locke, *Essays on the Law of Nature*, s. 113 (Bu eser, bundan sonra *Essays L.N.* şeklinde kısaltılacaktır.)

²³ Locke, E.C.H.U., s. 416-422

ışaret etmekten farkedilir bir memnuniyet duymaktadır.²⁴ Aaron'un da belirttiği gibi,²⁵ Locke'un materyalizme yönelttiği, çalışmamızın ikinci bölümünde göreceğimiz eleştirilerin geliştirilmesinde, muhtemelen Çiçero'nun önemli etkileri olmuştur.

Locke'un yetişmesinde sözkonusu edilebilecek daha net etkileri görmek için yeniçağa kadar gelmemiz gerekmektedir. Locke, bu çağda yetişmiş Galilei Galileo, Francis Bacon, Robert Boyle ve İsaac Newton gibi bilim adamı ve filozofları büyük bir dikkatle okumuş ve onları hakikatin keşfinde önemli ilerlemeler yapmış kişiler olarak vasıflandırmıştır.²⁶ Özellikle Boyle'ın Locke üzerindeki etkileri büyüktür. Boyle, 1654-68 yılları arasında Oxford'da çalışırken onunla Locke arasında büyük bir yakınlık kurulmuştu. Boyle tıpla ilgili deneyler gerçekleştirirken, Locke ona yardımcı etmektedir. Locke'un tıba duyduğu, ileride artarak devam edecek olan ilgi bu deneyler sırasında başlamış olmalıdır.²⁷

Locke'a en fazla etkide bulunan filozofun kim olduğu sorulacak olursa, buna verilecek cevap, şüphesiz ki Descartes olacaktır. Descartes'ın Locke üzerindeki etkisinin büyüklüğünü anlayabilmek için, Locke'un Fransa'da geçirdiği 1675-79 yılları arasında tuttuğu seyahat notlarına bakmamız yeterlidir. Locke'un, her türlü meşguliyetten uzak olarak, yalnızca kendi felsefi fikirlerinin temelini atmakla geçirdiği bu yıllara ait notlar Descartes'ın eserlerinden yapılmış alıntılarla doludur.²⁸ Locke, Descartes'ın eserlerini okuyarak aldığı etkinin büyüklüğünü "Okulların (Skolastik Felsefe) anlaşılmaz felsefi konuşmalarının etkisinden kurtuluşumu bu büyük adama borçlu olduğumu her zaman itiraf etmeliyim"²⁹ şeklindeki ifadesiyle bize haber vermektedir.

Descartes'ın Locke üzerindeki en açık etkilerinden biri,

²⁴ Locke, *Essays L.N.* s. 211, 213

²⁵ Aaron, *age.*, s. 8

²⁶ Locke, *Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter*, *Works* IV/402

²⁷ Aaron, *age.*, s. 13

²⁸ Ware, *agm.*, s. 230

²⁹ Locke, *A letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester*, *Works* IV/48

epistemolojide, Locke'un en kesin bilgi olarak kabul ettiği kendi varlığımızla ilgili "sezgisel bilgi" konusunda olmuştur. Locke, her ne kadar bu bilgiyi açıklarken Descartes'a bir atıfta bulunmuyorsa da, çalışmamızda yeri geldiğinde işaret edeceğimiz gibi, onun "sezgisel bilgi" hakkında söyledikleriyle, Descartes'ın "Cogito"su arasında birçok bakımdan büyük benzerlikler göze çarpmaktadır. Descartes'ın Locke üzerindeki bir diğer etkisi, Tanrının varlığının delillerinde görülmektedir. Locke'un Tanrının varlığını ispatlamak için kullandığı antropolojik delil, hem kuruluş hem de ifade ediliş bakımından, Descartes'ın "Metafizik Düşünceler"de ortaya koyduğu³⁰ delil ile aşağı yukarı aynıdır. Bu hususa çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak işaret edilecektir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, her ne kadar Locke Descartes'tan önemli etkiler almışsa da, onun kartezyen bir filozof olarak kabul edilebileceği düşünülmemelidir. Çünkü, eğer Locke Descartes'ın görüşlerinden bazılarını kabul edip onlardan faydalanmışsa, daha fazlasına da karşı çıkmış ve onları eleştirmiştir. İlk olarak, Descartes'ın epistemolojisinde, hatta bütün felsefesinde önemli bir yeri olan "doğuştan fikirler" görüşüne, felsefe tarihinde yer alan en etkili eleştiri Locke'tan gelmiştir. Bu eleştiri yaparken Locke'un muhalif olarak düşündüğü kimseler arasında Descartes, herhalde baş sıralardan birini alıyordu. Bu noktaya, çalışmamızın Locke'un bilgi öğretisi için ayrılan bölümünde işaret edilecektir. Locke'un Descartes'tan ayrıldığı bir diğer önemli nokta da, sonlu cevherler olan madde ve ruhun temel nitelikleri konusunda karşımıza çıkmaktadır. Descartes, maddenin temel niteliğinin uzam, ruhun da düşünme olduğunu ve uzamsız maddenin, düşünmesiz de ruhun var olamayacağını söylerken,³¹ Locke bu iddianın yanlışlığını göstermek için önemli bir çaba harcamaktadır.³²

Locke'un Descartes'tan sonra en fazla etkilendiği kişi, yine bir Fransız filozofu olan Malebranche'tır. Locke'un Fransa'da

³⁰ Bkz., Descartes, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, s. 164-169.

³¹ Bkz., Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, s. 90, 111.

³² Locke, E.C.H.U., s. 93-94, ayrıca bkz. 129-130.

Locke bu eseri, kendi felsefi görüşlerini olgunlaştırmada faydası olur düşüncesiyle birçok defa okumuş ve bu eserde yer alan kendisinin katılmadığı görüşleri eleştirmek için "An Examination of Malebranche's Opinion of Seeing all Things in God (Malebranche'in Her şeyi Tanrıda Görme Düşüncesinin Bir Açıklaması)" isimli eserini kaleme almıştır³⁴

Locke'un Eserleri

Locke, kendinden önce ve kendi devrinde yaşamış birtakım filozoflardan etkilenmiş olmakla birlikte çeşitli alanlarda yazdığı eserlerle düşünce tarihine önemli katkılarda bulunmuş ve bu nedenle de, tarihe geçen büyük düşünürler arasında hak ettiği yeri almıştır. O, felsefe tarihinde sahip olduğu şöhreti büyük ölçüde epistemoloji, özellikle de bilginin kaynağıyla ilgili görüşlerine borçludur. Bu şöhretin kazanılmasının önemli bir sebebi, kökleri ilkçağ filozoflarına kadar uzanan "doğuştan fikirler" görüşüne Locke'a gelinceye kadar amacını bilen ve etkili bir eleştirinin yöneltilmemiş olmasıdır. Locke, "insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve sınırlarını araştırmayı hedeflediği"³⁵ Essay'in birinci kitabını tamamıyla "doğuştan fikirler"i eleştirilmesine ayırmıştır. O, birinci kitapta "doğuştan fikirler"i eleştirdikten sonra, ikinci kitapta, insan bilgisinin biricik kaynağının "deney" olduğunu belli bir mantıkî tutarlılık formu içinde göstermeye çalışmaktadır. Locke'un bunda ne derece başarılı olduğunu çalışmamızın birinci bölümünde göreceğiz. Ancak, Locke'un ampirizmi kurmadaki başarısı ne olursu olsun, "doğuştan fikirler (rasyonalizm)" karşısında ampirizmin altın çağının Locke'la başladığını söylemek, sanırız yanlış olmayacaktır. Bu nedenle, denebilir ki, eğer Locke başka hiçbir görüş ortaya koymamış olsaydı bile, epistemolojiyle ilgili görüşleri ona felsefe tarihinde sahip olduğu

³⁴ Locke, An Examination of Malebranche's Opinion of Seeing all Things in God, Works, IX/211 (Bundan sonraki yerlerde bu eser, An Examination of Malebranche's şeklinde kısaltılarak verilecektir.)

³⁵ Locke, E .H.U., s. 63

şöhreti kazandırmaya, herhalde yeterdi.

Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, Locke'un genel olarak düşünce tarihine kazandırdığı şeyleri onun epistemolojiyle ilgili görüşleriyle sınırlandırmak da doğru değildir. O yalnızca büyük bir filozof değil, aynı zamanda büyük bir teologtur da. Oxford'da Christ Church'de üniversite öğrenimi sırasında teolojiye duymaya başladığı ilgi, filozofun olgunluk yıllarında artarak devam etmiştir. Locke'un ölüm yıllarına kadar yazmaya devam ettiği teolojiyle ilgili eserler bu gerçeğin açık bir göstergesidir. Bu nedenle, Locke'un üniversite öğreniminden sonra, teolojiden soğuduğu ve ilgisini başka alanlara yönelttiği şeklinde zaman zaman karşılaşılan iddiaların gerçekle bir ilgisinin bulunmadığı kabul edilmelidir.³⁶

Locke, "The Reasonableness of Christianity (Hristiyanlığın Akla Uygunluğu)" ve bu eserdeki görüşlerine yöneltilen eleştirilere yazdığı iki "Savunma (Vindication)" ile St. Paul'un Mektupları için yazdığı "A Paraphrase and Notes on the Epistles of St. Paul (St. Paul'un Mektuplarına Şerh ve Notlar)" da ortaya koyduğu görüşlerle kendinden sonraki Hristiyan teolojisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu eserlerde uygulanan belirgin metot olan "dini esaslara akli yaklaşım", her ne kadar Locke böyle bir hedef gütmemişse de, o zamanlar gelişmekte olan "doğal din" anlayışının güç kazanmasında etkili olmuştur.³⁷ Yine, Locke'un bu eserlerde Papanın iman esaslarını belirleme ve kutsal metinleri yorumlama otoritesine karşı çıkması; ilâhi vahiy ile sahte vahyin ayrılmasında ve gerçek vahyin yorumlanmasında aklın sonuna kadar kullanılması gereği üzerindeki ısrarı "modern İncil tenkitçiliği"nin başlamasına önemli katkıda bulunmuştur.³⁸ Burada, Locke'un Hristiyanlar arasında tesis etmeyi arzuladığı dinî hoşgörü ile ilgili çabalarını da anmakta yarar vardır. Locke, Hristiyan mezhepleri arasında ortaya çıkıp uzun süre devam eden iç savaş 1648'de sona erdiğinde on altı yaşında bulunuyordu. Mezhep bağnazlığının yol açmış olduğu bu savaş, Hristiyan

³⁶ Bu yanlış iddialara bir örnek olarak bkz., Sena, Cemil, "John Locke", *Filozoflar Ansiklopedisi*, III/294

³⁷ Cragg, age., s. 159; Montuori, age., s. 196-197

³⁸ Aaron, age., s. 295

dünyasında kolay kapatılamayacak yaralar açmıştı. Filozofa göre böyle savaşların tekrar yaşanmamasını sağlamanın tek çaresi, mezhepler arasında dinî hoşgörünün kurulması idi.³⁹ Locke bu amaca yönelik olarak, devlet ve kilise siyaseti ile ilgili klâsik eserler arasında yer alan "Hoşgörü Üzerine" birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü mektupları yazdı. Bunlar mektup olarak isimlendirilmiş olmakla birlikte, özel kişilere yazılmış mektuplar değil, devlet ve kilise adamlarıyla halka yapılmış tavsiyeleri içeren, mektup türünde yazılmış eserlerdir. Bu eserler, mezhep savaşlarının yol açtığı derin yaraların sarılmasına önemli katkılar sağlamış olmalıdır.

Öte yandan, yine belirtmek gerekir ki, Locke, epistemoloji ve teoloji dışında başka alanlarla da ilgilenmiş ve bu alanlarla ilgili, değerini günümüze kadar koruyan önemli eserler yazmıştır. Ahlâk, eğitim, siyaset ve ekonomi bu alanların başında gelmektedir. Bunu belirttikten sonra, şimdi kısaca Locke'un yazdığı, onun görüşlerini bize ulaştıran eserlerden bahsedelim.

Locke, 1704 yılında öldüğünde bütün eserlerinin müsveddelerini ve özel yazışmalarını yeğeni Lord Peter King'e bırakmıştı. Bu miras, onun son sahibi Lord Lovelace tarafından Bodleian Library'ye teslim edildiği 1942 yılına kadar Peter King'in soyundan gelen mirasçılar tarafından korunmuştur. Bodleian Library, bütün okuyucularının hizmetine sunmak için bu mirası 1947 yılında satın almış ve onu son sahibi Lord Lovelace'e izafeten "Lovelace Collection" şeklinde isimlendirmiştir. Koleksiyon, hâlen Bodleian Library'de bulunmaktadır.⁴⁰

Locke, yazdığı eserlerden bazılarını sağlığında yayımlama fırsatı bulmuştur. Onun yayımlayamadığı eserlerden bazıları daha sonra değişik tarihlerde farklı kişiler tarafından yayımlanmış, fakat hâlâ birçok eser Lovelace Collection'da yazma hâlinde yayımlanmayı beklemektedir.⁴¹ Şimdi, bu yazmaların kısa zamanda yayımlanmasını ümit ve temenni ederek, gerek Locke'un kendisi gerekse onun

³⁹ Locke, A Letter Concerning Toleration, Works VI/53

⁴⁰ von Leyden, W., "Notes Concerning Papers of John Locke in the Lovelace Collection", Philosophical Quarterly, Jan. 1952, s. 63.

⁴¹ Ware, agm., s. 211

ölümünden sonra başkaları tarafından yayımlanan eserlerin tanıtılmasına geçelim.

1- "An Essay Concerning Human Understanding (İnsan Zihnî Üzerine Bir Deneme)": Locke'a felsefe tarihinde sahip olduğu şöhreti kazandıran bu eser, 1690 yılında filozofun kendisi tarafından yayımlanmış ve onun sağlığında dört baskısı yapılmıştır.⁴² Locke'un bu eserle gerçekleştirmek istediği şey, yeni bir sistem ve felsefe ortaya koymak değil; bir altyapı işçisi gibi çalışarak gerçek bilgiye zemin hazırlamak ve bu bilgiye giden yoldaki engelleri ortadan kaldırmaktır.⁴³ Bu amacın gerçekleştirilmesi için yapılması gereken şey de, Locke'un ifadesiyle "insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve sınırlarını"⁴⁴ ortaya koymaktır.

2- "Epistola de Tolerantia (A Letter Concerning Toleration/Hoşgörü Üzerine Bir Mektup)": Farklı mezhepler arasında dinî hoşgörüü yerleştirmek ve devletin insanların dinî inançlarına müdahalesinin olumsuz sonuçlarına dikkat çekmek için yazılmış olan⁴⁵ bu eser, 1689 yılında Locke tarafından Latince olarak yayımlanmış ve 1690 yılında William Popple tarafından İngilizce'ye çevrilerek tekrar basılmıştır. Jonas Proast tarafından bu esere yöneltilen eleştirileri Locke, daha sonra yazdığı üç mektupla cevaplandırmıştır.⁴⁶ Bunlar:

3- "A Second Letter Concerning Toleration (Hoşgörü Üzerine İkinci Mektup)": Eser 1690 yılında yazılmış ve aynı yıl Locke tarafından yayımlanmıştır.

4- "A Third Letter for Toleration(Hoşgörü Hakkında Üçüncü Mektup)": Locke, hoşgörüyle ilgili görüşlerini savunmak için 1692'de yazdığı bu eseri aynı yıl yayımlamıştır.

5- "A Fourth Letter for Toleration (Hoşgörü Hakkında Dördüncü Mektup)": Proast'ın eleştirilerine devam etmesi üzerine, Locke ömrünün sonlarına doğru bu esere başlamış fakat ölümü

⁴² Aaron, age., s. 36; McLachlan, age., s. 73

⁴³ Locke, E.C.H. U., s. 58-59

⁴⁴ Locke, age., s. 63

⁴⁵ Locke, A Letter Concerning Toleration, Works VI/53

⁴⁶ Aaron, age., s. 36; Montuori, age., s. 147 F Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

nedeniyle bitirememiştir. Eser, eksik hâliyle 1706'da John Churchill tarafından yayımlanmıştır.⁴⁷

6- "Two Treatises of Government (Yönetim Üzerine İki Deneme)": 1690 yılında Locke tarafından yayımlanan eser, iki denemeden oluşmaktadır. İlk deneme, Robert Filmer tarafından 1680'de yayımlanan "Patriarcha" da savunulan monarşi yönetimini eleştirmeye ayrılmıştır.⁴⁸ İkinci deneme Locke'un siyaset felsefesi ile ilgili kendi görüşlerini ihtiva etmektedir.

7- "Some Thoughts Concerning Education (Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler)": 1693 yılında Locke'un kendisi tarafından yayımlanan eser, başarılı insanlar yetiştirmek için eğitimde uygulanması gereken teorik ve pratik ilkeleri ihtiva etmektedir. Eserin başında kendisinin belirttiğine göre, Locke bu eseri, eğitimin insanların başarılarındaki etkisini bildiği için, iyi bir eğitimin nasıl yapılacağını göstermek amacıyla yayımlamıştır.⁴⁹ Yayımlandıktan kısa bir süre sonra, o zamanki Avrupa eğitim sistemlerinde büyük değişikliklere yol açan eser, günümüzde de, özellikle İngiltere'de uygulanan eğitim modellerinin önemli bir parçasını oluşturmaya devam etmektedir.⁵⁰

8- "Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and the Raising of the Value of Money (Faizin Düşürülmesi ve Paranın Değerinin Yükseltilmesinin Sonuçları Üzerine Bazı Düşünceler)": Eser 1692 yılında Locke tarafından İngiltere'nin o zamanki ekonomik problemleri için bir çözüm önerisi olarak yazılmış ve yayımlanmıştır.

9- "Further Considerations Concerning Raising the Value of Money (Paranın Değerinin Yükseltilmesi Üzerine İlave Düşünceler)": Locke bu eseri 1695 yılında, yukarıda zikredilen esere William Lowndes tarafından yöneltilen eleştirileri cevaplandırmak amacıyla yayımlamıştır.⁵¹

⁴⁷ Montuori, age., s. XLIV-XLV

⁴⁸ Locke, Two Treatises of Government, Works V/209-210

⁴⁹ Locke, Some Thoughts Concerning Education, Works IX/6-7

⁵⁰ Aaron, age., s. 291-292

⁵¹ Aaron, age., s. 38

10- "The Reasonableness of Christianity, as Delivered in the Scriptures (Kutsal Metinlerde Bildirildiği Şekliyle Hristiyanlığın Akla Uygunluğu)": Locke, din felsefesi ile ilgili görüşleri bakımından bizim için temel kaynak olan bu eseri 1695 yılında yayımlamıştır. Filozof bu eserde, kendisinin önsözde belirttiğine göre, kutsal metinlerde bildirilmiş, kendisine sonradan sokulan unsurlardan arındırılmış Hristiyanlığın ihtiva ettiği esasların akliliğini göstermeyi hedeflemektedir.⁵² Eser, başta teslis olmak üzere, geleneksel Hristiyanlığın bazı inanç esaslarını geçersiz kılacak görüşler ihtiva ettiğinden, özellikle John Edwards'ın sert eleştirilerine maruz kalmıştır.

11- "A Vindication of the Reasonableness of Christianity etc. (Hristiyanlığın Akla Uygunluğunun Müdafaası)": Reasonableness yayımlanır yayımlanmaz, John Edwards bu kitaba yönelttiği eleştirileri 1695 yılında "Some Thoughts Concerning the Several Causes and Occasions of Atheism, especially in the Present Age (Ateizmin Özellikle Günümüzdeki Çeşitli Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler)" adıyla yayımladı ve Locke'u ateistlikle suçladı. Locke, bu eleştiri ve ithamları cevaplandırmak için 1695 yılında "A Vindication of the Reasonableness of Christianity etc."yi yayımlamıştır.⁵³

12- "A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity (Hristiyanlığın Akla Uygunluğunun İkinci Müdafaası)": Locke'un cevabı üzerine, John Edwards Reasonableness ve Müdafaasını eleştirmek için 1696'da "Socinianism Unmasked (Maskesi İndirilmiş Sosinyanizm)" ve 1697 yılında "Socinian Creed (Sosinyan İmanı)"i yayımladı ve Locke'u bu sefer de sosinyan olmakla suçladı. Locke, bu eleştirileri cevaplandırmak için 1697 yılında "A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity"yi yayımladı.⁵⁴

13- "A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester (Worcester Başpiskoposu Edward'a Bir Mektup)": Locke, John Edwards tarafından Reasonableness'a yöneltilen eleştirileri cevaplandırmakla meşgul olurken bir başka eleştiri de, "İnsan Zihni

⁵² Locke, The Reasonableness of Christianity, Works VII/3

⁵³ Locke, "A Vindication of the Reasonableness of Christianity etc, Works VII/161

⁵⁴ Locke, A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity, Works VII/191
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

Üzerine Bir Deneme'ye geldi. Worcester Başpiskoposu Edward Stillingfleet, 1696 yılında yayımladığı "A Discourse in Vindication of the Doctrine of the Trinity (Teslis Öğretisinin Haklılığını Gösterme ile İlgili Bir Konuşma)" adlı eserde Locke'un Essay'de, başta teslis olmak üzere, birçok Hristiyan temel inancına muhalif görüşler ileri sürdüğünü söylüyor ve onu gerçek imanı kabul etmeye çağırıyordu.⁵⁵ Locke, bu eleştirileri cevaplandırmak için, 1697'de "Worcester Başpiskoposu Edward'a Bir Mektup"u yayımladı ve Stillingfleet'i kendisinin teslisi reddetmediğine inandırmaya çalıştı.⁵⁶ Locke'un teslisle ilgili tavrını çalışmamızın ikinci bölümünde tespit etmeye çalışacağız. Stillingfleet eleştirilerine devam edince, Locke 1697'de ikinci ve 1699'da üçüncü bir cevap daha yayımladı.⁵⁷

14. "A paraphrase and Notes on St. Paul's Epistles (St. Paul'ün Mektupları Üzerine Şerh ve Notlar)": Bu eser, St. Paul'ün Galatyalılara, Korintoslulara, Romalılara ve Efeslilere gönderdiği mektuplar için Locke'un yazdığı şerh ve notları ihtiva etmektedir. Locke, bu şerh ve notları 1700-1704 yılları arasında yazmış, fakat ömrü onları yayımlamaya yetmemiştir. Eser, 1705 ya da 1707 yılında John Churchill tarafından yayımlanmıştır.⁵⁸

15. "A Discourse of Miracles (Mucizeler Üzerine Bir konuşma)": Mucizenin tanımı ve ilâhî mesajın kabul edilmesinde mucizenin rolü üzerinde duran bu küçük hacimli eser Locke tarafından 1701-1702 yıllarında yazılmış,⁵⁹ Locke'un ölümünden iki yıl sonra 1706'da John Churchill tarafından "Posthumous Works of John Locke (John Locke'un Ölümünden Sonra Yayımlanan Çalışmaları)" içinde yayımlanmıştır.

16. "An Examination of Malebranche's Opinion of Seeing all Things in God (Malebranche'ın Her Şeyi Tanrıda Görme Düşüncesinin Bir Açıklaması)": Malebranche'ın "Recherche de la Verité" adlı eserindeki bazı düşünceleri eleştiren eserin Locke tarafından ne zaman

⁵⁵ Montuori, age, s. 178

⁵⁶ Locke, A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/3

⁵⁷ Montuori, age, s. 178

⁵⁸ Aaron, age., s. 42

⁵⁹ Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/281

yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu eser de John Churchill tarafından 1706'da "Posthumous Works of John Locke" içinde yayımlanmıştır.⁶⁰

17. "Some Familiar Letters Between Locke and Several of his Friends (Locke ve Çeşitli Arkadaşları Arasında Yazılmış Bazı Bilinen Mektuplar)": 1708'de John Churchill tarafından yayımlanan çalışma Locke ile bazı arkadaşları arasındaki yazışmaları ihtiva etmektedir.⁶¹

18. "Essays on the Law of Nature (Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler)": Lord Lovelace tarafından 1942 yılında Bodleian Library'ye teslim edilen ve Locke'un eserlerinin müsveddelerini ihtiva eden biraz önce işaret ettiğimiz Lovelace Collection'da, Locke tarafından "Tabiat Kanunu" üzerine Lâtinçe olarak yazılmış altı denemeden oluşan "Lemmata" isimli bir müsvedde bulunuyordu. Bu müsveddedeki denemeler başlıca iki soruya cevap aramaktadır: a- Tabiat Kanununu nasıl bilebiliriz? b- Tabiat kanunu nasıl ve ne derecede bağlayıcıdır?⁶² Locke'un din felsefesi ile ilgili önemli görüşlerini ihtiva eden bu müsvedde, W. von Leyden tarafından İngilizceye çevrilerek 1954 yılında "Essays on the Law of Nature" adıyla yayımlanmıştır.⁶³

Locke'un hemen bütün eserleri için geçerli olan bir özellik, onların herkes tarafından kolayca anlaşılabilir bir açıklık ve ele alınan konularda okuyucuyu tatmin etmeye yetecek bir ustalıklı yazılmış olmalarıdır. Bu eserlerde, Locke'un devrinde çoğu zaman görülenin aksine, okuyucuyu etkilemeye yönelik olan alıntı üstüne alıntı yapma yolu terk edilmekte ve ele alınan konuları rasyonel bir form içinde kanıtlama metodu ön plana çıkmaktadır. Yapı olarak ihtiyatlı bir mizaca sahip olan ve gerçeğin peşinden koşmayı her zaman kendisine görev edinen Locke, bu özelliklerini eserlerine de yansıtmıştır. Bunun içindir ki, farklı görüşlerin gerçek olabilirliği ihtimalini peşinen reddeden aşırı iddialı fikirler onun eserlerinde yer

⁶⁰ Aaron, age., s. 312

⁶¹ Montuori, age., s. 221

⁶² von Leyden, Introduction, s. 59

⁶³ von Leyden, age., s. 7

almamıştır.⁶⁴

Çalışmanın Teşkili

Biraz önce eserlerinden bahsederken de gördüğümüz gibi, Locke oldukça geniş ilgi alanına sahip bir filozoftur ve teoloji bu ilgi alanının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Elinizdeki bu çalışma, "John Locke'da Tanrı Anlayışı" adı altında filozofun din felsefesi ile ilgili bütün görüşlerini ele almayı amaçlamaktadır. Ayrı bir felsefe disiplini olarak kabul edilmesi fazla gerilere gitmeyen Din Felsefesinin çeşitli problemleri vardır ve Locke'un eserlerinde bu problemlerin çoğunu ilgilendiren görüşler bulunmaktadır. Fakat, bu görüşlerin hemen hepsi en sonunda, şu veya bu şekilde Tanrı ve Tanrı-âlem ilişkisine varıp dayanmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünün konusunu, Locke'un bilgi öğretisi ile ilgili görüşleri oluşturmaktadır. Locke'un din felsefesi ile ilgili görüşlerini ele almayı amaçlayan bu çalışmada, bizi filozofun bilgi öğretisi ile ilgili görüşleri için müstakil bir bölüm ayırmaya zorlayan ve biri dolaylı ötekisi de direkt olarak Locke'un din felsefesi ile ilgili görüşlerini ilgilendiren iki önemli sebep bulunmaktadır. İlk olarak, Locke, metafizik bir varlık olan Tanrının varlığını ve insanın tabii bilme yetileriyle O'nun varlığı bilgisine ulaşabileceğini kesin olarak kabul eden bir filozoftur. Ona göre, Tanrı yalnızca imanın değil, aynı zamanda bilginin de tam bir konusudur. Öte yandan filozofumuz, çalışmamızda da görüleceği gibi, "tecrübe"yi insan bilgisinin biricik kaynağı olarak görmekte ve Tanrının varlığına ait bilgiyi, en son çözümlemede, fizik dünyadan edinilen duyu verilerine dayandırmaktadır. Bu durumda, Locke'un, metafizik Varlık hakkında insanın sahip olduğu bilgiyi, nasıl edip de fizik dünyadan edinilen duyu verileri üzerine kurabildiğini daha iyi anlayıp anlatabilmek için, daha önce, onun bilgi öğretisinde yer alan anahtar terimlerin yeterince açıklanması kaçınılmaz bir şart olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁴ Aaron, a.g.e., s. 45-46

Bu, Locke'un bilgi öğretisi için müstakil bir bölüm ayırmamızın ilk sebebidir. Eğer bu bölüm gereğinden biraz fazlaca uzamışsa, bu, filozofun bilgi öğretisindeki terimlerin her birinin açıklanmasının, büyük ölçüde bir diğerine bağlı olmasından kaynaklanmıştır.

Locke'un bilgi öğretisine müstakil bir bölüm ayırmamızın ikinci sebebi, filozofun, kendi din felsefesinde önemli bir yeri olan vahiyle ilgili görüşlerinin ele alınması gereğidir. Gerçekte vahiy, onun imkânını kabul edenlere göre, Tanrı ile insan arasında gerçekleşen bir ilişki çeşididir. Bu nedenle, böyle bir ilişki, bazen Tanrıdan insana, bazen de insandan Tanrıya doğru gerçekleşen diğer ilişkilerle birlikte ele alınabilir. Ancak, Tanrıdan insana doğru bir "bilgi akışı"nı ifade eden vahiy, ona insan bilgisine kazandırdığı boyut açısından bakıldığında, aynı zamanda epistemolojik bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Locke'un vahiy ile ilgili görüşlerinin, bu ikinci nokta için güzel bir örnek oluşturduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. O, bir yandan insan bilgisinin biricik kaynağının "tecrübe" olduğunu söylerken, öbür yandan da Tanrının vahiy yoluyla insana, onun tabii bilme yetilerini aşan birtakım tabiat üstü hakikatleri bildirdiğini kabul etmektedir. Locke'un bu iki görüşü uzlaştırmak için ortaya koyduğu gayretleri incelemek bizim için ilginç olacaktır. Yine, vahiy olduğu bildirilen hükümlerin gerçek vahiy olup olmadığının test edilmesinde ve gerçek vahyin anlamının yorumlanmasında Locke'un akla yüklediği görev de, bu bölümde ele alacağımız konular arasındadır.

Locke'un Tanrı ve Tanrı-âlem ilişkisi ile ilgili görüşleri, çalışmamızın ikinci bölümünün konusunu oluşturmaktadır. Bu bölüm üç kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan ilkinde, Tanrının varlığının bilinmesi ve O'nun varlığını gösteren deliller, ikincisinde, Tanrının sıfatları ve nihayet üçüncüsünde, âlemin Tanrı tarafından yaratılması ve idare edilmesi olarak karşımıza çıkan Tanrı-âlem ilişkisi üzerinde durulacaktır.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümü, Locke'un Tanrı-insan ilişkisi ile ilgili görüşlerinin tasvir edilmesine ayrılmıştır. İnsanın menşei, Tanrının ona yüklemiş olduğu ahlâkî sorumluluk ve nihayet ölümsüzlük ve ahiret hayatı bu bölümde ele alınacaktır.

Locke, Din Felsefesinin problemleri ile ilgili önemli görüşler ortaya koymuş bir filozof olmakla birlikte, onun bu yönünün felsefe araştırmacıları tarafından yeterince incelendiğini söylemek mümkün değildir. Bunda, filozofun daha çok bilgi öğretisi ile ilgili görüşleri sayesinde tanınmış olmasının büyük etkisi olmuştur. Ne zaman Locke'tan bahsedilmek istense, hemen filozofun epistemolojisi aklı gelmiş, tabir yerindeyse, epistemolog Locke din felsefecisi Locke'u gölgede bırakmıştır. Bu bakımdan, Locke'un din felsefesi ile ilgili görüşleri üzerine yapılan araştırmaların kıtlığına şaşmamak gerekir. Locke'un din felsefesi ile ilgilenen ilk araştırma, tespit ettiğimiz kadarıyla, H. McLachlan tarafından 1941 yılında yayımlanan "The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton" adlı eserdir. Burada zikredilmesi gereken bir diğer eser de, M. Montuori tarafından 1983 yılında yayımlanan "John Locke on Toleration and the Unity of God" adlı araştırmadır. Bu eserlerden ilkinde Locke'un görüşlerine küçük bir bölüm ayrılmıştır ve bu bölümde de, Locke'un din felsefesine sistematik bir yaklaşımdan ziyade, Unitarian College'da görev yapan yazarın, Locke'u unitarian düşünürler arasına dahil etmeye yönelik aşırı çabaları ön plana çıkmaktadır. Montuori'nin eserinde ise yalnızca, Locke'un dinî hoşgörü ve Tanrının birliği ile ilgili görüşleri üzerinde durulmakta ve filozofun din felsefesi ile ilgili diğer görüşlerine yer verilmemektedir. Bu nedenle, çalışmamızın, Locke'un din felsefesi ile ilgili bütün görüşlerini ele almayı hedeflediğini ve böylece, bu alanda önemli bir eksikliği gidereceğini ümit ettiğimizi belirtmek isteriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

LOCKE'DA BİLGİ ÖĞRETİSİ

I- BİLGİNİN KAYNAĞI PROBLEMİ

1- Probleme Giriş

Bilginin kaynağı nedir? Bilgi nasıl ve hangi vasıtalarla elde edilir? Bilgi, insan zihninde doğuştan hazır olarak mı bulunmaktadır, yoksa daha sonra insanın sahip olduğu birtakım yetiler kullanılarak dış âlemden mi kazanılmaktadır? Sayıları daha da artırılacak bu tür sorular, insan bilgisinin kaynağını araştırmaya yönelik olup, bilgi teorisinin en başta gelen problemlerinden birini oluşturmaktadır.¹ İnsan bilgisinin kaynağını araştırmak bizim için son derece önemli ve gereklidir. Çünkü, fikirlerimizin nasıl teşekkül ettiğini bilmediğimiz takdirde, düşüncelerimizi sevk ve idare etmek için güvenilir bir yol bulmak ve fikirlerimizin doğuşunu geliştirmek bizim için mümkün olmayacaktır.²

Bilginin elde edilmesi konusunda ilk çağdan beri filozoflar iki kaynağın önemini tartışa gelmişlerdir: Birincisi, gözlem ve deney, ikincisi de zihin. Bazı filozoflar bilginin elde edilmesinde gözlem ve

¹ Randall, John H. -Buchler, J., Felsefeye Giriş, çev. Ahmet Arslan, s. 55; Ülken, Hilmi Ziya, Genel Felsefe Dersleri, s. 56

² Condillac, E. B., İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerine Deneme, çev. Miraç Katırcıoğlu, s. 7, 9

deneyi esas kaynak olarak görürken bazıları da bu konudaki önceliği zihne vermişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, bilginin kaynağı sorusuna filozofların vermiş olduğu cevaplar birbirine zıt iki doktrini oluşturmuştur: Ampirizm ve rasyonalizm. Ampirizmi savunanlara göre, insan sahip olduğu bütün bilgiyi duyu organları vasıtasıyla dış âlemden edinir, doğuştan insan zihninde herhangi bir bilgi bulunması mümkün değildir.³ Kendilerine doğuştancılar da denen rasyonalistlere göre ise, duyu organlarının insana bütün bilgileri kazandırması mümkün değildir, insan doğarken birtakım bilgileri beraberinde getirmektedir.⁴

Ampirizmin en açık ifadesini, ilk olarak, Leukippos'un öğrencisi Demokritos (öl. M. Ö. 420)'da bulmaktayız. Demokritos'a göre, dış âlem gibi şuur da birtakım atomlardan meydana gelmiştir. Ancak, şuurı meydana getiren atomlar dış âlemi meydana getirenlere göre daha seyyaldır. Bilgi, dış âlemi meydana getiren atomların şuur atomları üzerinde bıraktığı izlerden doğar. Duyum, bilginin biricik kaynağıdır; bilgide duyulardan geçmeyen hiçbir şey yoktur.⁵ Ampirizmin bir diğer önemli temsilcisi, Protagoras'dır. Ona göre, insan her şeyin ölçüsüdür ve herkesin bilgisi kendi duyumlarından ibarettir. Âlem, duyuların onu bize tanıttığı şekilde mevcuttur.⁶ Ampirizme yeniçağda ulaştığı en olgun şeklini kazandıran kişi ünlü İngiliz filozofu John Locke'dur. Onun ampirizmi nasıl temellendirdiği, rasyonalizme yönelttiği eleştiriyi birlikte biraz sonra ele alınacaktır. Ama önce, rasyonalizmin önemli temsilcilerinden birkaçına işaret edilmelidir.

Açık bir şekilde olmamakla birlikte, rasyonalizm ilk ifadesini, kendisi eser bırakmamış olan, fikirlerini öğrencileri Xenophanes ve Platon'un eserlerinden devşirebildiğimiz Sokrates'de bulmuştur. Sokrates'e göre, insan ruhu bu hayattan önce başka bir hayat ya-

³ Randall-Buchler, age., s. 55; Ülken, age., s. 56; Bolay, S. Hayrı, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, s. 29

⁴ Randall-Buchler, age., s. 58; Bolay, age., s. 236

⁵ Kranz, Walther, *Antik Felsefe*, çev. Suat Y. Baydur, s. 169-170; Weber, A., *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, s. 37; Ülken, age., s. 56-57; Birand, Kâmiran, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 29

⁶ Platon, *Theaitetos*, çev. Macit Gökberk, s. 151-152 b; Weber, age., s. 20

şamış ve o hayatta edindiği bilgileri tenle birleştiği dünyaya getirmiştir. İnsan ruhu, başta ahlâkî olanlar olmak üzere, bütün fikirleri içinde taşımaktadır. Öğretim insana yeni bir şey vermemekte, sadece, ruhda zaten hazır bulunan bilgileri uyandırıp geliştirmektedir.⁷ Bu nedenle, büyük hoca Sokrates, kendisini dinleyenlere yeni bir şey öğretmediğini düşünüyor ve manevi doğurtucu olarak, insanların ruhlarında saklı bulunan bilgileri uyandırmakla yetiniyordu.⁸

Yunan felsefesinde rasyonalizmin tam ve olgun şeklini Platon (öl. M.Ö. 347)'da görmekteyiz. Ona göre, beden gerçek bilgiye ulaşmada insan için bir engeldir. Bu nedenle, gerçek bilgiyi arayan kimse mümkün olduğu kadar çabuk bedenden sıyrılmayı istemelidir. İnsan, ancak ruhu bedenden ayrıldığında gerçek bilgiye erişebilecektir.⁹ İnsan ruhu bu dünyada bedenle birleşmeden önce, ideler âleminde gerçek bir hayat yaşamış ve bu hayatta ideleri temaşa ederek onlar hakkında gerçek bilgiyi elde etmiştir. Ancak, ruh, bedenle birleşmesi yüzünden idelere ait bilgileri unutmuştur. Ruhda uyuklayan bu bilgiler, daha önceki hayatta temaşa edilen idelere benzeyen objeler görüldüğünde tekrar hatırlanırlar.¹⁰ Bu nedenle, Platon'a göre bilgi hatırlamadan ibarettir.

Yeni çağda rasyonalizmi kendi bilgi öğretisinin temel öğelerinden biri yapan filozof, Descartes (öl. 1650)'dir. Ona göre fikirlerimiz başlıca üç kısma ayrılır: a- Ârızî fikirler, b- Yapma fikirler, c- Doğuştan fikirler. Duyu organları ile dış âlemden edindiğimiz fikirler, ârızî fikirlerdir, bunların doğru veya yanlış olmaları mümkündür. Hayal gücümüzün serbestçe kurduğu ve dış âlemdeki varlıklarla doğrudan ilişkisi olmayan fikirler, yapma fikirlerdir. Doğuştan ruhumuzda bulunan ve hiçbir tecrübeye ihtiyaç duymadan sahip olduğumuz fikirler ise doğuştan fikirlerdir.¹¹ Hiçbir ispat ve delile gerek duymaksızın açık ve seçik olarak kavradığımız doğuştan fikirlerin ilki

⁷ Weber, age., s. 43; Birand, age., s. 40

⁸ Platon, age., 150 b vd.

⁹ Platon, Phaidon, çev. Suut K. Yetkin-Hamdi R. Atademir, 64 e vd.

¹⁰ Platon, age., 76 a vd.

¹¹ Descartes, Metafizik Düşünceler, çev. Mehmet Karasulu, s. 115-117, <http://www.antikey.org>

ve en önemlisi Tanrı fikridir. Bu fikri, sonlu insana, öncesiz ve sonrasız Tanrının kendisi vermiş,¹² işçinin eserine işlediği marka gibi, insanın zihnine bu fikri yerleştirmiştir.¹³

Bilginin kaynağı konusunda ortaya atılan farklı görüşler ve bu görüşlerin önemli temsilcilerinden birkaçına işaret ettikten sonra, şimdi önce Locke'un rasyonalizme, yani doğuştan fikirlere yönelttiği eleştirisi, sonra da, insan bilgisinin kaynağı nedir sorusuna kendisinin verdiği cevap ele alınacaktır.

2- Doğuştan Fikirler Görüşünün Eleştirilmesi

Locke, bilginin kaynağı konusunda kendi görüşlerini ortaya koymadan önce, dikkatini doğuştan fikirler görüşünün eleştirilmesine yöneltmiş ve epistemolojiyle ilgili temel eseri olan "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"nin birinci kitabını bu gaye için ayırmıştır. Locke'a göre doğuştan fikirler görüşünü savunanlar bununla, "insan zihninde adeta ruha kazınmış, ruhun var olur olmaz kavradığı ve kendisiyle birlikte dünyaya getirdiği birtakım doğuştan prensiplerin, temel fikir ve karakterlerin var olduğunu"¹⁴ kastetmektedirler. Bu görüşün yanlışlığı Locke, insanların sahip oldukları bütün bilgiyi kendi tabii yetilerini kullanarak nasıl elde ettiklerini gösterdiğinde kolayca anlaşılabacaktır.¹⁵

Doğuştan fikirler görüşünü savunanlar, bütün insanların evrensel olarak ittifakla kabul ettiği birtakım teorik ve pratik prensipler bulunduğunu, bu ittifakın söz konusu prensiplerin doğuştan insanların zihinlerinde mevcut olduğunu kanıtladığını iddia etmektedirler.¹⁶ Locke'a göre, böyle bir ittifak olsa bile, bundan, üzerinde insanların ittifak ettikleri söylenen prensiplerin doğuştan oldukları sonucu, zorunlu olarak çıkarılamaz. Söz konusu prensipler

¹² Descartes, age., s. 161

¹³ Descartes, age., s. 169

¹⁴ Locke, E.C.H.U., s. 67

¹⁵ Locke, age., s. 67, 89

¹⁶ Locke, age., s. 67

üzerinde var kabul edilen ittifakın, bu prensiplerin doğuştan olmalarının dışında başka bir sebeple gerçekleşebilirliği ihtimali bile bu itirazı haklı kılmaktadır.¹⁷ Kaldı ki, üzerinde bütün insanların ittifak ettiği hiçbir prensip yoktur. Söz gelişi, insanların zihinlerinde doğuştan var oldukları iddia edilen "bir şey ne ise, odur" ve "aynı şeyin aynı anda hem olması hem de olmaması, imkânsızdır" şeklindeki mantık prensiplerini ele alalım. Bu prensipler üzerinde insanlığın evrensel ittifakının bulunduğunu söylememiz mümkün değildir. Çünkü, çocuklar ve aptallar bu prensipler hakkında en küçük bir kavram ve düşünceye sahip değildirler. Eğer bu prensipler zihinde kazanmış olarak mevcut iseler, çocuklar ve aptallar da zihne sahip oldukları hâlde, onların kavram ve düşüncesine sahip olmamaları anlaşılabilir bir şey değildir. Eğer bu prensipler tabii olarak zihne kazanılmamışsa, nasıl doğuştan olabilirler? Eğer zihinde mevcut iseler, bazı insanlar tarafından neden bilinmemektedirler? Bir bilginin zihne kazanmış olduğunu ama yine de zihin tarafından bilinmediğini söylemek bu bilgiyi yokluk mertebesine indirgemek demektir.¹⁸ Zihnin bilmediği hiçbir bilginin zihinde mevcut olduğu söylenemez.¹⁹

Locke, doğuştan bilgiler insan zihninde saklı olarak bulunur, ancak insan, aklını doğru bir şekilde kullanmaya başladıktan sonra onları kavrar şeklindeki savunmayı da kabul etmemektedir. Çünkü, bu durumda, aklın bize doğru olarak öğrettiği her bilginin doğuştan olduğunun kabul edilmesi gereği ortaya çıkacak ve matematikçilerin kullandığı ilkelerle, bu ilkelerden çıkardıkları teoremler arasında bir fark kalmayacaktır.²⁰ Yine bu durumda, $1+2$ 'nin 3 'e eşit olduğu, tatlılığın acılık olmadığı ve bunun gibi bilnercesinin doğuştan bilgi olduğunun kabul edilmesi gerekecektir.²¹

Locke, özdeşlik ve gelişmezlik prensiplerini örnek alarak teorik prensiplerin doğuştan insan zihninde bulunduğu görüşünü reddettikten sonra pratik prensipleri ele almaktadır. Ona göre,

¹⁷ Locke, age., s. 67-68

¹⁸ Locke, age., s. 68-69

¹⁹ Locke, age., s. 69

²⁰ Locke, age., s. 69-70

²¹ Locke, age., s. 74

doğuştan teorik prensipler olmadığı gibi, pratik prensipler de yoktur. Örneğin, pratik prensiplerden ahlâk prensiplerini ele alalım. Ahlâk prensiplerinin doğuştan insan zihninde mevcut olduğunu savunanlar, bu görüşlerini kanıtlamak için, bu prensipler üzerinde bütün insanların evrensel ittifakının bulunduğunu öne sürerler. Locke'a göre, ahlâkî prensipler üzerine insanlığın evrensel ittifakının gerçekleşmesi ihtimali, teorik prensiplerinkinden daha azdır. İnsanların evrensel ittifakını kazanmış bir tek ahlâk kuralının gösterilmesi imkânsızdır. "İnsanlık tarihi hakkında gerçekçi konuşan ve gözlerini kendi bacalarının dumanları ötesine çevirebilen insanlara" müracaat edildiğinde bu gerçek kolayca anlaşılabacaktır.²² İnsanların ahlâk prensipleri üzerinde evrensel olarak ittifak etmeleri bir yana, onlar, bu prensipler hakkında tam bir ayrılık içerisinde olup, birinin iyi dediğine öteki kötü demektedir,²³ ülkesi, eğitimi ve mizacı farklı toplumlardan birinde ahlâkî kabul edilip emredilen bir kural, diğerinde ahlâk dışı kabul edilip yasaklanmaktadır.²⁴ Şu hâlde, toplumdan topluma, hatta insandan insana değişen ve rölatif bir nitelik arzeden ahlâk prensiplerinin doğuştan insanların zihinlerinde mevcut olduğu görüşü yanlıştır.²⁵

Locke'a göre ahlâk prensiplerinin doğuştan insanların zihinlerinde mevcut olmadıklarının bir diğer kanıtı da şudur:

Hiçbir ahlâk kuralı yoktur ki, bir insana emredildiğinde, o kişi haklı olarak bir neden soramasın. Eğer ahlâk kuralları doğuştan olsaydı ve doğuştan olan her prensip gibi kendiliğinden 'apaçık (self-evident) olup, gerçekliğinin anlaşılması için bir kanıtı ihtiyaç duymasaydı, bu sorunun sorulması gülünç ve anlamsız olurdu.²⁶

Ayrıca insanlar neden ahlâk prensiplerine uyulmalıdır sorusuna, seçtikleri mutluluk türlerine göre farklı cevaplar vermektedirler. Eğer ahlâk prensipleri doğuştan olsaydı, insanların

²² Locke, age., s. 78

²³ Locke, age., s. 80; Essays L. N., s. 137-139

²⁴ Locke, E.C.H.U., s. 82; Essays L. N., s. 171

²⁵ Locke, E.C.H.U., s. 83

²⁶ Locke, age., s. 79

aynı ahlâk prensiplerini kabul etmeleri ve onlara aynı nedenlerle sarılmaları gerekirdi.²⁷

Ahlâkî prensiplerin doğuştan insanlara verilmiş olduğunu savunanların, bu prensiplere uyulmadığı her durumda vicdanın bizi kınamasının söz konusu prensiplerin insanların zihinlerinde doğuştan hazır bulunduğu bir kanıt olduğu şeklindeki iddiaları da Locke'a göre, doğru bir akıl yürütme değildir. Vicdanın bizi herhangi bir prensibe uymamaktan dolayı kınaması, bu prensibin doğuştanlığına olduğu kadar, sonradan öğrenildiğine de kanıt olarak ileri sürülebilir. Çünkü vicdan, bir insanı herhangi bir perensibin buyurduğu davranışı yerine getirmediği için kınarken, başka bir insanı, aynı davranışı gerçekleştirdiği için kınayabilmektedir. Bunun sebebi, insanların ve toplumların çoğu zaman birbirine zıt ahlâkî prensibi benimsedikleri gerçeğidir. Söz gelişi, aile büyüklerine iyi muamele etmek, onların rahatını temin etmek, bizim için ahlâkî bir prensiptir. Ancak bazı ilkel kabilelerde çocukların, yaşı ilerleyen büyüklerini, onları yaşlılığın sıkıntı ve ıstıraplarından kurtarmayı ahlâkî bir görev addederek öldürdükleri bilinen bir gerçektir. Bu durumda, vicdan bir insanı yaşlı ebeveyninin rahatını sağlamadığı, diğerini de onların hayatını sona erdirmediği için kınayacaktır. Bu nedenle vicdanın kınaması, ahlâkî prensiplerin doğuştan insan zihninde mevcut olduğunun bir kanıtı sayılamaz.²⁸

Locke'a göre, doğuştan bilginin varlığı kabul edilebilirse, bu vasfa en layık olanı Tanrının varlığı ile ilgili bilgimizdir. Çünkü, insanda doğuştan bir Tanrı fikri olmadan, doğuştan ahlâk prensiplerinin olabileceğini anlamak güçtür; kendisinde kanun yapıcılığına ait bir fikir bulunmayan insanın, kanun ve bu kanuna uyma mecburiyetinin fikrine sahip olması mümkün değildir.²⁹ Bununla birlikte, Tanrının varlığıyla ilgili bilgimizin de doğuştan olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü, eski toplumlarda bulunan ve tarihi kayıtlarda yer alan ateistleri bir yana bıraksak bile, deniz aşırı seyahatlerde, Tanrının varlığı ile ilgili yazı ve öğretilerin, ilim ve sanatlardaki

²⁷ Locke, age., s. 80

²⁸ Locke, *Essays L. N.*, s. 171

²⁹ Locke, *E.C.H.U.*, s. 84

gelişmelerin kendilerine ulaşmadığı, bu nedenle de Tanrı hakkında hiçbir fikirleri bulunmayan toplumlara rastlanmaktadır.³⁰

Ancak bütün insanların bir Tanrı fikrine sahip oldukları kabul edilse bile, bu, insanlardaki Tanrı fikrinin, onlardaki ateş, güneş, ısı vb. hakkında sahip oldukları fikirlerden daha doğuştan olduğunu kanıtlamaz. Çünkü, bütün insanlar, ateş, güneş, ısı vb. hakkında bir fikre sahiptir.³¹ Yine bütün insanlarda Tanrı fikrinin bulunduğu kabul edilse bile, insanların birbirinden farklı Tanrı tasavvurlarına ne demeli? "Aynı ülkedeki insanların, bir ve aynı isim altında farklı ve çoğu zaman birbirine zıt Tanrı anlayışına sahip oldukları"³² görülürken, Tanrı fikrinin onların zihinlerinde doğuştan mevcut olduğu nasıl söylenebilir?

Şu hâlde, Locke'a göre, insanların diğer bilgileri gibi Tanrı hakkında sahip oldukları bilgi de doğuştan değildir. Çocukların bilgi edinme sürecini izleyen bir kimse, onların ilk olarak, kendi zihinleri üzerinde ilk etkileri (impressions) oluşturan duyulur varlıklar hakkında konuştuklarını görecektir. Tanrı hakkında çocuğun zihnine gelen ilk bilgiler de, bu konuda öğretmenin ona aktardığı kanaatler olacaktır.³³

Locke'un doğuştan fikirler görüşüne yönelttiği eleştiriyi genel hatlarıyla ele aldıktan sonra, birkaç cümleyle de olsa bu eleştirinin taşıdığı değerden bahsetmek uygun olacaktır. Locke'a gelinceye kadar, doğuştan fikirler görüşüne sistemli ve amacını bilen bir eleştiri yöneltilmemişti. Doğuştan fikirleri savunanlar, insanın doğuştan birtakım prensiplerin kesin bilgisine sahip olduğunu iddia ettikleri hâlde, ceninin doğmadan önce ana karnında edindiği bazı bilgileri, yanlış bir şekilde görüşlerini destekleyici kanıt olarak gösteriyorlardı.³⁴ Locke'a göre ana karnındaki çocuğun duyu organları vasıtasıyla, kendini çevreleyen bedeninin maruz kaldığı şartlarla ilgili olarak bazı fikirleri edinmesi kaçınılmazdır. Açlık ve

³⁰ Locke, aynı yer; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/495

³¹ Locke, E.C.H.U., s. 84

³² Locke, age., s. 85

³³ Locke, aynı yer

³⁴ Aaron, age., s. 94

soğukluk-sıcaklık fikirleri buna güzel bir örnektir. Fakat doğum öncesi edinilen bu fikirlerin doğum sonrası edinilenlerle tür bakımından bir farkı yoktur. Bu nedenle, çocuğun ana karnında yaşadığı tecrübeler ve bu tecrübeler sonucu edindiği fikirlerin doğuştan fikirler olarak kabul edilmesi mümkün değildir.³⁵ Locke, doğum öncesi tecrübeleri inkâr etmediği gibi, insanın doğuştan birtakım yetilere sahip olduğunu da reddetmez.³⁶ Onun reddettiği şey, insanın, sahip olduğu bütün bilgileri duyu organları ve doğuştan kendinde bulunan zihinsel yetileri kullanmak suretiyle elde ettiği hâlde, bazı bilgilerin doğuştan zihinde mevcut olduklarının iddia edilmesidir. Denebilir ki, Locke'un eleştirisinin en önemli sonucu, kaba anlamda bir doğuştan fikirler teorisinin yanlışlığını göstermek olmuştur.³⁷

Bu noktada karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: Acaba Locke, doğuştan bilgiyi reddederken a priori bilgiyi de reddetmiş midir? Locke'un kendisi tarafından kullanılmayan a priori terimi birkaç anlama birden gelmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki soruya verilecek cevap a priori bilgidен ne kastedildiğine bağlıdır. Eğer a priori bilgiyle, sonradan edinilen bilgilerden başka bir bilgi, tecrübeyi sıraya koymamıza yarayan prensipler ya da zaman bakımından tecrübenin kendinden önce var olan bir bilgi kastediliyorsa, Locke'un böyle bir bilgiyi kabul etmediği açıktır. Öte yandan, eğer a priori bilgiyle, evrensellik ve zorunluluğa sahip gerçeklerle, sözgelişi Tanrının varlığı veya matematiğin aksiyomlarıyla ilgili bilgi kastediliyorsa, Locke böyle bir bilginin imkânını kabul etmektedir.³⁸

Locke'a göre bilginin gerçek kaynağının ne olduğu sorusuna geçmeden önce, onun doğuştan fikirler görüşüne karşı çıkmasının sebeplerine ve bu görüşü eleştirirken muhalif olarak düşündüğü kişilerin kimler olduğuna kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

Locke'un doğuştan fikirler görüşüne karşı çıkmasının hem

³⁵ Locke, age., s. 120

³⁶ İnsanın sahip olduğu ve bilgiyi elde etmede kullandığı bu yetiler için bkz. Locke, age., s. 119 vd.

³⁷ Aaron, age., s. 98

³⁸ Aaron, age., s. 97-98

teorik hem de pratik sebepleri vardır. Bir kere, biraz önce gösterildiği gibi, doğuştan fikirler görüşünü savunanlar insan bilgisinin kaynağı konusunda ispatı mümkün olmayan izahlar getiriyor ve insanın duyu organları ile tabii zihinsel yetileri sayesinde elde ettiği bilgilerin doğuştan onun zihninde mevcut olduğunu iddia ediyorlardı. Bu görüş, Locke'un biraz sonra ele alınacak olan, insanın sahip olduğu bütün bilgiyi kendi tabii yetilerini aktif bir şekilde kullanarak elde ettiği görüşü ile açık bir zıtlık arz etmekteydi. Bu nokta, Locke'un doğuştan fikirler görüşüne karşı çıkmasının teorik sebebinin teşkil etmiştir.

Doğuştan fikirler görüşünü savunanlar, sadece insan bilgisinin kaynağı konusunda yanlış malumat vermekle kalmamış, aynı zamanda insanları zihinsel güçlerini aktif bir şekilde kullanma zahmetinden alıkoyan ve bu nedenle gerçek bilgiye giden yoldaki en büyük engellerden birini oluşturan "tembel kabulü"ne de zemin hazırlamışlardır.³⁹ Locke'a göre bazı insanlar, anlaşıldıkları zaman şüphe edilemeyecek birtakım genel prensiplere ulaştıklarında, hemen bu prensiplerin doğuştan insan zihninde mevcut olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Bu sonucun diğer insanlar tarafından kabul edilmesi de, onları bu prensiplerden şüphe etmek ve gerçeği bulmak için kendi yetilerini kullanma sıkıntılarından alıkoymuştur. Bilgelik taslamaktan zevk duyan bazı kimseler, bu durumdan istifade ederek, önce "doğuştan prensiplerin sorgulanamayacağı" prensibini koymuşlar, sonra da kendilerinin savundukları birtakım doktrinlerin doğuştan olduğunu söylemiş ve insanların bu doktrinlere otorite olarak bağlanmalarına neden olmuşlardır. Eğer insanlar gerçek bilgiyi başkalarından öğrenmekle kalmayıp, kendileri de araştırma zahmetine katlansalardı, bu bilgiyi kendi tabii yetileriyle dışarıdaki varlıklardan elde edebileceklerini kolayca anlayacaklardı.⁴⁰ İnsanın gerçek ile irrasyonel geleneği ayırdetmesinin biricik yolu, kendi zihinsel yetilerini aktif bir şekilde kullanmasıdır. Bu yolu tıkamış olması, Locke'un doğuştan fikirler görüşüne karşı çıkmasının pratik

³⁹ Gibson, James, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, s. 36

⁴⁰ Locke, *E.C.H.U.*, s. 87

sebebini oluşturmıştır.⁴¹

Locke'un, doğuştan fikirler görüşüne yönelttiği eleştirisi bahsini sona erdirmeden önce, bu eleştiriyi yaparken onun muhalif olarak düşündüğü kişi veya grupların kimler olduğu sorusunun da cevaplandırılması gerekmektedir. Eleştiride muhalif olarak düşünülen kimselerin açıkça zikredilmemeleri sonucu, bu kişilerin tespit edilmesi için sadece doğuştan fikirler görüşünü savunanların incelenmesi yolu kalmıştır. Fakat, bu görüşün kimler tarafından, ne şekilde savunulduğunun belirlenmesi de oldukça zordur. Çünkü, doğuştan fikirler görüşünden çoğu zaman, sadece, bazı kişilerce kabul edilen bir doktrin olarak bahsedilmektedir. Bu yüzden yukarıdaki soruya verilegelen cevaplar birbirinden farklı ve karmaşık olmuştur.⁴²

Doğuştan fikirler görüşünü eleştirirken Locke'un Descartes ve Kartezyen filozofları hedef aldığı görüşü, 19. yüzyılın sonuna kadar tartışılmaz bir şekilde revaçta kalmıştı.⁴³ Locke'un Descartes'in eserlerini defalarca okuduğu ve kendisinde felsefi ilginin uyanması ve skolastik felsefenin etkilerinden kurtulması bakımından, onun Descartes'a minnettarlık duyduğu iyi bilinmektedir.⁴⁴ Yine, Locke'un Descartes felsefesine olan aşinalığının derecesini anlamak için, onun Fransa'da geçirdiği yıllara ait, Descartes'in eserlerinin isimlerini ve bu eserlerden yapılmış alıntıları içeren seyahat notlarına bakmamız yeterli olacaktır.⁴⁵ Şimdi Locke'un Descartes felsefesi hakkında sahip olduğu bilgi göz önünde bulundurulur ve Descartes'in da insanın doğuştan birtakım bilgileri beraberinde getirdiğini savunduğu⁴⁶ hatırlanırsa, doğuştan fikirler görüşünü eleştirirken Locke'un muhalif olarak düşündüğü kişilerden birinin de Descartes olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Ancak Locke'un eleştirisinde doğuştan fikirleri savunanların

⁴¹ Gibson, age., s. 36-37

⁴² Gibson, age., s. 39; Aaron, age., s. 88

⁴³ Aaron, age., s. 88

⁴⁴ Locke, A Lette to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/48

⁴⁵ Ware, agm., s. 214, 230

⁴⁶ Bkz. Descartes, Metafizik Düşünceler, s. 150

görüşleri olarak ele alıp tenkit ettiği bazı noktaların Descartes'in eserlerinde yer almaması, bu eleştirinin hedef aldığı kişilerin araştırılmasında Descartes'tan başka filozoflara da müracaat edilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Örneğin Descartes hiçbir eserinde, çocuğun ana karnında edindiği açlık, soğukluk vb. fikrini insanda doğuştan birtakım bilgilerin mevcut olduğuna kanıt olarak ileri sürmemiştir.

Locke'un eleştirisini yönelttiği muhalifler araştırılırken Descartes'tan sonra kendisine baş vurulması gelenek hâline gelmiş bir grup vardır: Cambridge Platoncuları⁴⁷ Benjamin Whichcote, Henry More, John Smith ve Ralph Cudworth gibi düşünürlerin oluşturduğu bu grupla⁴⁸ Locke arasında sıkı bir ilişki ve teoloji, ahlâk, siyaset, bilim ve epistemoloji gibi alanlarda büyük bir etkileşim mevcuttu.⁴⁹ Başta Henry More olmak üzere, Cambridge Platoncularından bazıları doğuştan fikirler görüşüne epistemolojilerinde büyük yer veriyorlardı.⁵⁰ Locke'un eleştirisinde, fikirlerini çok iyi bildiği bu grubun görüşlerini de dikkate almış olduğu muhakkaktır.

Bundan başka, Locke'un Oxford'da ilişkide bulunduğu üniversite hocalarından bazılarının şu veya bu şekilde doğuştan fikirler görüşünü savunduğu, bu nedenle, eleştirilerinde Locke'un muhalif olarak düşündüğü kimseler arasında onların da zikredilmesi gerektiği şeklindeki Gibson'ın⁵¹ görüşüne de katılmamak mümkün değildir.

Bütün bunlardan ihtiyatla şu sonuç çıkarılabilir: Her ne kadar Locke doğuştan fikirler görüşünü eleştirirken muhalif olarak düşündüğü kimselerin isimlerini zikretmemişse de, başta Descartes, Cambridge Platoncularından bazıları ve kendisinin Oxford'da ilişkide bulunduğu üniversite hocalarından bir kısmı onun zihnindeki muhalifler arasında sayılabilir.⁵²

⁴⁷ Gibson, age., s. 39; Aaron, age., s. 88

⁴⁸ Aaron, age., s. 27

⁴⁹ Gibson, age., s. 236; McLachlan, The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton, s. 198

⁵⁰ Aaron, age., s. 27, 93

⁵¹ Gibson, age., s. 41

⁵² Aaron, age., s. 94

3- Bilginin Gerçek Kaynağı Olarak Tecrübe

a- Tecrübenin anlamı:

İnsan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve sınırlarını araştırıp ortaya koymak "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"nin ana gayesidir.⁵³ Locke'a göre insan, çeşitli konuları araştırmaya ve diğer insanlarla bu konular üzerinde tartışmaya başlamadan önce, sahip olduğu bilgiyi nereden ve nasıl elde ettiğini, bu bilginin hangi şartlarda kesinlik taşıdığını ve nerede başlayıp nerede bittiğini iyi öğrenmelidir. Bu yapılmadığı sürece, varlık hakkında gerçek bilginin elde edilmesi ve insanların gerçeğe ilgili ihtilaflarının sona ermesi mümkün olmayacaktır.⁵⁴

Locke bilginin kaynağıyla ilgili yanlış bir iddia olan ve insanlar arasında hayli taraftar bulan doğuştan fikirler görüşünü Essay'in birinci kitabında eleştirip reddettikten sonra, ikinci kitapta bu konuyla ilgili kendi görüşlerini açıklamaktadır. Ona göre insan zihni doğuştan, adeta üzerinde hiçbir yazı olmayan boş bir levha gibidir. Eğer insan doğduğunda zihninde hiçbir idea ve bilgi bulunmuyorsa, o sahip olduğu bunca bilgiyi nereden edinmektedir? Locke'un bu soruya verdiği cevabı en açık bir şekilde kendi cümlelerinde bulmaktayız: "Zihnin, varlığın bütün nitelik ve idealarından mahrum beyaz bir kâğıt olduğunu düşünelim. O hâlde zihin bunları nasıl edinmektedir? İnsanın sınırsız ve sürekli çalışan hayal gücünün neredeyse sonsuz bir çeşitlilikle tasvir ettiği bu engin yığını zihin nereden elde etmektedir? Yine o, aklın ve bilginin bütün malzemelerini nereden kazanmaktadır? Ben buna tek kelimeyle cevap veriyorum: Tecrübeden. Bütün bilgimiz tecrübeye dayanır ve en sonunda ondan çıkar".⁵⁵ Bu ifadeler ışığında düşünecek olursak, insan sahip olduğu bütün bilgiyi tecrübeye elde eder. Her bilgi en son çözümlemede tecrübeye varıp dayanmak zorundadır. İnsan ilk ideaları tecrübenin dış varlıklarla ilgili olarak kendisine ulaştırdığı izlenimleri kavramaya

⁵³ Locke, E.C.H.U., s. 63

⁵⁴ Locke, age., s. 56

⁵⁵ Locke, age., s. 89

başladığında kazanır.⁵⁶

Şüphesiz Locke tecrübenin bize sağladığı ve bilginin ana malzemesini oluşturan ideaların bilgi olarak kabul edilemeyeceğinin farkındadır. Çünkü idealar, bilgide bulunması gereken tasdik veya inkar edilebilir bir yargıyı ifade etme niteliğine sahip değildir.⁵⁷ Zihnin idealardan hareketle bilgiyi nasıl elde ettiği daha sonra ele alınacak bir konudur. Şimdi, bize ideaları sağlayan tecrübeye biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır.

Locke'a göre biz bilginin malzemesi olan ideaları, ya dışardaki duyulur varlıkları gözlememiz ya da duyu organlarımız vasıtasıyla bu duyulur varlıklardan bize ulaşan etkiler üzerinde zihnimizin gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetleri idrak etmemiz sonucu elde ederiz. Sahip olduğumuz ve olabileceğimiz bütün idealar bu iki kaynaktan yayılır.⁵⁸ Burada Locke'un bilginin biricik kaynağı kabul ettiği tecrübeyi iki kademe veya türe ayırdığı görülmektedir: Birinci türde tecrübemize konu olan şey dış âlemdeki duyulur varlıklar, ikincisinde ise duyulur varlıkların bizde oluşturduğu etkiler üzerinde zihnin gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetlerdir. Şimdi tecrübenin bu türlerinin Locke için ne anlam taşıdığına bakalım.

b- Tecrübenin Türleri

1-) Dış-duyum (Sensation): Locke'a göre her insan duyu organlarına sahip olarak doğar. Dış âlemdeki varlıkların duyulur niteliklerine ait ideaları biz duyu organlarımız aracılığıyla elde ederiz. Duyulur niteliklere sahip varlıklarla karşı karşıya bulunan duyu organlarımız onlardan çeşitli şekillerde aldıkları etkileri zihne iletirler. Böylece biz, varlıklardaki sarılık, beyazlık, sıcaklık-soğukluk, yumuşaklık-sertlik ve tatlılık-acılık gibi niteliklerin idealarına sahip oluruz. Bilginin ilk kaynağını oluşturan duyulur niteliklere ait bu

⁵⁶ Locke, age., s. 93

⁵⁷ Locke, age., s. 242; A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/57

⁵⁸ Locke, E.C.H.U., s. 89-90 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ideaların elde edildiği tecrübe türüne Locke, dış-duyum adını vermektedir.⁵⁹

2-) İç-duyum (Reflection): Locke, biraz sonra ideaların yapılarından bahsederken işaret edileceği gibi, insan zihninin doğuştan idrak (perception), hafıza (retention), ayırdetme (discerning), karşılaştırma (comparing), terkip (composition) ve genişletme (enlarging) gibi yetilere sahip olduğunu kabul etmektedir.⁶⁰ Zihnin basit idealardan hareketle önce bileşik ideaları, sonra da bilgiyi elde etmede kullandığı bu yetiler, duyu organlarının sağladığı ilk idealar zihne ulaşır ulaşmaz kendiliğinden çalışmaya başlar.

İşte burada idealarımızın bir başka kaynağı karşımıza çıkmaktadır. Zihin, dış-duyumdan gelen idealar üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetlerini teemmül etmesi sonucu bu faaliyetlerin idealarını kavrar.⁶¹ Ancak burada, Locke'un "zihnin faaliyetleri" terimini geniş bir anlamda kullandığı, onunla sadece zihnin idealar üzerindeki çalışmalarını değil, herhangi bir düşünceden kaynaklanan tatmin olma, huzursuzluk vb. gibi durumları da kastettiği⁶² unutulmamalıdır. Zihnin kendi faaliyetlerini teemmül etmesi sonucu yeni idealar elde ettiği bu ikinci tecrübe türüne Locke, iç-duyum demektedir. İç-duyumun zihne kazandırdığı idealar kavrama, düşünme, şüphe etme, inanma, muhakeme, bilme, isteme vb. gibi dış âlemden edinilmesi mümkün olmayan, her insanın tamamen kendi içinde sahip olduğu idealar⁶³dır.

Locke'a göre, bilginizin ilk malzemesi olan idealar ancak dış-duyum ve iç-duyumdan kaynaklanmaktadır; sahip olduğumuz her bilgiyi kurucu unsurlarına ayırmak istediğimizde en son varacağımız nokta bu iki kaynaktan biri olacaktır.⁶⁴ Burada zaman bakımından önceliğin dış-duyumdan gelen idealara ait olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Çünkü, bu idealar olmadan iç-duyumun gerçekleşmesi

⁵⁹ Locke, age., s. 90

⁶⁰ Locke' age., s. 119 vd.

⁶¹ Locke, age., s. 90

⁶² Locke, age., s. 91

⁶³ Locke, age., s. 90; A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/21

⁶⁴ Locke, E.C.H.U., s. 91

mümkün değildir.⁶⁵

Locke'un bilginin kaynağı ile ilgili buraya kadar ele alınan görüşleri onun ampirizminin ana çizgilerini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu görüşler sadece basit ideaların elde edilmesini aksettirmekte olup bileşik ideaların elde edilmesinde durum biraz daha farklı ise de, bileşik idealar ve daha sonra ulaşılan bilginin kurucu unsurları basit idealar olduğu için, şimdiye kadar anlatılanlarda, Locke'un bilginin nereden elde edildiği sorusuna verdiği cevabın yeteri ölçüde mevcut olduğunu söylemek sanırız yanlış olmayacaktır.

Bununla birlikte burada şu noktaya da işaret etmekte fayda vardır: Doğuştan bilgiyi reddettiği ve insanın sahip olduğu bütün bilginin duyu organlarının sağladığı idealardan hareketle elde edildiğini savunduğu için Locke'u sensualist olarak vasıflandırmak doğru değildir. Çünkü, ona göre, duyum ile elde edilen ideanın bilgi seviyesine çıkması için zihnin bazı işlemlerinden geçmesi ve bir yargıda son bulması gerekir.⁶⁶ Eğer duyum ideası tek başına gizli bir yargıyı ihtiva ediyorsa bu durumda bilgi olarak kabul edilebilir⁶⁷ ve duyusal bilgi (sensitive knowledge) olarak adlandırılır. Ancak bu bilgi, kesinliğe sahip olma bakımından bilgi derecelerinin en altında yer alır.⁶⁸

Cörüldüğü gibi, kendisi bir bilgi olmayan fakat bilgiye giden yoldaki ilk basamağı oluşturan idea Locke'un bilgi öğretisinde büyük bir öneme sahiptir. Ideanın taşıdığı bu önemden dolayı, onu biraz daha yakından incelemek, Locke'un bilgi öğretisini doğru bir şekilde anlamak açısından faydalı olacaktır.

4- Bilginin Malzemesi Olarak Idea

"İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"de kendisine idea terimi kadar sık rastlanılan bir başka terim yoktur. Bunun sebebi, tabii ki, Locke'un

⁶⁵ Locke, age., s. 92

⁶⁶ Locke, A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/57

⁶⁷ Locke, E.C.H.U., s. 242

⁶⁸ Locke, age., s. 330

bu terime geniş ve önemli bir anlam yüklemiş olmasıdır. Bu nedenle, Locke'un bilgi öğretisinin doğru bir şekilde anlaşılmasının ilk ve vazgeçilmez şartı, onun bu anahtar terimi hangi anlamda kullandığının ve ona göre bu terimin bilen-suje ve bilinen obje ile nasıl bir ilişkiye sahip olduğunun tespit edilmesidir. Şu hâlde, şimdi yapılması gereken şey, bu soruların cevaplarını araştırmaktır.

a- İdeanın Anlamı ve Özellikleri

Essay'de okuyucudan özür dilemeye ihtiyaç duyacak kadar çok kullandığı idea teriminin kendi felsefesinde sahip olduğu önemin farkında olan Locke, eserinin hemen başında, bu terimi hangi anlamda kullandığını, neden başka bir terimi değil de onu seçtiğinin gerekçesiyle birlikte şöyle açıklamaktadır: "Kanaatimce, insanın düşünmesi sırasında zihnin objesi olabilen her şeyi diğerlerinin içinde en iyi anlatanı idea terimi olduğu için, ben onu hayal, fikir, tür ya da düşünme esnasında zihnin meşgul olabileceği herhangi bir şeyle kastedilen bütün anlamları ifade etmek için kullandım".⁶⁹ Locke'un bu açıklamasından, onun, duyu verilerini, duyu verilerinin hafızada kazandığı çeşitli şekilleri, fikirleri ve duyulur veya akledilir ayrımı yapmaksızın türleri ideanın kapsamı içinde kabul ettiği görülmektedir.⁷⁰

Şimdi burada bir parantez açıp, Locke'un yukarıdaki açıklaması ışığında şu sorunun cevabını aramak yerinde olacaktır: Daha önce işaret edildiği gibi, Locke ideayı bilgi olarak kabul etmiyordu. Acaba bunun tersi, yani zihnin idealar üzerindeki, biraz sonra ele alınacak olan çeşitli faaliyetleri sonucu elde ettiği bilginin aynı zamanda idea da olup olamayacağı sorusuna Locke bir cevap vermiş midir? Vermemişse, onun idea için düşündüğü kapsam çerçevesinde bu konuda ne söylenebilir?

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Locke, belki de lüzumsuz gördüğü için böyle bir soruyu açıkça telaffuz edip ona cevap vermeye çalışmamıştır. Ancak bu noktayı Locke'un bilgi öğretisindeki

⁶⁹ Locke, age., s. 66; An Examination of Malebranche's, Works IX/218

⁷⁰ Aaron, age., s. 99

çözülemez güçlüklerden biri olarak görmek⁷¹ de doğru değildir. Bir kere, Locke, hiçbir zaman bilgiyi olmuş bitmiş bir süreç olarak görmemiş, şu veya bu bilginin insanın ulaşabileceği en son bilgi olduğunu söylememiştir. Zihnin, örneğin "beyaz" ve "siyah" hakkında sahip olduğu idealardan hareketle "beyazın siyah olmadığı" bilgisine ulaştığında, onu bir kenara bırakmayıp daha soyut bilgilere ulaşırken malzeme olarak kullanacağını Locke, pekâlâ biliyordu. Bu nedenle, bilginin Locke tarafından zihnin düşünmesi esnasında onun objesi olabilen her şeyi ifade etmek için kullanılan ideanın kapsamına dahil olmaması için, kanaatimizce hiçbir sebep yoktur.

Şimdi tekrar Locke'a göre ideanın taşıdığı anlamı incelemeye devam edelim. İdea düşünmenin bir objesi olunca, düşündüğünün farkında olan her insan beyazlık, sertlik, tatlılık, düşünme, hareket, insan, fil vb. gibi kelimelerle ifade edilen çeşitli idealara sahip olduğunu kolayca anlayacaktır.⁷² Ayrıca diğer insanların sözleri ve davranışları insana, kendisinin sahip olduğu ideaların onlarda da bulunduğunu gösterecektir.⁷³ Düşünen her insanın birtakım idealara sahip olması kaçınılmazdır. Çünkü, zihnin düşünmede kullandığı malzeme, varlıkların kendileri değil, daha önceden onlar hakkında kendisine çeşitli şekillerde ulaşan ve bu varlıkların işaretleri veya temsilleri olan idealardır. İdealar konuşmada kelimelerle ifade edildiği gibi, varlıklar da düşünmede idealarla temsil edilirler.⁷⁴

Locke idealarla ilgili görüşlerini açıklarken, ideaların yalnızca ne olduklarını değil, aynı zamanda ne olmadıklarını da belirtmektedir. Onun bu doğrultudaki görüşlerini, kendisinin şahsen tanıştığı ve büyük bir saygı duyduğu⁷⁵ Nicolas Malebranche'a (1638-1715) yönelttiği eleştirilerde bulmaktayız. Locke, (idealar konusundaki kendi görüşlerini olgunlaştırmaya yarar ümidiyle) Malebranche'ın "Recherche de la Verite"sini okumuş, fakat bu eserdeki idealarla ilgili fikirleri kabul edilemez bularak onların yanlışlığını göstermeye karar

⁷¹ Bkz. Clapp, James, "John Locke", Enc. Phil., IV/490

⁷² Locke, E.C.H.U., s. 89

⁷³ Locke, age., s. 67

⁷⁴ Locke, age., s. 343

⁷⁵ Locke, Mr. Locke to Mr. Molyneux (Some Familiar Letters Between Locke and Several of his Friends), Works IX/357

vermiştir.⁷⁶

Malebranche'in, evren yaratılmadan önce sadece Tanrının mevcut olduğu, O'nun evreni varlıkların en maddî olanının bile bir fikrine sahip olmadan yaratamayacağı, bu nedenle varlıkların idealarının reel varlıklar olarak Tanrı'da O'ndan ayrılamaz bir şekilde bulundukları⁷⁷ şeklindeki görüşü, Locke'a göre kabul edilemez bir iddiadır. Çünkü, Tanrı kendisine çeşitlilik izafe edilemeyen basit bir varlıktır. Malebranche'in görüşü, çeşitlilikten oluşmuş bir basitliği ifade etmektedir ki, bu da anlaşılmaz bir şeydir. Tanrı hikmeti ile her şeyi bilen ve sonsuz gücüyle her şeyi yaratan basit bir varlıktır; Fakat O'nun bunları nasıl yaptığını anlama konusunda biz, avuçlarımızı okyanusu sığdırmada olduğumuzdan daha aciziz.⁷⁸ Yine ideaların ezeli olarak Tanrı'da bulunduğunu söylemek, Tanrıya çeşitlilik izafe etmenin yanında, bu ezeli varlıkların Tanrı ya da O'nun bir parçası oldukları gibi tehlikeli bir anlamı da akla getirmektedir. Bu sebeplerden dolayı, bütün varlıkların idealarının ezeli olarak Tanrı'da bulundukları görüşü doğru değildir.⁷⁹

Locke, Malebranche'in, ruhta çeşitli değişimleri kabul etme gücü bulunduğu ve insanın sahip olduğu ideaların ruhta meydana gelen bu değişimlerin sonuçları olduğu⁸⁰ şeklindeki görüşünü de benzer sebeplerle reddetmektedir. İdeaları kavrayan ruh maddî olmayan, bölünmez bir cevherdir. Bir insanın aynı anda önündeki kâğıtta bulunan beyaz ve siyah renkleri gördüğünü, bitişik odada söylenen bir şarkıyı işittiğini, yakınındaki ateşin sıcaklığını hissettiğini ve elinde yediği bir meyvanın tadını aldığını düşündüğümüzde, Malebranche'in yukarıdaki görüşüne göre şu iki ihtimalden birinin kabul edilmesi gerekecektir: Ya uzamsız ve bölünmez bir cevher olan ruh aynı anda farklı ve birbirine zıt değişimlere sahip olacak, ya da bölünmez cevherde siyah, beyaz, kırmızı ve sonsuz duyumlarla elde ettiğimiz diğer ideaların her biri

⁷⁶ Locke, *An Examination of Malebranche's*, Works IX/211

⁷⁷ Malebranche, *Hakikatin Araştırılması*, çev. Miraç Katırcıoğlu, III/88-91

⁷⁸ Locke, *age.*, Works IX/229

⁷⁹ Locke, *age.*, Works/222

⁸⁰ Malebranche, *age.*, III/7-9

için ayrı bir kısmın bulunduğu kabul edilecektir. Locke'a göre bu ihtimallerden ikisi de mantıkî olarak imkânsız olduğu için, ideaların ruhdaki değişimlerin bir sonucu olduğu görüşü doğru değildir.⁸¹

Şimdi, tecrübeyle elde ettiğimiz ve insanın düşünmesi sırasında zihnin objesi olan ideanın ne gibi özellikleri vardır? Zihnin düşünme faaliyetini gerçekleştirirken bu objeyi nasıl kullandığının anlaşılması için ideanın sahip olduğu özelliklerin iyi bilinmesi gerekmektedir.

Locke'a göre ideaların ilk özelliği, onların hafızada depo edilemez oluşlarıdır. Gerçekte zihnin bir yetisi olan hafıza, ideaların üstüste yığıldığı bir depo olmayıp sadece daha önceden kavranan ideaların tekrar canlandırılması gücüdür. Hafıza sadece bir güç olduğu için, bizim ideaların gerçekte hiçbir yerde olmadıkları hâlde hafızada bulunduklarını söylememiz mecazî bir anlam taşır.⁸² Locke'un ideaya attığı bu özellik, onun ideayı zihindeki canlı kavramla özdeş kabul etmesi⁸³ arasında tam bir tutarlılık mevcuttur. Çünkü zihne ulaşan ideaların hafızada depo edildiğini söylemek, insanın şuurunda olmadığı idealara sahip olduğunu kabul etmek demektir; ideanın var olmasının tek şartı zihin tarafından onun kavranmış olması⁸⁴ olduğu için, böyle bir şeyin kabul edilmesi mümkün değildir.

Locke'un idealara attığı diğer bir özellik onların birbiriyle karışmaz oluşlarıdır. Ancak burada ideaların birbirine karışmamasından, zihnin düşünme esnasında yanlışlıkla bir ideayı başka bir idea yerine kullanmamasının kastedildiği unutulmamalıdır. Zihnin basit idealardan hareketle bileşik ideaları meydana getirirken baş vurduğu yollardan biri de birden fazla basit ideayı biraraya getirip yeni bir idea oluşturmasıdır.⁸⁵ Zihin bileşik ideaya ulaştığında, daha önce kullanılan basit ideaların varlığı artık sona ermiştir. Yalnız buradaki basit ideaların birbirine karışması zihnin bir yanlışlığının değil, aksine

⁸¹ Locke, age., Works IX/234-235

⁸² Locke, E.C.H.U., s. 124

⁸³ Locke, age., s. 123

⁸⁴ Locke, age., s. 123

⁸⁵ Locke, age., s. 132

bilinçli bir çalışmasının sonucudur.

Bu kısa açıklamadan sonra tekrar Locke'un ideaların birbirine karışmamasından neyi kastettiğini incelemeye devam edelim. Locke'a göre idealarımızın bir kısmı açık ve seçiktir; bir kısmı da bulanık. Sağlıklı duyu organlarının varlıklardan aldığı güçlü ve kusursuz etkilerin sonucu olarak elde edilen idealar açık idealardır.⁸⁶ Eğer bir idea açık değilse bulanıktır. Onun bulanıklığı, duyu organlarının kusurlu oluşundan, varlıkların duyu organları üzerinde bıraktığı etkilerin sönük ve belirsiz olmalarından ya da hafızanın, kendinde var olan bir zayıflıktan dolayı, ideaları kavrandığı şekliyle canlandıramamasından kaynaklanabilir.⁸⁷ İdeanın seçik olmasını sağlayan şey, zihnin kavradığı her ideada diğer ideaların hiçbirinde olmayan bir farklılığı görmesidir.⁸⁸ Açık ideanın karşıtı bulanık idea olduğu gibi, seçik ideanın karşıtı da karmaşık ideadır. Ancak bir idea bulanık olabildiği hâlde asla karmaşık olamaz. "Zihnin gerçekleştirmeden hiçbir bilgi elde edemeyeceği ilk faaliyeti, her bir ideayı kendi başına kavramak ve onu diğer idealardan ayırmaktır".⁸⁹ Gerçekte bir ideanın zihin tarafından kavranmış olması, onun diğer idealardan ayrılmış olduğunun yeterli bir kanıtıdır. Çünkü diğer idealardan farkı olmayan bir ideanın zihin tarafından tam bir idea olarak kavranması mümkün değildir. Bu nedenle, her idea seçik olarak zihindedir ve başka bir ideayla karışamaz.⁹⁰

Locke'a göre, idealar arasında gerçekte olmadığı hâlde var gibi görünen karışıklık, onları ifade etmek için kullandığımız isimlerden kaynaklanmaktadır. İnsanlar her ideaya ayrı bir isim vermekle birlikte, çoğu zaman dikkatsizlik sonucu farklı iki ideayı ifade eden iki ayrı ismi tek idea için ya da bir ideaya ait olan ismi iki ayrı idea için kullanabilmektedirler. İşte idealar arasında görünüşte var olan karışıklığın altında yatan sebep budur. İdealaların kendileri

86 Locke, age., s. 227

87 Locke, age., s. 228

88 Locke, aynı yer

89 Locke, age., s. 366

90 Locke, age., s. 228

için asıl olan seçik olmalarıdır.⁹¹

Şimdiye kadar Locke'un ideaların elde edilişleriyle ilgili görüşlerini ve onun ideayı hangi anlamda kullandığını incelerken çeşitli vesilelerle "bileşik idealar"ı zikretmek zorunda kaldık. Çünkü Locke ideaları yapıları bakımından "basit idelar" ve "bileşik idealar" olmak üzere ikiye ayırmaktadır ve bunlardan birini açıklarken diğerine baş vurmamak hemen hemen imkânsızdır; bileşik ideaların elde edilişinde zihin tarafından kullanılan temel malzeme basit idealar olduğu gibi, iç-duyumun sağladığı basit ideaların elde edilmesi için, zihnin diğer faaliyetleri yanında bileşik ideaları oluşturmada kullandığı faaliyetleri de beklemek gerekmektedir. O hâlde şimdi, ideanın yapısı bakımından ayrıldığı türleri ele almak faydalı olacaktır.

b- Yapısı Bakımından İdeanın Türleri

1-) Basit İdealar: Locke, ideaları yapıları bakımından "basit idea" ve "bileşik idea" olmak üzere ikiye ayırmakta ve basit ideayı "zihindeki tek biçimli bir görünüş veya kavramdan ibaret olup başka idealara ayrılmayan"⁹² bir idea olarak tanımlamaktadır. Dış-duyum ve iç-duyum yoluyla kazanılan basit ideaların elde edilmesinde zihin tamamen pasiftir.⁹³ Ancak bundan, basit ideaların elde edilmesinde zihnin hiçbir rolü olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü, dış-duyumun kendisi Locke'a göre bir düşünme şeklidir.⁹⁴ Zihnin, varlıkların duyulur niteliklerinin duyu organları üzerinde bıraktıkları etkilere yönelik bir dikkati olmadıkça dış-duyumun gerçekleşmesi mümkün değildir.⁹⁵

Basit ideaların elde edilmesinde duyulur varlıklar ile zihnin ortak bir rolü söz konusudur. Zihin bu ideaları ne kendi başına meydana getirebilir, ne de onları yok edebilir. Nitekim, bir insanın

⁹¹ Locke, age., s. 228-229

⁹² Locke, age., s. 99

⁹³ Locke, age., s. 132

⁹⁴ Locke, age., s. 156

⁹⁵ Locke, age., s. 120

daha önceden tatmadığı bir tadın veya koklamadığı bir kokunun ideasına sahip olması mümkün değildir. Bu yüzden, anadan doğma körlerin renklerle, sağırın da seslerle ilgili hiçbir ideaları yoktur.⁹⁶

Zihnin basit ideaların bir kısmını sadece dış-duyumla, bir kısmını sadece iç-duyumla, nihayet bir kısmını da hem dış-duyum hem de iç-duyumun ortaklaşa çalışmaları sonucu elde eder. Sadece dış-duyumla kazanılan basit ideaların bir kısmı zihne tek duyu organının bir kısmı da birden fazla duyu organının sağladığı duyumla ulaşır.⁹⁷ Renk, aydınlık-karanlık, ses, koku, katılık-yumuşaklık, sıcaklık-soğukluk vb. ile ilgili idealar, zihnin tek duyu organının sağladığı duyumdan elde ettiği idealardandır.⁹⁸ Zihnin birden fazla duyu organının sağladığı duyumla elde ettiği basit ideaların başlıcaları yer kaplama, şekil, sükûn ve hareket idealarıdır. Hem gözün hem de dokunmanın sağladığı duyumlar olmadan zihin bu ideaları elde edemez.⁹⁹

Dış-duyumla elde edilen basit ideaları incelerken Locke'un varlıkların dış-duyuma konu olan duyulur nitelikleri ile ilgili yaptığı ayırımı ihmal etmek mümkün değildir. Locke, "zihinde herhangi bir ideayı oluşturma gücü"¹⁰⁰ olarak tanımladığı duyulur nitelikleri ikiye ayırmaktadır: Varlık hangi durumda olursa olsun, ne gibi değişikliğe maruz kalırsa kalsın ondan asla ayrılmayan nitelikler, Locke'un "temel nitelikler (primary qualities)" adını verdiği birinci grubu oluşturur. Nüfuz edilemezlik, yer kaplama, şekil ve hareket, bütün maddî varlıklarda bulunan temel niteliklerdir.¹⁰¹

Renk, ses, koku ve tat gibi nitelikler Locke'un "ikincil nitelikler (secondary qualities)" adını verdiği niteliklerdir. Bu nitelikler, varlığın, kendisinde sürekli olarak bulunan temel nitelikleri sayesinde duyu organlarımızı etkileme gücünden başka bir şey değildir.¹⁰² Temel nite-

⁹⁶ Locke., age., s. 99-100

⁹⁷ Locke., age., s. 101

⁹⁸ Locke., age., s. 101-102; A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/21

⁹⁹ Locke., E.C.H.U., s. 106

¹⁰⁰ Locke., age., s. 112

¹⁰¹ Locke., aynı yer

¹⁰² Locke., aynı yer

likler varlıkta sürekli olarak bulundukları hâlde, ikincil niteliklerin varlığa gerçek bir şekilde ait olduklarını söylemek mümkün değildir. Çünkü onlar, sadece kendilerini duyumlayan duyu organları için vardır; duyum kaldırıldığında onların varlığı da son bulmaktadır.¹⁰³

Locke'a göre temel ve ikincil niteliklerin varlıkla ilişkileri farklı olduğundan, onların duyumlanması sonucu elde edilen idealar da, varlığın gerçek yapısını temsil etmek bakımından farklı derecelerde olacaktır. Temel nitelikler sürekli olarak varlıkta bulundukları ve varlığın özünü oluşturdıkları için, onlarla ilgili ideaların varlığa uygun olma şansı yüksektir. İkincil niteliklerle ilgili idealarımız ise varlıktan ziyade varlığın duyu organlarımız üzerinde bıraktığı etkileri temsil etmektedir.¹⁰⁴

Zihin, dış-duyumun sağladığı basit idealar kendine ulaşır ulaşmaz bu idealar üzerinde çeşitli faaliyetlere girişir. Dış-duyumdan gelen ideaları kavrama (perception),¹⁰⁵ gerektiğinde onları tekrar canlandırma (retention),¹⁰⁶ onları ayırtetme (discerning) ve birbiriyle karşılaştırma (comparing)¹⁰⁷ vb. zihnin bu faaliyetlerindendir. Zihin, kendi içinde olup biten bu faaliyetlerin şuuruna varması sonucu sadece iç-duyumdan gelen basit ideaları elde eder.¹⁰⁸ Bu ideaların en önemlileri de düşünme ve isteme idealarıdır.¹⁰⁹

Nihayet Locke'a göre birtakım basit idealar vardır ki, zihnin onları elde etmesi için hem dış-duyumun hem de iç-duyumun gerçekleşmesi gerekir. Haz, acı, güç, varlık ve birlik ideaları bunların en başta gelenlerindendir.¹¹⁰

2-) Bileşik İdealar: Locke'a göre ideaların yapıları bakımından ikinci türünü bileşik idealar oluşturur. Zihin basit ideaları dış-duyum

¹⁰³ Locke, age., s. 105

¹⁰⁴ Locke, age., s.114

¹⁰⁵ Locke, age., s. 119

¹⁰⁶ Locke, age, s. 123

¹⁰⁷ Locke, age., s. 127-128

¹⁰⁸ Locke, age., s. 107; A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/21

¹⁰⁹ Locke, E.C.H.U., s. 107

¹¹⁰ Locke, age., s. 108

ve iç-duyumun sağladığı duyumlarla elde ettiği hâlde, bileşik ideaları, basit idealar üzerinde gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetleri sonucu meydana getirir.¹¹¹ Bu nedenle, basit ideaları elde ederken pasif olan zihin, bileşik ideaları elde ederken tamamen aktiftir;¹¹² deyim yerindeyse birincileri alır, ikincileri üretir.

Şimdi burada karşımıza cevaplandırılması gereken bir problem çıkmaktadır. Biraz önce işaret edildiği gibi, Locke'a göre zihnin basit ideaları elde edebilmesi için duyuma konu olan varlıklara yönelik tam bir dikkatinin (notice) olması gerekiyordu; bu olmadan basit ideaların zihne ulaşması mümkün değildi. Locke'un bu görüşleri göz önünde bulundurulduğunda, onun ısrarla vurguladığı basit ideaların elde edilmesinde zihnin tamamen pasif olması nasıl anlaşılacaktır? Bu güçlüğü halletmek için yapılması gereken şey, Gibson'ın önerdiği gibi,¹¹³ Locke'un zihnî aktiflik ve zihnî pasiflik arasında yaptığı ayrımı kavramaktır. Locke'a göre varlık veya onun sahip olduğu yeti, ancak kendi dışında bir şey tarafından belirlenmeksizin bir faaliyete girdiği ve bu faaliyet sonunda bir etki meydana getirdiği takdirde aktif olarak nitelenebilir.¹¹⁴ Böylece zihnin aktif olmasını sağlayan şey, onun kendi iradesinden kaynaklanan faaliyetleri gerçekleştirmesi olmaktadır. Bu nedenle, zihnin sadece bileşik ideaları oluşturmada kullandığı kendi iradî faaliyetlerinde aktif olduğu söylenilebilir.¹¹⁵

Locke'a göre zihnin, basit idealardan bileşik ideaları meydana getirmede kullandığı üç faaliyeti vardır: a- Bu faaliyetlerden ilki, zihnin birkaç basit ideayı bir arada toplayarak bileşik bir idea oluşturmastır (compounding). Eğer zihin bu faaliyetinde aynı tür ideaları birleştirip onlardan bir bileşik idea oluştursa, bu faaliyete genişletme (enlarging) denir. Meselâ, nicelik ile ilgili idealardan düzine ideası, sayı idealarının birleştirilmesinden elde edilir.¹¹⁶ b-

¹¹¹ Locke, age., s. 132

¹¹² Locke, age., s. 132, 233

¹¹³ Gibson, age., s. 58

¹¹⁴ Locke, age., s. 177

¹¹⁵ Locke age., s. 119

¹¹⁶ Locke, age., s. 128, 132

Zihnin bileşik ideaları oluşturmada kullandığı bir diğer faaliyet, onun iki ideayı yanyana getirip onları zaman, mekan, derece vb. gibi özellikleri bakımından karşılaştırmasıdır. Locke'un karşılaştırma (comparing) olarak isimlendirdiği zihnin bu faaliyetinde kullanılan idealar kesinlikle birbiriyle karışmayıp kendi varlıklarını sürdürürler. Zihin bu faaliyeti sonucu bağıntı (relation) fikirlerini elde eder.¹¹⁷ c- Nihayet bileşik ideaların elde edilmesinde zihnin kullandığı son faaliyet soyutlama(abstraction)dır. Locke'a göre, zihin varlıklardan elde ettiği her ideaya onu ifade etmek için ayrı bir isim verir. Zihnin sahip olduğu idealar sayıca sonsuz olduğu için, onlara sonsuzca isim bulmak gerekecektir. İşte zihnin bileşik ideaları oluşturmada kullandığı son faaliyet, onu bu güçlükten kurtarmaktadır. Soyutlamada zihin varlıktaki herhangi bir ideayı beraber bulunduğu diğer idealarından ayırır ve başka varlıklardaki benzer ideaları da kullanarak genel bir ideaya ulaşır. Zihin sahip olduğu bütün genel ideaları aynı şekilde elde eder.¹¹⁸ Locke, umulacağı gibi kendisini nominalizme götürecek olan bu muhakemeyi sonuna kadar takip etmiştir. Ona göre, zihin tamamen kendi yarattığı bu genel ideaları ifade etmek için genel kavramları da icat etmekten geri kalmamıştır.¹¹⁹ Bu bakımdan, zihnin yalnızca kendi kullanımı için meydana getirdiği genel kavramların reel varlıklarla herhangi bir ilişkisi yoktur; her varlık kendi başına özel olup, genel olan sadece kavramlardır.¹²⁰

Locke'a göre zihnin yukarıda zikredilen üç faaliyeti ile elde edilen bileşik idealar sayıca sonsuz olmakla birlikte, onları başlıca üç gruba ayırmak mümkündür: a- Moduslarla ilgili bileşik idealar, b- Cevherlerle ilgili bileşik idealar, c- Bağıntılarla ilgili bileşik idealar.¹²¹

Kendi başına var olmayan fakat cevherlere bağlı olarak var oldukları düşünülen, nitelikleri veya cevherlerin bazı geçici durumlarını ifade eden bileşik idealar, moduslarla ilgili olanlardır; üçgen,

¹¹⁷ Locke, age., s. 128, 132

¹¹⁸ Locke, age., s. 129, 132

¹¹⁹ Locke, age., s. 264

¹²⁰ Locke, age., s. 267

¹²¹ Locke, age., s. 133

minnettarlık, cinayet vb. gibi kelimelerle isimlendirilen bileşik idealar bu gruba dahildir.¹²²

Locke, moduslarla ilgili bileşik ideaları da kendi aralarında, basit moduslarla ilgili olanlar ve karmaşık moduslarla ilgili olanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Aynı basit ideanın çeşitli değişimlerini veya farklı dizilişlerini ifade eden bileşik idealar, basit moduslarla ilgili olan bileşik idealarlardır. Bu tür ideaların terkinde başka bir basit ideanın bulunması mümkün değildir. Meselâ, sadece sayı ideasından elde edilen düzine ideası, basit modusla ilgili bir bileşik ideadır.¹²³ Eğer modusla ilgili bileşik idea farklı türden basit idealarla teşkil edilmişse, bu durumda o karmaşık modusla ilgili bir bileşik ideadır. Zihnin renk ve şekil ile ilgili basit ideaları birleştirerek elde ettiği "güzellik" ideası karmaşık modusla ilgili bileşik idealara bir örnektir. Çünkü renk ve şekil ile ilgili basit idealar farklı türden iki ideadır.¹²⁴

Locke'a göre cevherle ilgili bileşik idealar, kendi başlarına var oldukları düşünülen özel varlıkları temsil eden idealarlardır.¹²⁵ İnsan dış-duyum ve iç-duyumla dış âlemdeki varlıkların duyulur nitelikleri ve kendi zihninde olup biten faaliyetler hakkında birtakım idealara sahip olduğunda, varlıkların bu niteliklerinin ve kendi zihninde gözlediği faaliyetlerin nasıl var olduğunu araştırmaya başlar. Sonunda onların kendi başlarına var olamayacakları, onları ayakta tutan bir taşıyıcının olması gerektiği kanaatine ulaşır.¹²⁶ İnsanların genel olarak cevher (substance) adını verdikleri bu taşıyıcının ne olduğu konusunda bizim tam bir bilgimiz yoktur. Bu konuda tek bildiğimiz şey onun ne işe yaradığıdır.¹²⁷ Çünkü cevher adını verdiğimiz şey, "var olduğunu gördüğümüz ve kendilerini ayakta tutacak bir şey olmadan (sine re substante) varlıklarını sürdüremeyeceklerini düşündüğümüz niteliklerin farz olunan ama bilinmeyen taşıyıcısından başka bir şey değildir".¹²⁸

¹²² Locke, age., s. 133

¹²³ Locke, age., s. 133-134

¹²⁴ Locke, age., s. 134

¹²⁵ Locke, aynı yer

¹²⁶ Locke, age., s. 140, 185

¹²⁷ Locke, age., s. 141

¹²⁸ Locke, age., s. 186

Görüldüğü gibi Locke cevherin bilinmesi konusunda agnostik bir tavır takınmaktadır. Ancak bundan, Locke'un cevherin varlığını reddettiği ve onu tamamıyla felsefenin konuları dışında bıraktığı sonucunu çıkarmak mümkün değildir. Çünkü o, insanın sahip olduğu fikirleri, cevher olarak adlandırılan varlıklara baş vurmadan ifade etmesinin imkânsız olduğunu düşünüyordu ve dahası Descartes'in Tanrı, madde ve ruh şeklindeki cevher tasnifini,¹²⁹ madde ve ruhun temel özellikleri ile ilgili görüşler dışında kabul etmişti.¹³⁰ Locke kendisini eleştiren Edward Stillingfleet'e yazdığı cevapta, cevher hakkındaki bilgimizin bulanık olduğunu söylemekle birlikte onun varlığını asla inkâr etmediğini; kendisinin de madde ve ruhtan oluşmuş bir varlık olduğu için cevherin var olduğundan kendi varlığı kadar emin olduğunu bildirmiştir.¹³¹ Yine o, aynı cevapta, cevheri rasyonel alanın dışında bıraktığı şeklindeki iddiaları affedilemez hata ve yanlış anlamalar olarak nitelendirmiştir.¹³² Locke'a göre hem maddî cevherler hem de manevî cevherler gerçek varlıklardır¹³³ ve onlar hakkında sahip olduğumuz idealar açıklık bakımından birbirine denktir.¹³⁴

Bütün bunlardan sonra, Locke'un cevherin varlığını reddettiğini ve onun insanın düşünme ve araştırma alanının dışında tutulmasını savunduğunu kabul etmek mümkün değildir. Hele filozofumuzun cevherle ilgili görüşlerinin manevî cevherlerin varlığından şüphe etmeye pek yer bırakmadığını söylemek,¹³⁵ ona hiçbir zaman düşünmediği ve kabul etmediği bir tutumu yüklemek ve kabul edilmesi amaçlanan birtakım fikirleri ona söyletmek demektir. Çünkü Locke, madde ve ruh ile birlikte cevher adını verdiği üçüncü varlık olan Tanrının varlığından şüphe etmek bir yana, O'nun varlığının insanlar tarafından bilinebileceğine ve insanı bu bilgiye

¹²⁹ Descartes, Felsefenin İlkeleri, çev. Mesut Akın, s. 89 vd

¹³⁰ Locke, age., s. 140, 207

¹³¹ Locke, A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/18

¹³² Locke, age, s. 7

¹³³ Locke E.C.H.U., s. 192

¹³⁴ Locke, An Examination of Malebranche's, Works IX/214

¹³⁵ Bu konuda örnek olarak bkz. Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, s. 338

götürecek kanıtların bulunduğu inanıyordu.¹³⁶ Bu konu ileride Tanrının varlığı bahsinde geniş bir şekilde ele alınacaktır. Ancak burada, Locke'un cevher hakkında tam bir bilgimizin olamayacağı ve özellikle sonsuz cevher Tanrının varlığının kanıtlanabileceği şeklindeki görüşleri arasında bir çelişki bulunmadığına da işaret etmek gerekmektedir. Locke'a göre, biz sahip olduğumuz yetilerimizle cevherlerin tabiatlarını bilemesek de, onların var olduklarını bilebiliriz. Çünkü, Tanrı bizi, onların yapılarını değil varlıklarını bilecek şekilde donatmıştır.¹³⁷

Locke'a göre bileşik idealarımızın son grubunu bağıntı ile ilgili idealarımız oluşturur. Bağıntı ideaları zihnin karşılaştırma faaliyeti sonucu elde edilir.¹³⁸ Bu faaliyeti sırasında zihin birden fazla ideayı yan yana koyup onları birbiriyle karşılaştırmak suretiyle aralarında ne tür ilişkiler olduğunu kavramaya çalışır.¹³⁹ Zihnin ideaları birbirleriyle karşılaştırarak onların arasında kurduğu bağıntılar gerçekte varlıkların özüne ait değildir; bağıntı ancak bir varlığa ait ideanın başka bir varlığa ait olanla karşılaştırılması durumunda mevcuttur. Bununla birlikte, bağıntı ideaları çoğu zaman, varlıkların kendilerinden elde edilen idealarından daha açıktır; zihindeki baba veya birader idealarının insan ideasından daha açık olduğu gibi.¹⁴⁰

Bağıntı ideaları ile ilgili olarak söylenmesi gereken bir diğer nokta da şudur: Her varlık diğer bütün varlıklarla aralarında bağıntı kurulmasına elverişlidir ve bu kurulabilecek bağıntılar sonsuz sayıdadır. Meselâ, bir insan aynı zamanda baba, birader, oğul, büyük baba, torun, üvey baba, üvey oğul, koca, arkadaş, düşman, işçi, patron, daha büyük, daha küçük, daha yaşlı, daha genç, akran vb. gibi sonsuz sayıda bağıntıya sahip olabilir. Bu nedenle, insanların düşünce ve ifadelerinin büyük bölümünü bağıntı idealar oluşturur.¹⁴¹

Bağıntı idealarının başında neden-etki ideası gelir. Çünkü Loc

¹³⁶ Locke, E.C.H.U., s. 379 vd.

¹³⁷ Locke, age., s. 191-192

¹³⁸ Locke, age., s. 127

¹³⁹ Locke, age., s. 200

¹⁴⁰ Locke, age., s. 202

¹⁴¹ Locke, age., s. 201

ke'a göre var olan veya var olması mümkün olan her varlık başka bir varlıkla neden-etki ilişkisine sahiptir.¹⁴² Biz neden-etki ideasını, tabiattaki varlıkların akışından elde ederiz. "Duyularımızın varlıkların sürekli bir şekilde birbirini takip ettiklerini farketmesi üzerine, ister nitelik ister cevher olsun çeşitli varlıkların var olmaya başladıklarını ve bu varlıklarını başka bir varlığın uygun bir çalışma ve faaliyetinden aldıklarını müşahade ederiz. Neden-etki idealarını biz bu müşahade sonucunda kazanırız. Basit veya bileşik bir ideayı ortaya çıkarana neden, ortaya çıkana da etki deriz".¹⁴³ Bu ifadelerde açıkça görüldüğü gibi, Locke'a göre neden-etki bağıntısı ile ilgili idealarımız tamamen tecrübe ile elde edilmektedir.

Locke her varlığın bir neden-etki ilişkisi içinde bulunduğunu söylemekle birlikte, bizim kozaliteyi idare eden kanunların tam bilgisine erişebileceğimizi asla kabul etmemektedir. Tabiattaki varlıkların sürekli bir düzenlilik içinde akıp gittiğini görünce "onların kendileri için konmuş bir kanuna göre faaliyette bulundukları sonucunu çıkarabiliriz; fakat bu, bizim bilmediğimiz bir kanundur".¹⁴⁴ Tabii ki, hakkında bilgi sahibi olmadığımız ve olamayacağımız bir kanunun, varlıklardaki oluş ve bozuluş açısından bir zorunluluk taşıdığını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle biz varlıkların düzenli olarak birbirini takip etmesinden sadece, aynı varlıklarda aynı varlıklar tarafından aynı yollarla meydana getirildiğini gördüğümüz etkilerin gelecekte de olabildiği sonucunu çıkarabiliriz.¹⁴⁵

Locke'a göre zamanla ilgili yaşlılık-gençlik, mekanla ilgili uzaklık-yakınlık, uzamla ilgili büyüklük-küçüklük, nicelikle ilgili azlık-çokluk, varlıkla ilgili özdeşlik-ayrılık vb. neden-etki dışındaki bağıntı idealarına örnek gösterilebilir.¹⁴⁶

¹⁴² Locke, age., s. 203

¹⁴³ Locke, aynı yer

¹⁴⁴ Locke, age., s. 346

¹⁴⁵ Locke, age., s. 162

¹⁴⁶ Locke, age., s. 205-206

II- BİLGİNİN TANIMI, SINIRLARI ve DEĞERİ

1- Bilginin Tanımı ve Muhtevası Bakımından Türleri

Bilindiği gibi, Locke'un Essay'deki temel hedefi, bilen suje ile bilinen obje arasında kurulan bir bağdan ibaret olan¹⁴⁷ bilgi fenomeninin kaynağını, tabiatını ve sınırlarını ortaya koymaktır.¹⁴⁸ Buraya kadar, Locke'a göre bilginin malzemeleri olan ideaların nasıl ve nereden elde edildikleri, dolayısıyla bilginin kaynağının ne olduğu sorusunu cevaplandırmaya çalıştık. Bu nedenle şimdi, Locke'un bilgiye çizdiği sınırları ele almayı sonraya bırakarak ona göre bilginin ne olduğunu ve muhtevası bakımından ne gibi türlere ayrıldığını incelemek yerinde olacaktır.

¹⁴⁷ Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, s. 50

¹⁴⁸ Locke, *age.*, s. 63

Daha önce işaret edildiği gibi Locke, her türlü düşünmede zihnin objesi durumunda olan şeye *idea* adını veriyordu. Bu demektir ki, zihin bilgiye ulaşırken yalnızca ideaları kullanmakta ve bilgi, zihnin çeşitli yollarla elde ettiği idealar hakkında bir konuşmadan (*conversation about ideas*) ibaret olmaktadır. Locke'un bilgi için verdiği tanımda bu durum açıkça görülmektedir: "Bilgi bence, idealarımız arasındaki uygunluk ve bağlılığın (*agreement and connexion*) ya da uygunsuzluk ve ayrılığın (*disagreement and repugnancy*) kavranmasından başka bir şey değildir".¹⁴⁹ Zihnimiz çeşitli idealara sahip olabilir. Ancak idealara sahip olmak, bilmek değildir. Bilgiye ulaşmak için, zihnin sahip olduğu idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzluğu kavraması şarttır. Bu şart gerçekleşmedikçe bizim için hayal, tahmin ve inanma söz konusu olabilir, ama bilgi asla. Meselâ Locke'a göre beyaz ve siyah idealarına sahip olan zihnimiz onlar arasındaki uygunsuzluğu kavradığı takdirde, biz beyazın siyah olmadığı bilgisine ulaşabiliriz. Aksi takdirde, bu iki *idea*, zihnimizde var olan iki ayrı *idea* olmaktan başka bir şey ifade etmeyecektir.¹⁵⁰

Bilginin elde edilmesi sürecini zihne ilk ideaların ulaşmasından başlatırsak, Locke'a göre duyum, çeşitli biçimleriyle düşünme ve anlama zihnin bu süreçte kullandığı aktlar olmaktadır. Çünkü zihin, duyumun kendisine ulaştırdığı ideaları¹⁵¹ düşünmenin çeşitli biçimleriyle (birleştirme, genişletme, karşılaştırma, canlandırma vb.) aralarında ilişkiler kurarak düzenlemekte¹⁵² ve anlama ile onların arasındaki bu ilişkileri kavramaktadır.¹⁵³ Bilgi bu üç aktın ortaklaşa çalışmasının sonucudur, aktlardan biri olmadan onun gerçekleşmesi mümkün değildir.

Locke'a göre zihnin idealar arasındaki ilişkilere ait kavrayışlarını biz yargılarla ifade ederiz. Bir yargının bilgi olarak kabul edilebilmesi için onda bazı özelliklerin bulunması gerekir. Bu

¹⁴⁹ Locke, *age.*, s. 320

¹⁵⁰ Locke, *aynı yer*

¹⁵¹ Locke, *age.*, s. 89-90

¹⁵² Locke, *age.*, s. 119 vd.

¹⁵³ Locke, *age.*, s. 320

özelliklerden ilki kesinlik(certainty)tir. Bilginin kesin olması, bilen sujenin bilgisinden emin olması demektir. "Bana göre bilmek ve emin olmak aynı şeydir; neyi biliyorsam ondan eminimdir; neden eminsem onu biliyorum demektir. Bilginin ulaştığı her şey bence kesinlik olarak isimlendirilebilir; kesinlikten mahrum olan şey ise bilgi olarak kabul edilemez."¹⁵⁴ Görüldüğü gibi bu ifadelerde bilgi ve kesinlik bir ve aynı anlamda kullanılmaktadır. Ancak Locke'un buradaki kesinlikten sadece subjektif bir kesinliği kastettiği sanılmamalıdır. Bu kesinlik aynı zamanda, "bilgimizi geçersiz kılacak veya bizi ondan kuşkulandıracak keşfedilmemiş gizli kanıtların olamayacağından emin olduğumuz"¹⁵⁵ bir kesinliktir. Şu hâlde, Locke'un bilgide bulunması gerektiğini söylediği kesinlik, hem sujenin bilgisinden emin olması hem de ne başka insanların sahip olduğu bilgilerin ne de herhangi bir olayın bu bilgiyi geçersiz kılamaması demektir.

Bir yargının bilgi olarak kabul edilebilmesi için, onun, kesinliğin yanında başka bir özelliğe daha sahip olması gerekir: Öğretici (instructive) olmak. Locke yargıları öğretici yargılar ve faydasız (trifling) yargılar olmak üzere ikiye ayırmıştır. O konusu ve yüklemi tamamen aynı olan "kanun kanundur" gibi yargıları¹⁵⁶ ve konusu yüklemnin bir parçası olan "kurşun bir metaldir" gibi yargıları¹⁵⁷ faydasız yargılar olarak kabul etmektedir. Bu tür yargılar kesinliğe sahip olmakla birlikte onlar "zihnimize hiçbir ışık ilave etmez ve bilgimizde de bir artış sağlamazlar".¹⁵⁸ Öğretici yargılar ise yüklemde, konuda bulunmayan yeni bir bilginin verildiği yargılardır. Örneğin, "Üçgenlerin dış açıları kendi karşısındaki iç açılardan büyüktür" yargısı öğretici bir yargıdır. Çünkü yüklemde konuda olmayan bir bilgi mevcuttur.¹⁵⁹ Locke'a göre faydasız yargılar bizim için kelimelerin ya da önceden bilinen şeylerin tekrarından başka bir şey ifade etmemektedir. Bu nedenle bilgi olarak adlandırılacak yargıların, kesinlikle birlikte

¹⁵⁴ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Letter, Works IV/145

¹⁵⁵ Locke, E.C.H.U., s. 408

¹⁵⁶ Locke, age., s. 373

¹⁵⁷ Locke, age., s. 374

¹⁵⁸ Locke, anı yer

¹⁵⁹ Locke, age., 376

öğretici olma niteliğine de sahip olmaları gerekmektedir.¹⁶⁰

Locke'un faydasız ve öğretici yargılar arasında yaptığı ayrımı ve bilgi açısından bu yargılara attığı önemi incelerken, bu konuda onunla bir başka büyük düşünür Kant arasında var olan paralelliği farketmemek mümkün değildir. Bilindiği gibi, Kant yargıları önce a priori ve a posteriori yargılar, sonra da analitik ve sentetik yargılar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Onun analitik ve sentetik yargılar için yaptığı tanımlar Locke'un faydasız ve öğretici yargılar için yaptığı tanımlarla aşağı yukarı aynıdır. Kant'ın bu konuyu işlerken *Essay'e* yaptığı atıf¹⁶¹ da göz önünde bulundurulursa, onun faydasız ve öğretici yargılar ayrımından istifade ettiği sonucunu çıkarmak sanırız yanlış olmayacaktır.

Locke'da genel olarak bilginin ne anlama geldiğini gördükten sonra şimdi de zihnin idealar arasında kavradığı uygunluk veya uygunsuzlukların hangi şekillerde olabileceğini araştıralım. Bilgi idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukların kavranması olduğu için zihnin idealar arasında kavradığı bu uygunluk veya uygunsuzluk şekillerinin tespit edilmesi, aynı zamanda muhtevası bakımından bilginin ayrıldığı türlerin bilinmesini de sağlayacaktır.

Locke'a göre idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzluklar başlıca dört gruba ayrılabilir: a- Özdeşlik veya ayrılıkla ilgili olanlar, b- Bağıntı ile ilgili olanlar, c- Bir arada bulunma veya zorunlu bağıntı ile ilgili olanlar, d- Reel varlıkla ilgili olanlar.¹⁶²

Zihnin özdeşlik veya ayrılıkla ilgili uygunluk veya uygunsuzluğu kavraması, onun elde ettiği her bir ideanın kendisiyle aynı, diğer bütün idealardan farklı olduğunu bilmesi demektir. Zihnin başka bilgilere ulaşması için bu bilgiye sahip olması zorunludur. Çünkü, "bu bilgi olmadan hiçbir bilgi, akıl yürütme, tasavvur ve seçik düşünce olamaz."¹⁶³

İdealar arasında kavranılan uygunluk veya uygunsuzluğun bir

¹⁶⁰ Locke, aynı yer

¹⁶¹ Kant, I, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena*, çev. İonna Kuçuradi- Yusuf Örnek, s. 21

¹⁶² Locke, *age.*, s. 320

¹⁶³ Locke, *age.*, s. 321

diğer şekli de farklı iki idea arasında bulunan bağıntı ile ilgili olanıdır. Zihnin elde ettiği idealardan bilgiye ulaşması için özdeşlik veya ayrılıkla ilgili uygunluk veya uygunsuzlukların yanında bağıntı ile ilgili olanları da kavraması zorunludur. Çünkü, zihnin elde ettiği her idea seçiktir ve diğer idealardan farklıdır. Eğer zihin bu seçik idealar arasında herhangi bir bağıntı kavrayamasa idi, biz hiçbir bilgiye ulaşamayacaktık ve idealar elde edildikleri şekilde kalacaklardı.¹⁶⁴

Bir arada bulunmayla ilgili uygunluk veya uygunsuzlukların kavranması, idealarına sahip olunan niteliklerin varlığın bütün hâllerinde ondan ayrılamayacaklarının bilinmesi demektir. Örneğin biz "altının değişmez olduğunu" söylediğimizde bu yargımız, altının bütün hâllerde sarılık, aynı ağırlık, erirlik, eğilirlik ve çözülürlük gibi niteliklere sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁵

Locke'a göre zihnin kavradığı uygunluk veya uygunsuzlukların dördüncü şekli, "reel varlığın herhangi bir ideaya uymasidir."¹⁶⁶ Bütün bilğimiz muhtevası bakımından uygunluk veya uygunsuzluğun bu dört şeklinden birine dahildir. "Mavi sarı değildir" ayrılık, "İki paralel arasındaki eşit tabanlar üzerine kurulan iki üçgen birbirine eşittir" bağıntı, "demir manyetik etkilere elverişlidir" bir arada bulunma ve "Tanrı vardır" yargısı da reel varlığı ifade etmektedir. Özdeşlik veya ayrılık ve bir arada bulunmayla ilgili uygunluk veya uygunuzluklar ayrı gruplar olarak ele alınmakla birlikte, Locke onların da bağıntı ifade ettiklerini belirtmektedir.¹⁶⁷ O hâlde bütün bilğimiz muhteva bakımından ya idealarımız arasındaki bir bağıntıyı ya da herhangi bir ideamıza uygunluk arzeden reel bir varlığın mevcudiyetini ifade edecektir.

Bu noktada Locke'un bilgi öğretisinde ortaya çıkan büyük güçlüklerden biriyle karşılaşmaktayız. Hatırlanacağı gibi Locke bilgiyi, idealarımız arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukların kavranması olarak tanımlamıştı. Bu demektir ki, bilgiyi ifade eden bir yargı analiz edildiğinde, zihnin aralarındaki bağıntıyı kavradığı iki

¹⁶⁴ Locke, age., s. 321-322

¹⁶⁵ Locke, age., s. 322

¹⁶⁶ Locke, aynı yer

¹⁶⁷ Locke, aynı yer

ideaya ulaşılacaktır. Fakat reel varlığın herhangi bir ideaya uyması şeklinde tanımlanan varlıkla ilgili bilgi, iki ayrı ideayı değil, bir idea ile reel varlığın kendisini ihtiva etmektedir. İdea ile varlık arasında bir ilişki kurularak varlığın var olduğu sonucunun çıkarılamayacağını, başka bir ifadeyle ideadan varlığa geçilemeyeceğini söyleyen Locke'un kendisidir.¹⁶⁸ Kendisinin bilgi için verdiği tanımla varlığa ait bilgimiz hakkındaki görüşleri arasında ortaya çıkan uyumsuzluğu halletmek için Locke'un tek yaptığı, "genelleştirilmeleri durumunda kesinliklerini kaybedecek olan bütün özel tasdik veya inkârlar (olumlu veya olumsuz yargılar)ın sadece varlıkla ilgili olduklarını"¹⁶⁹ söylemek olmuştur. Ancak zihnin her ferdî varlık için ayrı bir yargıya ulaştığı açıklaması'nda Locke'un bilgi öğretisindeki bu güçlüğü gidermeye yetmemiştir.¹⁷⁰

2- Bilginin Dereceleri

Zihnin idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukları kavramasının sonucu olan bilgi, Locke'a göre her zaman aynı kesinlik derecesine sahip değildir. Zihin idealar arasındaki ilişkileri bazı durumlarda direkt ve aracısız olarak kavrarken bazı durumlarda da bu ilişkileri kavramak için birtakım aracı ideaların yardımına ihtiyaç duymaktadır. Çünkü zihnin çeşitli yollarla elde ettiği ve düşünmede malzeme olarak kullandığı ideaların tümünü, onların arasındaki ilişkileri kolayca ve dolaysız olarak kavrayacak şekilde sıralaması mümkün değildir.¹⁷¹ İşte insanın sahip olduğu bilginin açıklık ve kesinlik bakımından farklı derecelere ayrılması, zihnin idealar arasındaki ilişkileri farklı derecelerde kavramasından kaynaklanmaktadır.¹⁷² Şimdi Locke'a göre bilginin ayrıldığı derecelerin neler olduğunu görelim.

¹⁶⁸ Locke, age., s. 388

¹⁶⁹ Locke, age., s. 378

¹⁷⁰ Locke'un bilgi öğretisindeki bu güçlük hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gibson, age., s. 166-167; Aaron, age., s. 226

¹⁷¹ Locke, age., s. 326

¹⁷² Locke, age., s. 325

a- Sezgisel (Intuitive) Bilgi

Locke'a göre taşıdığı kesinlik bakımından bilginin en üst derecesini sezgisel bilgi oluşturmaktadır. Bu bilgi Essay'de şu şekilde tanımlanmıştır: "Eğer kendi düşünme şekillerimizi izleyecek olursak göreceğiz ki, bazı zamanlar zihin iki idea arasındaki uygunluk veya uygunsuzluğu, başka bir ideanın aracılığı olmaksızın doğrudan kavramaktadır; bence bunu sezgisel bilgi olarak adlandırabiliriz."¹⁷³ Sezgisel bilgiyi elde ederken zihin herhangi bir kanıtlama veya açıklama faaliyetinde kesinlikle bulunmayıp, gözün ışığı görmesi gibi, sadece hakikate yönelmiş olarak onu kavramaktadır. Bu nedenle, bilgi edinme gücü sınırlı olan insanın erişebileceği en açık ve en kesin bilgi sezgisel bilgidir, bundan daha büyük bir kesinlik isteyen kimse, ne olduğunu bilmediği bir şeyi istiyor demektir.¹⁷⁴

Locke "beyaz siyah değildir", "daire üçgen değildir" ve "üç ikiden çoktur" gibi zihnin bir kerede kavradığı hakikatleri sezgisel bilgi olarak kabul etmektedir.¹⁷⁵ Varlıkla ilgili bilginin ise yalnızca kendi varlığımızla ilgili olanı sezgisel bilgiye dahil edilebilir. Çünkü kendi varlığımız o kadar açık ve kesindir ki, onu bilmek için hiçbir kanıt ihtiyacımız yoktur. İç-duyumla zihnimizin faaliyetlerinden elde ettiğimiz düşünme, şüphe etme, sevinç, acı vb. gibi idealar kendi varlığımızdan başka neyi göstermektedir? Başka her şeyden şüphe etsek bile, şüphe eden kendimizin varlığından şüphe etmemiz mümkün değildir. Şüphe etme bizim zihnimizde gerçekleşen bir şeydir ve biz bunu hiçbir aracı ideaya ihtiyaç duymadan bilmekteyiz.¹⁷⁶ Çünkü bu bilgiyi elde ederken zihnimizin objesi olan şey sadece zihnimizin kendisidir.¹⁷⁷

Görüldüğü gibi Locke'a göre biz kendi varlığımızla ilgili

¹⁷³ Locke, aynı yer

¹⁷⁴ Locke, age., s. 325-326

¹⁷⁵ Locke, age., s. 325

¹⁷⁶ Locke, age., s. 378

¹⁷⁷ Locke, age., s. 443

bilgimizi düşünen zihnimizin varlığı şuurundan hareketle kavramaktayız. Zihnin kendi varlığı ile ilgili bilgisi o kadar kesindir ki, onun bu bilgiye ulaştığı düşünme sürecinde suje ile obje tamamıyla bir ve aynı olmaktadır. Locke'un bu konudaki görüşlerinin bütünüyle orijinal olduğunu söylemek tabii ki mümkün değildir. Bilindiği gibi, Descartes da sahip olduğu bütün bilginin gerçekliğinden şüphe ettikten sonra, kendi varlığı ile ilgili bilgiden şüphe edemeyeceğini söylemiş ve bu bilgiyi zihindeki şüphe olgusuna bağlamıştı.¹⁷⁸ Kendi varlığımızla ilgili bilgimizin zihinde gerçekleştirilen faaliyetlere dayandırılması ve bu bilgiye aynı kesinlik derecesinin atfedilmesi bakımından iki filozof arasında var olan büyük benzerlik şüphesiz sadece bir rastlantı olarak kabul edilemez. Daha önce işaret edildiği gibi, Locke Descartes'ın eserlerini defalarca okumuş ve kendisinde yoğun felsefi ilginin uyanmasını bu büyük filozofa borçlu olduğunu açıkça itiraf etmişti. Bu nedenle, Locke'un kendi varlığımızla ilgili bilgimize ait görüşlerinin oluşumunda Cogito'nun önemli etkileri olduğunu söylemek sanırız yanlış olmayacaktır.

b- Kanıtlı (Demonstrative) Bilgi

Locke'a göre zihin idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukları direkt olarak kavrayamadığı, yani sezgisel bilgiye ulaşamadığı zaman bu ilişkileri kavramak için birtakım aracı idealara baş vurur. Zihnin idealar arasındaki ilişkileri kavramak için, aracı ideaları da kullanarak gerçekleştirdiği faaliyet akıl yürütme, bu faaliyet sonunda ulaştığı bilgi de kanıtlı bilgidir. Meselâ, biz üçgenin üç açısı ve iki dik açı arasında büyüklük bakımından bir eşitlik olup olmadığını kavramak istediğimizde, bu ilişkiyi bir anda ve doğrudan kavrayamayız. Çünkü zihnin, üçgenin üç açısını bir anda ele alıp onları başka açılarla karşılaştırması mümkün değildir. Onun daha önce bu açılarının toplam büyüklüğü hakkında bir ideaya sahip olması ve onları başka açılarla

¹⁷⁸ Descartes, Metot Üzerine Konuşma, çev. Mehmet Karasan, s. 35; Felsefenin İlkeleri, s. 57

karşılaştırırken bu ideanın yardımına baş vurması gerekmektedir.¹⁷⁹

Sezgisel bilgi gibi kanıtlı bilgi de bir kesinliğe sahiptir. Fakat Locke'a göre onun taşıdığı kesinlik sezgisel bilgininkinden daha aşağıda yer almaktadır. Çünkü zihin kanıtlı bilgiye ulaşırken idealar arasındaki ilişkiyi ancak başka bir ideanın aracılığıyla kavramaktadır; bu aracılık olmadan onun idealar arasında bir karşılaştırma yapması mümkün değildir. Bu nedenle, "kanıtlı bilginin öncesinde, sezgisel bilgide olmayan bir bilgisizlik ve şüphe vardır."¹⁸⁰ Ayrıca zihin düşünme sırasında birçok ideayı aynı anda göz önünde bulunduramaması sebebiyle, kanıtlı bilgiyi elde ederken kullandığı aracı ideayı hafıza ile canlandırmak zorundadır. Kanıtlı bilginin doğruluğunun büyük ölçüde, zaman zaman hata yapan hafızanın¹⁸¹ sağladığı aracı ideaya bağlı olması, onun kesinlik bakımından sezgisel bilgiden daha aşağıda yer almasının bir başka nedenidir.¹⁸²

c- Duyusal (Sensitive) Bilgi

Locke bilgiyi sahip olduğu kesinlik derecesi bakımından sınıflandırırken sezgisel ve kanıtlı bilgiye bir üçüncüsünü, neredeyse hiçbir kesinlik taşımayan duyusal bilgiyi ilave etmektedir. "Zihnin bizim dışımızdaki sonlu varlıkların özel mevcudiyetleri (particular existence) hakkında elde ettiği başka bir kavrayışı daha vardır; olasılığın üstünde olan ama yine de daha önceki kesinlik derecelerinin hiçbirine tam olarak sahip olmayan bu kavrayış da bilgi olarak adlandırılabilir."¹⁸³

Locke'un duyusal bilgiden kastettiği, zihnin dış-duyumla edindiği idealardan hareketle, dış-duyuma konu olan varlıkların var oldukları sonucunu çıkarmasından başka bir şey değildir. Ancak açıkça görüldüğü gibi, böyle bir bilgiyi kabul etmek, filozofumuzun

¹⁷⁹ Locke, age., s. 326

¹⁸⁰ Locke, age., s. 327

¹⁸¹ Locke, age., s. 125

¹⁸² Locke, age., s. 328

¹⁸³ Locke, age., s. 330

bilgi için verdiği tanının sınırları dışına çıkmak demektir. Çünkü, Essay'de tanımı yapılan bilgi tamamen zihnin idealar üzerindeki faaliyetlerinin bir sonucudur ve varlık kesinlikle bilgiyi oluşturan unsurlardan biri değildir.

Kanaatimizce, Locke'u kendi bilgi anlayışından ayrılma pahasına duyuusal bilgiyi kabul etmeye zorlayan şey, onun dış dünyanın varlığı konusunda realist bir tutum içinde olmasıdır. Zihnin kendi başına herhangi bir ideayı meydana getirmesi imkânsızdır.¹⁸⁴ Bu nedenle duyu organlarımız üzerinde çeşitli etkiler oluşturan duyulur varlıkların gerçekten var oldukları kabul edilmelidir. Ancak, zihin düşünmede duyulur varlıkların kendilerini değil onlardan elde ettiği ideaları kullandığından,¹⁸⁵ bu varlıkların var olduklarının bilinmesini sağlayacak tek şey zihnin onlardan elde ettiği duyum olacaktır.

Duyusal bilgide, zihindeki bir ideadan dış dünyada bu ideaya karşılık olan objenin varlığına bir geçiş vardır. İnsanların zaman zaman dış dünyada hiçbir karşılığı olmayan idealara da sahip olduğu gerçeği, bir ideanın her zaman duyulur bir varlığı temsil etmediğinin açık bir kanıtıdır.¹⁸⁶ Bu nedenle duyuusal bilginin, bilgide bulunması gereken kesinliğe sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, Locke'a göre, duyuusal bilgi kesinliğe sahip olmasa da onda bizi şüphenin ötesine taşıyacak bir açıklık vardır. "Ben herhangi bir kimsenin, güneşe gündüz bakarken onun hakkında elde ettiği kavrayışı ile gece güneşi düşünürken elde ettiği kavrayışı arasındaki farkın şuurunda olup olmadığını sormak istiyorum... İnanıyorum ki insan bir ateşin içinde olmayı hayal etmekle gerçekten ateşin içinde bulunmak arasındaki açık farkı kabul edecektir."¹⁸⁷

Locke bu ifadeleriyle dış-duyumla elde ettiğimiz ideaların sahip olduğu, onları hafızanın canlandırdığı idealarından ayıran, zorlayıcı olma özelliğine işaret etmektedir. Dış-duyumun sağladığı idealara bu özelliği kazandıran şey, dış-duyumun meydana gelmesinde payı olan harici sebebin gerçek bir varlık olmasıdır.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Locke, age., s. 99

¹⁸⁵ Locke, age., s. 343

¹⁸⁶ Locke, age., s. 330

¹⁸⁷ Locke, aynı yer

Şu hâlde, dış dünyadaki duyulur varlıklar gerçek varlıklardır ve biz onları ancak duyusal bilgiyle bilebiliriz. Her ne kadar bu bilğimiz sezgisel ve kanıtlı bilginin kesinliğine sahip olmasa da biz ona güvenmek zorundayız. Çünkü bu dünyadaki mutluluk ve sıkıntılarımız büyük ölçüde duyusal bilgimize bağlıdır.¹⁸⁸

3- Bilginin Sınırları

Locke Essay'in hemen başında, bu eserdeki konuları ele almasına neden olan bir hadiseden bahsetmektedir: Bir gün o ve birkaç arkadaşı bir evde toplanır ve çeşitli konularda tartışmada bulunurlar. Tartışma sona erip orada bulunanlar ayrıldığında Locke, üzerinde tartıştıkları konuların hiçbirinde arkadaşları arasında tam bir görüş birliği oluşmadığını, her bir arkadaşının ayrı bir görüşü savunduğunu farkeder. O uzun süre bu durumun nedenini araştırır ve insanların hakikat adına birbirinden farklı, hatta çoğu zaman taban tabana zıt görüşleri savunmalarının, onların kendi bilgilerinin nerelere kadar uzanabileceğini bilmemelerinden kaynaklandığı sonucuna ulaşır.¹⁸⁹

İşte bu nedenle Essay'de gerçekleştirilmesi istenen hedeflerin birisi, belki de en önemlisi, insanlara kendi zihinsel yetileriyle kazandıkları bilginin en son sınırlarını göstermek ve onlara bu sınırların ötesinde bilgi iddia etmemeyi öğretmektir.¹⁹⁰ Eğer insanlar kapasitelerinin üzerindeki konuları araştırmaya ve düşünmelerini emin basamaklar bulamayacakları derinliklere yöneltmeye devam ederlerse, onların çeşitli sorular ortaya atıp sonu gelmez tartışmalara girişmeleri kaçınılmazdır. Daha kötüsü, bu tartışmalarda zaman zaman hakikate hiçbir şekilde uymayan iddialara da bilgi olarak sarılınabileceği için, insanlar birbirine tamamen zıt olan görüşler karşısında bocalayacak ve hakikatin bilinmesi konusunda onların varacağı son nokta tam bir şüphecilik (perfect scepticism)

¹⁸⁸ Locke, age., 391

¹⁸⁹ Locke, age., s. 56

¹⁹⁰ Locke, age., s. 65

olacaktır.¹⁹¹ İnsanların herkes tarafından tartışmasız kabul edilen ve hakikate tam bir uygunluk arzeden bilgilere sahip olması, ancak onların kendi zihinsel yetilerini iyi tanımaları, bu yetilerin sağladığı bilginin nerede başlayıp nerede bittiğini bilmeleri ve hakkında hiçbir zaman bilgi elde edemeyecekleri konularda bilgi iddia etmemeleri şartıyla mümkündür.¹⁹²

Görüldüğü gibi Locke'a göre, insanların doğru bilgiye sahip olmaları ve hakikat üzerinde birleşmelerinin yolu, onların kendilerine verilen yetilerle elde ettikleri bilginin sınırlarını iyi bilmelerinden geçmektedir. İnsanların var olan ve var olabilecek bütün varlıklar hakkında tam ve doğru bir bilgiye sahip olmalarını engelleyen çeşitli faktörler vardır. Şimdi, bazen bilen sujenin yetilerinin zayıflığı, bazen de hakkında bilgi edinilecek varlığın yapısı ile ilgili olan bu faktörlerin bilgiyi nasıl sınırlandırdığını araştıralım.

a- Bilgiyi Sınırlandıran Faktörler

Locke'un bilgiyi, idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukların kavranması olarak tanımladığı daha önce belirtilmişti. İşte, bilgiyi sınırlayan ilk faktör bu tanımda karşımıza çıkmaktadır. "İlk olarak, sahip olduğumuz idealarından daha fazla bilgi elde edemeyiz".¹⁹³ Sahip olduğumuz bütün ideaları dış-duyum ve iç-duyumla direkt olarak ya da bu iki kaynaktan gelen idealar üzerinde zihnin gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetleri sonucu elde ettiğimize göre, duysal ve teemmüli tecrübemizin ötesinde yer alan şeyleri bilmemiz mümkün değildir. Şu hâlde, herhangi bir konuda bilgi sahibi olmamızı engelleyen ilk faktör bizim o konuda idealarımızın olmayışıdır.¹⁹⁴

Bizim sahip olduğumuz bütün idealar büyük ölçüde dış-duyumla maddî varlıklardan elde ettiğimiz idealara bağlıdır. Çünkü, onlar olmadan diğer idealara ulaşmamız mümkün değildir. Maddî

¹⁹¹ Locke, age. s. 66

¹⁹² Locke, aynı yer

¹⁹³ Locke, age., s. 331

¹⁹⁴ Locke, age., s. 341

varlıkların çeşitli özellikleri bizim dış-duyumla elde ettiğimiz ideaları sınırlamaktadır. İlk olarak, engin evrende var olan varlıkların büyük çoğunluğu bizden çok uzaklarda bulunduğu için, duyu organlarımız, onlar hakkında bize hiçbir duyum ulaştıramamaktadır.¹⁹⁵ Maddî varlıklar hakkında elde ettiğimiz ideaları sınırlandıran başka bir neden de, bu varlıkların, duyu organlarımızın duyumlayamayacağı kadar küçük parçalardan oluşmuş olmalarıdır. Bu parçaları duyumlayamamız, onların oluşturdukları varlığı tanıma konusunda bizi büyük bir çaresizliğe düşürmektedir. Çünkü, duyumlayamadığımız bu parçalar, maddî varlıkların özünü oluşturmanın yanında onların tabii faaliyetlerinde önemli paya da sahiptirler.¹⁹⁶

Maddî varlıkların bu zikredilen özelliklerinden dolayı onlar hakkında sahip olduğumuz idealar, sahip olamadıklarımızın yanında yok denecek kadar azdır. Bu ideaların azlığı, tabii olarak, zihnin onlardan hareketle elde ettiği ideaların da az olmasına neden olacaktır. Şu hâlde, bilgi idealar arasındaki ilişkilerin kavranması olduğu için onu sınırlandıran ilk ve en önemli faktör, ideaların azlığıdır.

Ancak, sahip olduğumuz ve olabileceğimiz bilginin sınırlarının, zihnin onu elde ederken kullandığı ideaların sınırlarına eşit olduğunu da söyleyemeyiz. Çünkü idealara sahip olmak, bilmek değildir. Bilgi zihnin idealar arasındaki ilişkileri kavraması olduğu için, biz birçok ideaya sahip olsak bile, eğer onların aralarında herhangi bir ilişki mevcut değilse bu durumda bilgiden söz edemeyiz. Bu nedenle, "bilgimiz sahip oldumuz idealardan daha azdır".¹⁹⁷ Söz gelişi, zihnin sahip olduğu "madde" ve "düşünme" ideaları arasında bir uygunluk veya uygunsuzluğu kavraması mümkün değildir. Çünkü biz maddenin düşünen bir varlık olduğunu söyleyemediğimiz gibi, düşünmeyen bir varlık olduğunu da söyleyemeyiz. Zira, Tanrı maddeye, bizden daha üstün zihinlere sahip varlıkların kavrayabileceği bir düşünme yetisi vermiş olabilir.¹⁹⁸ İşte zihnin elde ettiği idealar arasında çoğu zaman

¹⁹⁵ Locke, age., s. 342

¹⁹⁶ Locke, age., s. 342-343; An Examination of Malebranche's, Works IX/242

¹⁹⁷ Locke, E.C.H.U., s. 332

¹⁹⁸ Locke, age., s. 333

kavranılabilir bir ilişkinin olmayışı bilgiyi sınırlandıran bir başka faktördür.¹⁹⁹

Ayrıca, Locke'a göre bilgiyi sınırlandıran bir başka faktör daha vardır: "Biz, yeterli idealara sahip olduğumuz ve onlar arasında kesin ve kavranılabilir ilişkiler bulunduğunda da çoğu zaman bilgi sahibi olamayabiliriz."²⁰⁰ Bilindiği gibi, zihin kanıtlı bilgiye ulaşırken, idealar arasındaki ilişkileri kavramak için birtakım aracı idealara baş vurmaktadır. İşte zihin bu aracı ideaları keşfedemediği zaman idealar arasındaki ilişkileri kavrayamamaktadır. Burada bilgiyi sınırlandıran faktör, zihnin idealar arasındaki ilişkileri kavramada takip ettiği yanlış yöntemlerden kaynaklanmaktadır.²⁰¹ Bu yüzden son faktörün bilgiyi sınırlandırması kesin ve nihai bir sınırlandırma değildir. Zihin idealar arasındaki mevcut ilişkileri kavramak için doğru yöntemler kullandığında, onun ulaştığı bilgiyi önemli ölçüde sınırlayan bu faktör kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

b- Bilgi Eksikliğinin Tamamlayıcısı Olarak Olasılık

Locke'un bilgiye çizdiği sınırlar göz önünde bulundurulduğunda, insanın ulaşabileceği bilginin çok dar bir alanı oluşturacağı kolayca anlaşılabilmektedir. Böylesine dar sınırlar içine sıkıştırılan bilginin, insanın düşünme ve davranışlarını düzenlemesine yetmeyeceğinin Locke da farkındadır. "Sınırlı bir bilgiye sahip insanın, ona varlıklardaki değişik açıklık ve olasılıkları görüp davranışlarını ayarlaması için akıl da verilmişken, mümkün olmayan yerlerde kanıtlama ve kesinlik aramasının faydasız ve boş bir iş olduğunu söyleyebiliriz... Hayatın sıradan olaylarında direkt ve açık kanıtlamalardan başka bir şey kabul etmeyecek kimse, bu dünyada yalnızca hızla yok olmakta olduğundan emin olacaktır."²⁰² İnsanın bilgiden başka bir yol göstericiye ihtiyaç duymasının tek sebebi bilginin çok dar olması

¹⁹⁹ Locke, age., s. 341, 344

²⁰⁰ Locke, age., s. 346

²⁰¹ Locke, aynı yer

²⁰² Locke, age., s. 392-393

değildir. İnsan hayatı, çoğu zaman baş vurulacak bilgiyi aramaya fırsat vermeyecek kadar hızla akıp gitmektedir. "Yiyeceği gıdanın, gelişmesine katkısı olacağını kanıtlayıncaya kadar onu yemeyecek, önündeki işi başarıyla tamamlayacağını kesin olarak bilinceye kadar bu işe başlamayacak olan kimse oturup yok olmayı beklemekten başka bir şey yapamayacaktır."²⁰³

Locke'a göre insanın bilgi eksikliğini telafi edeceği ve hayatını düzenlemede baş vurabileceği bilgiden sonraki rehber olasılıktır. Filozofumuzun bir bilgi derecesi olarak görmediği olasılık "idealar arasındaki geçici ve her an değişebilir ilişkilerin bir görünüşünden ibarettir."²⁰⁴ Bilgi ile olasılığın farkı işte burada yatmaktadır. Bilgi idealar arasındaki sürekli ve değişmeyen ilişkilerin kesin bir şekilde kavranması iken, olasılık idealar arasındaki her an değişebilecek ilişkilerin yalnızca bir görünüşü olmaktadır; bilgide zihnin ulaştığı bir kesinlik olduğu hâlde, olasılıkta ikna olma vardır. Bu nedenle, "gerçeğe benzerlik" olarak da isimlendirilebilecek olasılık karşısında zihnin tutumu inanç (belief), kabul (assent) veya kanaat (opinion) olabilir.²⁰⁵

Ancak olasılığı ifade eden yargılarımız kesinliğe o kadar yakındır ki, biz onlara sıkıca sarılır ve adeta doğruluğu şaşmaz bir şekilde kanıtlanmış kesinliklermişçesine hayatımızı çoğu zaman onlarla idare ederiz. Çünkü, bizim ulaşabileceğimiz kesin bilgi çok az olduğu gibi, hayatımızın her anında kendisini rehber edineceğimiz bilgiyi aramaya ne vaktimiz ne de sabrımız vardır.²⁰⁶

Locke olasılık ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken iki noktanın üzerinde önemle durmaktadır: Birincisi, olasılığın bilgiden nasıl ayrılacağı; ikincisi, olasılığın kabul edilmesini sağlayan temellerin neler olduğu. Bunlardan ilki yukarıda ele alındığı için şimdi olasılığın dayandığı temellerin neler olduğu araştırılmalıdır.

Bilindiği gibi Locke'a göre, biz ancak dış-duyum ve iç-duyumun erişebildiği alanlarda bilgi sahibi olabiliriz. Ama yine de, bu iki

²⁰³ Locke, age., s. 402

²⁰⁴ Locke, age., s. 403

²⁰⁵ Locke, age., s. 405

²⁰⁶ Locke, age., s. 404

kaynağın ulaştığı alanların tamamını bildiğimizi söyleyemeyiz. Çünkü dış-duyum ve iç-duyumdan edindiğimiz idealar arasında bazen kavranılabilir bir ilişki olmayabildiği gibi, bazen de zihin uyguladığı yanlış yöntemler nedeniyle idealar arasında var olan ilişkileri kavrayamamaktadır. Bu demektir ki, bizim bilgi sahibi olmadığımız iki ayrı alan vardır: Birincisi, idealarını elde ettiğimiz fakat idealar arasındaki ilişkileri kavrayamadığımız tecrübenin ulaştığı alan; ikincisi, hakkında hiçbir ideamız olmayan tecrübe ötesi alan. Şimdi, olasılık zihnin bilgiye ulaşamadığı durumlarda baş vurduğu bir çare olduğuna göre, bilgi sahibi olmadığımız bu iki alan aynı zamanda olasılığın yer aldığı alanlar olacaktır. Olasılığın dayandığı temelleri bilmek açısından bu alanları ayırmak önemlidir. Çünkü her iki alanda da olasılık farklı temellere dayanmaktadır.²⁰⁷

Locke'a göre, tecrübemizin erişebildiği alanlarla ilgili olasılık ifade eden yargıların kabul edilmesini sağlayan başlıca iki temel vardır: a- Olasılık ifade eden yargının bizim daha önceden edinmiş olduğumuz bilgi, gözlem ve tecrübelerimizle uygunluk içinde olması, b- Böyle bir yargının doğruluğuna dair diğer şahısların şahadetinin (testimony) mevcut olması.²⁰⁸ Söz gelişi, biz buz üzerinde yürüyen birini görmüşsek, bu bir bilgidir. Daha sonra başka biri bize, bir kış günü soğuktan donmuş suyun üzerinde yürüyen birini gördüğünü söylerse, biz bu olasılığı, daha önceden edindiğimiz bilgiye uygun olduğu için kabul ederiz. Fakat aynı şey, sıcak iklimlerde yaşayan ve buz üstünde yürüyen birini hiç görmeyen bir insana söylendiğinde, buradaki olasılık tamamen başka birinin şahadetine dayanacaktır.²⁰⁹ Bizim kendi bilgi, gözlem ve tecrübelerimize uygun olan olasılık kesinliğe, sadece başkalarının şahadetine dayanan olasılıktan daha yakındır.²¹⁰ Başkalarının şahadetine dayanan olasılıkların kesinliğe olan yakınlıkları da, şahadette bulunan kişilerin sayısı, kendi içlerindeki bütünlükleri, hafızalarının sağlamlığı, aksi

²⁰⁷ Locke, age., s. 409

²⁰⁸ Locke, age., s. 405

²⁰⁹ Locke, age., s. 406

²¹⁰ Locke, age., s. 409

şehadetlerin olup olmaması gibi bakımlardan farklı derecelerdendir.²¹¹

Diğer yandan, olasılığın yer aldığı bir de tecrübe ötesi alan vardır. Duyu organlarının bize ruh, melek, şeytan vb. gibi maddî olmayan varlıkların varlığı, yapısı ve faaliyetleri hakkında herhangi bir duyum sağlaması mümkün değildir. Yine, maddî varlıkları oluşturan parçalar duyumlayamayacağımız kadar küçük olduğu; maddî varlıkların birçoğu da duyu organlarımızın ulaşamayacakları uzaklıklarda bulunduğu için onlar hakkında da hiçbir duyumumuz bulunmamaktadır. Locke'a göre, "tecrübemizin ötesinde olan bu alanlarda bizim yardımcımız analogidir ve biz burada, olasılığın temellerini ondan çıkarırız."²¹² Meselâ, biz iki maddenin birbirine şiddetle çarpmasının sıcaklığı ve ateşi meydana getirdiğini gördüğümüzde bundan, ateşin, yanmakta olan maddeyi oluşturan, bizim duyumlayamadığımız küçük parçaların birbirine çarpmasıyla var olduğu sonucunu çıkarırız. Bunun gibi, tecrübe alanımızda yer alan varlıkların farklı mükemmellik dereceleri içinde bizden aşağıya doğru sıralandıklarını gördüğümüzde de, bizden yukarıya doğru gittikçe mükemmellikleri artan zeki (intelligent) ve maddî olmayan varlıkların olabileceği sonucunu çıkarırız. Çünkü, duyulur varlıkların olduğu gibi, zeki varlıkların da nerede başlayıp nerede bittiğini kestirmek bizim için mümkün değildir. İşte tecrübemizin ötesinde bulunan alanla ilgili bu ve benzeri olasılıklara biz analogi ile ulaşırız.²¹³

Locke'a göre tecrübenin sınırları dışında yer alan olasılıkların dayandığı bir diğer temel de vahiydir. "Buraya kadar zikredilenlerin dışında bir başka yargı türü daha vardır ki, bu tür yargılarda bildirilen şey, insanların genel tecrübeleri ve varlıkların tabii akışıyla ister uyuşsun ister uyuşmasın, sadece bir şehadete dayanmış olmakla kabullerimizin en üst derecesini oluşturur. Bunun sebebi, söz konusu şehadetin, aldanması ve aldatması mümkün olmayan bir varlığa, yani Tanrıya ait olmasıdır."²¹⁴ Vahye dayanan olasılık

²¹¹ Locke, age., s. 405

²¹² Locke, age., s. 412-413

²¹³ Locke, age., s. 413

²¹⁴ Locke, age., s. 414

karşısında zihnin takındığı tutum imandır (faith).²¹⁵ Bu bakımdan iman sahasını oluşturan hakikatlerin kesiliğe değil olasılığa sahip olduğunu söyleyebiliriz. Locke'un vahiy ve akıl-vahiy ilişkisi ile ilgili görüşleri biraz sonra ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

c- Bilgide Yanılma

Locke'un genel olarak bilgi, bilginin dereceleri ve sınırları ve bu sınırların bittiği yerde başlayan olasılıkla ilgili görüşlerini incelerken, olasılık gibi bilginin sınırları dışında yer alan fakat olasılığın şartlarına sahip olmayan "yanılma"yı ihmal etmek mümkün değildir. Zira Locke gibi, insanların hakikatle ilgili ihtilaflarını sona erdirmeyi hedefleyen birinin, bu ihtilafların ortaya çıkmasında ve sürüp gitmesinde temel neden olan "yanılma"nın ne olduğu ve onun hangi nedenlerden kaynaklandığı konusunda elbette söyleyecek bir şeyleri olmalıdır ve olmuştur da.

Locke'a göre, insanların bilgi elde etme sürecinde zaman zaman yanıldıkları, idealar arasındaki ilişkilerle ilgili yanlış yargılara ulaştıkları inkâr edilemez bir gerçektir. Çünkü insanlar arasındaki kanaat farklılıklarından daha aşikâr bir şey yoktur; birinin benimseyip kabul ettiği bir şeye diğeri şüphe ile yaklaşırken, bir diğeri aynı şeyi tamamen inkâr edebilmektedir. Aralarında taban tabana zıtlık olan iki fikirden birinin yanlış olması zorunludur.²¹⁶

Ancak Locke'a göre, yanılmayı bilgi olarak kabul edip doğru bilgi ve yanlış bilgi şeklinde bir adlandırma yapmak kesinlikle doğru değildir. "Bilgi, ulaşılabilir ve kesin olan hakikatlerin kavranması olduğu için, yanılma bilginin değil; gerçek olmayana kabul etmemize neden olan yargımızın (judgement) bir kusurudur."²¹⁷ Burada, Locke'un bilgiye çizdiği sınırları ve bilgide bulunması gerektiğini

²¹⁵ Locke, aynı yer; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Letter, Works IV/145; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his second Letter, Works IV/276; A Fourth Letter for Toleration, Work VI/558

²¹⁶ Locke, E.C.H.U., s. 434

²¹⁷ Locke, aynı yer

söylediği özellikleri hatırlamamız gerekmektedir. Biz bilgiye, idealarını elde edebildiğimiz alanlarda, idealarımız arasındaki mevcut ilişkileri kavrayabildiğimiz takdirde ulaşabiliriz. Bu bilginin önemli bir özelliği, hiçbir kanıtın yok edemeyeceği bir kesinliğe sahip olmasıdır. Bu nedenle, bilgiye bir kere ulaşıldı mı onun yanlış olduğunun söylenmesi imkânsızdır. Yukarıda yaptığımız alıntıda da görüldüğü gibi, yanılma sadece yargının bir kusurudur. Tabii ki burada söz edilen, olasılığı ifade eden yargıdır. Çünkü olasılık, idealar arasındaki geçici ve her an değişebilir ilişkilerin bir görünüşünden (appearance) ibaret olup bilginin taşıdığı kesinliğe en yakın olanından en uzak olanına kadar çeşitli derecelere sahiptir. Aşağıya doğru tedricî bir iniş içinde olan bu derecelerde belli bir noktadan itibaren olasılığın yerini olası olmama (improbability) almaktadır. İşte yanılma, yargının idealar arasındaki olası olmayan ilişkileri olası olarak göstermesinin bir sonucudur.²¹⁸

İnsanların idealar arasındaki ilişkiler hakkında yanlış yargılara ulaşmalarının, dolayısıyla yanılmanın çeşitli nedenleri vardır. Aşırı tutku, ön yargı ve çeşitli otoritelere bağlılık,²¹⁹ tembellik,²²⁰ idealar arasındaki ilişkileri kavramada baş vurulacak doğru aracı ideaları seçememe²²¹ ve onları kullanacak beceriye sahip olmama²²² bu nedenlerin başlıcalarıdır.

4. Bilginin Değeri

Locke'un bilgi için verdiği, idealar arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukların kavranması şeklindeki tanımın, varlıkla ilgili bilgide suje ve obje arasındaki bağın kurulması bakımından önemli güçlükler içerdiğine daha önce çeşitli kereler işaret edilmmişti. Onun tanımladığı bilginin objeye uygunluğunun araştırılması söz konusu olduğunda

²¹⁸ Locke, aynı yer

²¹⁹ Locke, age., s. 437; of the Conduct of the understanding Works III/191

²²⁰ Locke, E.C.H.U., s. 436

²²¹ Locke, age., s. 434; of the Conduct of the understanding Works III/189

²²² Locke, E.C.H.U., s. 435

aynı güçlükler, daha da büyüyerek karşımıza çıkmaktadır. Bu güçlüklerin ortak nedeni, şüphesiz ki, zihnin bilgiye ulaşmada malzeme olarak kullandığı ideaların, suje ve obje arasında aşılamaz bir engel oluşturmalarıdır.

Locke yaptığı bilgi tanımında objenin ikinci plâna itildiğinden ve bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan, bilginin objeye uygunluğunun araştırılmasında kullanılacak bir kıstasın bulunması güçlüğünden, tabii ki, bütünüyle habersiz değildi. O bu güçlüğü, kendisine yöneltilebilecek muhtemel bir soru ile işaret etmektedir: "Siz bilginin idealarımız arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukların kavranmasından ibaret olduğunu söylüyorsunuz. Fakat, bu ideaların ne olduğunu kim bilebilir? Eğer sizin söylediğiniz doğru kabul edilirse, cezbe hâlindeki birinin hulyalarıyla akıllı başında bir adamın akıl yürütmeleri aynı derecede kesinliğe sahip olacaktır. Böylece, varlıklar nasıl olursa olsun, insan sadece kendi sahip olduğu imajların uygunluğunu kavrayacak ve güvenle bütün gerçeğin bundan ibaret olduğunu söyleyecektir."²²³

Ancak, her ne kadar bilgimiz varlıkları temsil eden idealar arasındaki ilişkilerin kavranmasından daha ileri gidemiyorsa da, Locke'a göre bu, bütün bilginizin bir hayalden ibaret olduğunu göstermez. Zira bilginin ilk malzemeleri olan basit ideaları zihnin kendi başına meydana getirmesi imkânsızdır. "Bu idealar hayallerimizin uydurmaları değil, bizim üzerimizde gerçek etkiler oluşturan dışımızdaki varlıkların tabii ve düzenli sonuçlarıdır; bu nedenle onlarla varlık arasında, bizim varlığın bilgisine ulaşmak için ihtiyaç duyduğumuz uygunluk mevcuttur."²²⁴ Bu ifadelerden çıkarılabilecek en önemli sonuç, zihnin basit ideaları elde ederken, ideaların oluşmasında rolü olan harici varlıklarla mahiyeti tam olarak bilinemeyen direkt bir ilişki içinde olduğudur. Ancak biz bu ideaların, kendilerinin oluşumunda rol oynayan varlıkların gerçek yapılarını temsil ettiğini kesinlikle söyleyemeyiz. Çünkü hem bunu tespit edecek bir kıstasımız yoktur hem de "zihin basit idealarla meşgul

²²³ Locke, age., s. 347

²²⁴ Locke, age., s. 348

olurken onları var olan seçik idealar olarak kabul etmekte, bunu yaparken de onları oluşturan sebepleri hiçbir şekilde dikkate almamaktadır."²²⁵

Zihnin, basit idealar üzerinde gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetleri sonucu elde ettiği bileşik idealar da varlıkla bir ilişkisi mevcuttur. Fakat bu, basit ideaların elde edilmesinde olduğu gibi direkt değil, dolaylı bir ilişkidir.²²⁶ Bu nedenle, zihnin tamamen bağımsız faaliyetlerinin sonucu olan²²⁷ bileşik ideaların da varlığın gerçek yapısını temsil ettikleri söylenemez.

Görüldüğü gibi, hem basit hem de bileşik idealar varlıkla ilgilidir. Fakat onların varlığa tam bir uygunluk içinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Şimdi yapılması gereken şey, zihnin ideaları kullanarak elde ettiği bilginin objesine uygun olup olmadığını araştırmaktır.

Locke'a göre varlıkla ilgili bilginizin en kesin ve güvenilir olanı, iç-duyumla, zihninizin idealar üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetleri duyumlayarak ulaştığımız düşünen zihninizin, dolayısıyla da ona sahip olan kendimizin varlığıyla ilgili bilginizdir. Bu bilginiz, objesine tamamen uygun olan yegane bilgidir. Çünkü biz ona, zihninizde gerçekleşen "düşünme" faaliyetini kavramamız sonucunda ulaşıyoruz. Bu kavrayışta zihin adeta kendi üzerine katlanmakta ve suje ile obje bir ve aynı varlık olmaktadır.²²⁸ Bunun yanında bir de Tanrının varlığı ile ilgili bilginiz vardır. Biz her ne kadar O'nun sıfatlarını tam olarak bilemesek de, varlığını kanıtlayarak bilebiliriz. Sıfatlarını tam olarak kavrayamadığımız için, bu Yüce Varlık hakkındaki bilginizin objesiyle tam bir uygunluk içinde olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, O'nun varlığını bildiren bilginiz kanıtlı bilginin kesinliğine sahiptir.²²⁹ Tanrının varlığı ve sıfatlarıyla ilgili bilginiz ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Öte yandan bizim bir de dış dünyada yer alan duyulur

²²⁵ Locke, age., s. 110

²²⁶ Locke, age., s. 349

²²⁷ Locke, age., 233

²²⁸ Locke, age. s. 378

²²⁹ Locke, aynı yer

varlıklarla ilgili bilgimiz vardır. Büyük ölçüde dış-duyumdan edindiğimiz idealara dayanan bu bilgimiz olasılıktan üstündür.²³⁰ Ancak duyulur varlıkların birçoğu duyu organlarımızın erişemeyeceği uzaklıkta bulunduğu ve tamamı da duyumlayamayacağımız küçüklükteki parçalardan oluştuğu için, onlarla ilgili bilgimizin objesine uygun olduğunu söylememiz mümkün değildir.²³¹ Burada önemle işaret etmek gerekir ki, Locke'a göre, hakkında tam ve kesin bilgi elde edemediğimiz dış dünyanın varlığını inkâr etmek doğru değildir. Zira dış-duyumdan gelen ideaları elde ederken bizde oluşan, varlıktan şüphe edemeyeceğimiz haz ve acı hâlleri vardır. Bu hâller, bizim idealarına sahip olduğumuz duyulur varlıkların gerçekten var olduklarının en büyük kanıtıdır.²³²

Şu hâlde Locke'a göre sahip olduğumuz idealarla ulaşabildiğimiz, objesine uygun tek bilgi kendi varlığımızla ilgili bilgimizdir. Bunun dışında, varlık ile ondan elde ettiğimiz idealar arasında tam bir uygunluk olmadığı için, biz kesinliği sadece bilgiyi ifade eden yargılarda,²³³ yani idealarımızın birbirine uymasında bulabiliriz.²³⁴ Matematik gerçeklerle ilgili bilgimizin sahip olduğu kesinlik bu konuda verilebilecek en güzel örnektir. Matematik bilgideki kesinliği inkar edecek birinin çıkması mümkün değildir. Ancak düşünecek olursak "bu kesinliğin sadece bizdeki idealar arasında mevcut olduğunu kolayca göreceğiz. Matematikçi dikdörtgen veya daire ile ilgili bütün gerçeklik ve özelliklerin (truth and properties), yalnızca zihnindeki dikdörtgen ve daire idealarına ait olduğunu düşünür. Çünkü, onun kendi hayatında, bu şekillerin gerçek varlıklar olarak var olduklarını hiçbir şekilde görmemiş olması mümkündür."²³⁵

²³⁰ Locke, age., s. 330

²³¹ Locke, age., s. 342-343; An Examination of Malebranche's, Works IX/243-244

²³² Locke, E.C.H.U., s. 390

²³³ Locke, age., s. 354

²³⁴ Locke, age. s. 364

²³⁵ Locke, age., s. 349

III- LOCKE'DA VAHİY ve AKIL-VAHİY İLİŞKİSİ

Locke'un bilgi öğretisinin ele alındığı bu bölümü sona erdirmeden önce, onun çoğu zaman bir bilgi kaynağı olarak kabul edilen vahiyle ilgili görüşlerini ayrıntılı bir şekilde incelemek yerinde olacaktır. Gerçekte vahiy, onun olabirliğini kabul edenlere göre, fizik ötesi bir varlık olan Tanrı ile fizik âlemde yer alan insan arasında gerçekleşen bir ilişki şeklidir. Bu nedenle böyle bir ilişki, bazen Tanrıdan insana, bazen de insandan Tanrıya doğru gerçekleşen diğer ilişkilerle birlikte ele alınabilir. Ancak vahiy konusunda konuşmaya başladığımızda belli bir noktadan itibaren, Tanrı ile insan arasındaki bir ilişkiden ziyade bilgi öğretisini ilgilendiren problemlerden bahsetmek zorunda

kaldığımızı görüyoruz.²³⁶ Tanrının vahiy yoluyla insanlara bildirdiği gerçekler, insanların tabii yetileriyle elde ettikleri bilgi yanında ne gibi bir değere sahiptir? Vahiy insan için bir bilgi kaynağı mıdır? Vahiy ve insanın bilgi elde etme aracı olan akıl arasında alanları bakımından nasıl bir ilişki vardır? Bu soruya bağlı olarak, vahyin bildirdiği gerçeklerle aklın ulaştığı gerçekler arasında çelişme olması mümkün müdür? Eğer mümkünse, çelişme olduğu durumlarda, insan vahiy veya akıldan hangisini kabul edecektir? Locke'un da üzerinde önemle durduğu bu sorulara verilen cevaplar, metafizik bir fenomen olan vahyin aynı zamanda bilgi öğretisinin bir alanı olması sonucunu doğurmuştur. Bunu belirttikten sonra şimdi, yukarıdaki sorular ışığında Locke'un vahiy ile ilgili görüşlerinin incelenmesine geçelim.

1- Vahyin Gerekliliği

Locke, "Tanrının insana fevkâlade bir şekilde, doğrudan ilham ettiği şey"²³⁷ olarak tanımladığı vahyin imkânını, bu dünyada yer alan insanın sınırlı yetileriyle, fizik ötesinden gelen mesajı nasıl alabileceğini hiçbir şekilde tartışmamıştır. O, vahyin Tanrıyla insan arasında mümkün bir ilişki olduğunu peşinen kabul etmiş ve dikkatini daha çok, insan için vahyin gerekli olduğunu göstermeye yöneltmiştir.

İnsanın vahye muhtaç olmasının başta gelen sebebi, kendisine verilen tabii yetilerin sınırlı olmasıdır. Tanrı bize bilgiye ulaşmamız için çeşitli yetiler vermiş olmakla birlikte, bu yetilere belirli sınırlar çizmiştir.²³⁸ Bizim var olan ve var olabilecek bütün varlık ve olayları sahip olduğumuz sınırlı yetilerle bilmemiz mümkün değildir. Ancak bize verdiği yetilerin sınırını en iyi bilen bir varlık olan Tanrı, bu sınırların ötesinde kalan alanlarda bizi aydınlatacak başka bir yardımcıyı hizmetimize sunmuştur, ki bu da vahiydir. "Hakkında çok az fikir sahibi olduğumuz ya da hiçbir fikir elde edemediğimiz birçok

²³⁶ Bkz. Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, s. 10

²³⁷ Locke, *A Paraphrase and Notes on the First E Pistle of St. Paul to the Corinthians, Works VIII/160*; ayrıca bkz. E.C.H.U., s. 414, 424

²³⁸ Locke, *Philosophical Shorthand Writings, (Essays L. N.'da)* s. 280-281

şey vardır. Yine bazı şeyler vardır ki, yetilerimizin tabii kullanımıyla onların geçmiş, şimdiki ve gelecek varlıkları hakkında hiçbir bilgiye ulaşmamız mümkün değildir. Tabii yetilerimizin ulaşabileceği sınırların ötesinde ve aklın üstünde yer alan bu şeyler bize vahiyle bildirildiklerinde imanımızın uygun konusunu teşkil ederler.²³⁹ Bazı meleklerin Tanrıya isyan etmeleri ve bunun sonucunda mutlu hayatlarını yitirmeleri, ölümden sonra tekrar dirilme ve yeni bir hayat olacağı,²⁴⁰ ruhun maddî olmayan ve ölümsüz bir varlık oluşu²⁴¹ tabii yetilerimizin sınırları ötesinde yer alan, bizi sadece vahyin haberdar ettiği şeylerden birkaçıdır.

Locke'a göre, tabii yetilerimizi aşan ve tamamen vahye dayanmak zorunda olduğumuz önemli bir konu da dinî ibadet ve ayinlerdir. Akıl bize, iyi bir hayatın Tanrı tarafından hoşnutluk ve mükâfatta karşılanacağını bildirebilir. Fakat, iyi bir hayat yaşamak için, Tanrıya yaraşır bir şekilde nasıl ibadet edeceğimiz konusunda aklın bize söyleyeceği bir şey olamaz. Biz ibadetleri Tanrıya yaparız ve O'na yaraşan ibadetleri en iyi bir şekilde yine O bilebilir. Bu nedenle, yapacağımız ibadetleri aklın çıkarımlarından değil, Tanrı'nın direkt olarak gönderdiği vahiyden öğrenebiliriz.²⁴² Locke'un ibadetlerin belirlenmesindeki vahyin rolü ile ilgili bu görüşleri, onun, akli insanların dinî hayatında tek ve yeterli bir rehber olarak kabul etmediğini; dolayısıyla da tek gerçek dinin tabii din olduğu şeklindeki aşırı görüşü reddettiğini göstermektedir.

Burada önemle işaret etmek gerekir ki, Locke'a göre, insan için vahyin gerekli olmasının tek sebebi Tanrının insana verdiği yetilerin sınırlı olması değildir. Çoğu zaman insan sahip olduğu yetilerle ulaşabileceği gerçekleri göremez; ya da bu gerçekler hakkında yanlış fikirlere sahip olabilir. Söz gelişi o, tabiatla olup bitenleri gözleyerek akıyla, tabiatı var eden sonsuz güce sahip bir Tanrının var olduğunu bilebilir. Fakat bazı durumlarda çeşitli tutkular

²³⁹ Locke, E.C.H.U., s. 426

²⁴⁰ Locke, aynı yer

²⁴¹ Locke, age., s. 333-334; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/476

²⁴² Locke, A Third Letter for Toleration Works VI/156-157

insana o kadar hakim olur ki, insan Tanrının var olduğu bilgisine ulaşamaz. İşte bu gibi durumlarda insan, tabii yetileriyle ulaşabileceği gerçekleri öğrenmede zorunlu olarak vahyin yardımına ihtiyaç duyar.²⁴³ Ancak, burada işaret edilmesi gereken önemli bir husus vardır: Her ne kadar bazı durumlarda vahiy insanların kendi yetileriyle ulaşabilecekleri gerçekleri bildirirse de, bu gerçeklerin önemsiz ve insanlar tarafından kolayca bilinecek şeylerle ilgili olabileceği düşünülmemelidir. Zira, vahyin alelâde şeyleri bildirebileceğini kabul etmek, tembelliğimizin menfaatine Tanrının yüceliğini azaltmak demektir.²⁴⁴

Görüldüğü gibi, Locke'a göre insanların tabii yetileriyle hakkında hiçbir zaman bilgi elde edemeyecekleri birçok şey vardır. Onlar, tabii güçlerinin ötesinde kalan bu şeyler hakkında kendilerini aydınlatması için mutlak olarak vahye muhtaçtırlar. Filozofumuzun özellikle ibadetlerin bilinmesinde vahyi insan için zorunlu bir rehber olarak görmesi, onu, insanın bütün dinî hayatında tek başına aklın yeterli olduğunu savunan deistlerden ayıran önemli bir noktadır.²⁴⁵ Bu bakımdan, Locke'un akli dinî konularda yeterli bir rehber olarak kabul ettiği ve vahyi sadece gerekli akli seviyeye ulaşamamış insanlar için gerekli gördüğü şeklindeki iddiaların²⁴⁶ hiçbir şekilde gerçeği yansıtmadığı rahatlıkla söylenebilir.

2. Akıl-Vahiy İlişkisi

Locke, insanın özellikle dinî hayatını düzenlemede zorunlu olarak muhtaç olduğu vahiyle ilgili görüşlerini ortaya koyarken, vahiy ve insanın bilgi edinme aracı olan akıl arasındaki ilişkileri incelemeye özel bir önem vermiştir. Tanrı insana hayatını tanzim etmede kullanacağı bilgiye ulaşması için akıl ışığını vermiş ve aklın üstünde

²⁴³ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/135-137

²⁴⁴ Locke, *A Discourse of Miracles*, Works IX/262

²⁴⁵ Aaron, age., s. 298; Gough, J. W., *John Locke's Political Philosophy*, s. 17; Clapp, agm., Enc. PH, IV/502; Cragg, age, s. 13; Walker, W., *A History of the Christian Church*, s. 437

²⁴⁶ Msl. bkz. Sena, Cemil, "John Locke", *Filozoflar Ansiklopedisi*, III/300

kalan hakikatleri de vahiyle bildirmişti.²⁴⁷ İkisi de Tanrının armağanı olan ve insan için gerekli hakikatleri bildiren akıl ile vahiy arasında çeşitli ilişkilerin olması kaçınılmazdır. Şimdi, akıl ve vahiy arasındaki ilişkileri incelemeye geçmeden önce, kısaca Locke'un akıldan neyi kastettiğini ortaya koymak yararlı olacaktır.

Locke, insanı hayvanlardan ayıran ve onlara üstün kılan bir yeti olarak kabul ettiği akıl²⁴⁸ şu şekilde tanımlamaktadır: "Ben akılı, zihnin idealardan-ki zihin bu ideaları dış-duyum ve iç-duyumla kazanmaktadır- yaptığı çıkarımları ifade eden yargıların taşıdığı kesinlik veya olasılıkların keşfedilmesi olarak görüyorum."²⁴⁹ Herhangi bir yargının taşıdığı kesinlik veya olasılığın keşfedilmesinde, bize aklın derecelerini de gösteren başlıca dört safha vardır: Birinci safha, yargının taşıdığı kesinlik veya olasılığın keşfedilmesinde kullanılacak kanıtların (proofs) bulunması; ikinci safha, bu kanıtların, onların sahip oldukları gücün ve aralarındaki ilişkinin kolayca kavranılabilmesi için düzenli bir şekilde sıralanmaları; üçüncü safha, söz konusu kanıtların aralarında var olan ilişkinin kavranması; ve nihayet dördüncü safha da, bu kavrayışla ilgili doğru bir sonuca ulaşılmasıdır.²⁵⁰

Locke, akıl-vahiy ilişkisi ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken bir noktanın üzerinde önemle durmaktadır. O da, bize vahiy olarak sunulan bir hükmün gerçekten Tanrının bildirdiği bir vahiy olup olmadığının belirlenmesinde aklın biricik rehberimiz olmasıdır. İnsanların, benimsedikleri fikir ve kanaatleri savunmak ve onları başkalarına kabul ettirmek için birtakım kanıtlara baş vurdukları bilinen bir husustur. Ancak bu kanıtlara ulaşmak zor ve sıkıntılı bir çalışmayı gerektirdiği gibi, eğer savunulan fikirler yanlış ise, onları destekleyecek akli kanıtları bulmak tamamen imkânsızlaşmaktadır. Bu durumda bazı insanlar sahip oldukları fikirleri savunmada onları vahye dayandırmayı kısa ve kolay bir yol olarak görmekte ve Tanrıdan vahiy aldıklarını iddia etmekten çekinmemektedirler.

²⁴⁷ Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/261-262

²⁴⁸ Locke, E.C.H.U., s. 415

²⁴⁹ Locke, age., s. 424

²⁵⁰ Locke, age., s. 416

Böylece, çoğu zaman gerçek vahyin yanında tamamen insanların uydurması olan sözde vahiy de karşılaşmamız mümkün olmaktadır.²⁵¹ İşte bizim sahte vahyin yanlış yönlendirmelerini önlemek için "ilâhî vahiyle şeytanî ayartmaları (diabolical imposture) ayırmamıza yardımcı olacak şey akıldır."²⁵²

Aklın gerçek vahiyle sahte vahyi ayırmada takip ettiği başlıca iki yol vardır. Bunlardan birincisinde akıl, vahiyle ilgili dış şartları, özellikle de Tanrıdan vahiy aldığını bildiren kişinin kendisini göz önünde bulundurur. Gerçekte Tanrıdan vahiy almadığı hâlde, Tanrının kendisine birtakım gerçekleri vahiylediğini iddia eden bir kimsenin insanlara vahiy olarak sunduğu hükümlerin Tanrı tarafından kendisine bildirildiklerini kanıtlamada kullanabileceği hiçbir kanıtı yoktur. Böyle bir kimsenin insanlara vahiy olarak sunduğu şeyin gerçek vahiy olduğunu kanıtlamak için baş vurabileceği tek yol, kendi içinde, vahiy olarak ileriye sürdüğü hükümlerin gerçekten Tanrıdan olduğuna dair kuvvetli bir inanış olduğunu söylemek olacaktır. Ancak, herhangi bir hükmün Tanrıdan olduğuna kuvvetle inanmanın o hükmün vahiy olduğunu kanıtlamayacağı açıktır.²⁵³ Çünkü, zaten bizim vahyin bildirdiği hükümler karşısında takınabileceğimiz tutum inanmadır; bu nedenle herhangi bir hükmün Tanrıdan olduğuna inanmanın o hükmün vahiy olduğuna kanıt gösterilmesi, "bu bir vahiydir, çünkü ben öyle olduğuna inanıyorum; ben ona inanıyorum, çünkü o vahiydir"²⁵⁴ şeklinde bir kısır döngüyü ifade etmektedir.

Buna karşılık gerçekten Tanrıdan vahiy alan kimsenin, kendisinin Tanrı tarafından görevlendirilmiş bir aracı ve insanlara bildirdiği hükümlerin gerçek vahiy olduğu kanıtlamak için sahip olduğu özel bir güç vardır: Tanrı insanlara vahiy iletmekle görevlendirdiği kimselere, kendilerinin Tanrıdan aldıkları vahiy insanlara iletmekle görevli olduklarını kanıtlamak için çeşitli

²⁵¹ Locke, age., s. 429-430

²⁵² Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/267

²⁵³ Locke, E.C.H.U., s. 432

²⁵⁴ Locke, age., s. 431

mucizeleri gerçekleştirme gücü vermeyi de ihmal etmemiştir.²⁵⁵ Üstün ilâhî gücün işaretlerini taşıyan mucizeler, vahyin gerçek olup olmadığının bilinmesini sağlayacak kolay ve emin bir yoldur.²⁵⁶ Bu bakımdan, eğer bir kimse Tanrıdan mesaj getirdiğini bildiriyor ve bunu da başka hiç kimsenin aksini gerçekleştiremeyeceği mucizelerle destekliyorsa, onun bildirdiklerinin gerçek vahiy olarak kabul edilmesi gerekir. Nitekim Locke'a göre, Tanrının insanlara vahiy iletmekle görevlendirdiği Musa ve İsa, Tanrı tarafından gönderildiklerini kanıtlamak için çeşitli mucizeler gerçekleştirmişlerdir. Bu nedenle onların bildirdiği hükümlerin gerçek vahiy olduğundan hiç kimse şüphe edemez.²⁵⁷

Locke'a göre, aklın gerçek vahiyle sahte vahyi ayırmada baş vurduğu ikinci yol, vahiy olduğu bildirilen hükümlerle kendi ulaştığı kesin bilgi arasında bir karşılaştırma yapmasıdır. Gerçek vahiyle aklın açık çıkarımları arasında bir çelişki olması mümkün değildir. "Eğer herhangi bir yargı açık sezgisel bilgimize aykırı ise o, ilâhî vahiy olarak kabul edilemez."²⁵⁸ Çünkü vahyin aklın apaçık hakikatlerine aykırı hükümler bildirebileceğini kabul etmek, insanın gerçek vahiyle şeytanî ayartmaları ayırmada baş vuracağı aklın kılavuzluğunu yok etmek demektir.²⁵⁹ Ancak burada önemle işaret etmek gerekir ki, Locke, aklın açık hakikatleri ile çelişen herhangi bir yargı ilâhî vahiy olarak kabul edilemez derken, vahyin bildirdiği bütün hükümlerin rasyonel olması gerektiğini kastetmemektedir.²⁶⁰ Onun şu ifadesi bu konuda ortaya çıkabilecek yanlış anlamayı önlemeye yetecektir: "Akıl her şeyde son hakim ve rehberimiz olmalıdır. Fakat bununla, Tanrının emrettiği herhangi bir hükmü açıklamada akla baş vurmamız ve eğer akılla izah edemiyorsak onu reddetmemiz gerektiğini değil; vahiy olduğu bildirilen hükmün gerçekten Tanrının bir hükmü olup olmadığını belirlemek için akla müracaat etmemiz

²⁵⁵ Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/257

²⁵⁶ Locke, age., s.261

²⁵⁷ Locke, age., s. 258-259

²⁵⁸ Locke, E.C.H.U., s. 426; ayrıca bkz. Philosophical Shorthand Writings, (Essays L. N.'da) s. 276

²⁵⁹ Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/261-262

²⁶⁰ Bu konuda yanlış anlamalara örnek olarak bkz. Gökberk, age., s. 362

gerektiğini kastediyorum."²⁶¹

Bu ifadelerden de açıkça anlaşıldığı gibi Locke'a göre akıl vahyin bildirdiği bütün hakikatleri izah edemez. Çünkü her ne kadar vahyin bildirdiği hakikatlerin bir kısmını akıl da bilebilirse de²⁶² bizim vahiyden öğrendiğimiz hakikatlerin çoğu aklın üzerindedir.²⁶³ Bununla birlikte biz, vahiy olduğu bildirilen hükümlerin gerçekten Tanrıdan olup olmadığını anlamak için, onları aklın ulaştığı kesin hakikatlerle test etmek zorundayız. Eğer akli iman alanından kapı dışarı eder ve imanı tamamıyla irrasyonel bir alan olarak görürsek, gerçek vahiyle sahte vahyi ayırmamız mümkün olmayacak²⁶⁴ ve dinde Tanrının bildirdiği gerçeklerden çok, insanın temelsiz hayalleri yer alacaktır.²⁶⁵ Gerçekte dinde bulunmadığı hâlde ona sonradan giren aşırı inanış ve uygulamalar tamamıyla, imanı akla aykırı bir alan olarak kabul etmenin bir sonucudur. Bu nedenle, "imkânsız olduğu için inanıyorum (Credo, quia impossibile est), insanların iman edecekleri esasları seçmede baş vurdukları kötü bir kaidedir."²⁶⁶

Görüldüğü gibi Locke'a göre, vahyin ilâhî olduğunun bilinmesinde akıl bizim için vaz geçilmez bir rehberdir. Ancak vahiyle ilgili olarak aklın bize sağladığı tek yarar ilâhî vahiyle sahte vahyi ayırmamıza yardımcı olması değildir. Biz aynı zamanda ilâhî vahyin bildirdiği hükümlerin taşıdığı anlamı da aklımızı kullanarak öğrenebiliriz.

Tanrı bize tabii yetilerimizi aşan hakikatleri vahiyle bildirmiştir. Bizim hayatımızı düzenlemede bu hakikatlerden istifade edebilmemiz için onların taşıdığı anlamı zorunlu olarak bilmemiz gerekir. Vahyin yorumlanmasında ve taşıdığı anlamın öğrenilmesinde bizim kullanabileceğimiz tek aracımız akıldır.²⁶⁷ Gerçi vahyin

²⁶¹ Locke, E.C.H.U., s. 432-433

²⁶² Locke, age., s. 425

²⁶³ Locke, age., s. 426

²⁶⁴ Locke, age., s. 427

²⁶⁵ Locke, age., s. 430

²⁶⁶ Locke, age., s. 428

²⁶⁷ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/342; An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles, Works VIII/VIII

bildirdiği hakikatlerin çoğu akılla kavranılıp izah edilemez.²⁶⁸ Ancak bir insanın gerçek Hristiyan olabilmek için inanması gereken hakikatler her insan aklının anlayabileceği kadar açık ve anlaşılardır.²⁶⁹ Bu nedenle, her insan kendisi için inanacağı vahyi kendi aklıyla anlamalıdır; vahyin yorumlanması ve anlamının açıklanması yetkisinin sadece belirli otoritelere ait olduğunu düşünmek doğru değildir. Locke'un bu konudaki ifadeleri oldukça açıktır: "Eğer ben kendim için inanacaksam elbette kendim için anlamalıyım. Çünkü ben Papa'nın Kutsal Kitab'ı yorumlamasını, bu yorumun İsa'nın kastettiği anlama uyup uymadığını incelemeyen, körü körüne ve tam bir imanla kabul edersem, benim inandığım kişi İsa değil Papa olmuş olur; yine bu durumda ben Papa'nın otoritesine dayanmış ve onun söylediklerine sarılmış olurum."²⁷⁰

Locke'a göre, insanın vahyi yorumlayıp anlamada baş vurabileceği yalnızca kendi aklıdır. Onun, başkalarının kutsal metinler için yaptığı açıklamaları körü körüne kabul etmesi doğru değildir; bu konuda ona baskı da yapılmamalıdır.²⁷¹ Ancak insan, aklıyla kutsal metinlerin anlamını öğrenmeye çalışırken her türlü ön yargıyı bir kenara bırakmalı ve sadece gerçeği aramalıdır. Eğer kutsal metinler incelenirken belirli fikir ve kanaatler göz önünde bulundurulur ve onların savunulması hedeflenirse, kutsal metinlerin gerçek anlamına ulaşmak mümkün olmayacaktır.²⁷²

Görüldüğü gibi Locke, hem ilâhî vahiyle sahte vahyin ayrılmasında hem de vahyin muhtevasının anlaşılmasında akla büyük önem vermektedir. Locke'un akla verdiği bu önem onu bir tür teolojik rasyonalizme götürmüştür. Ancak o, vahyin bildirdiği ve iman alanını oluşturan hakikatlerin bir kısmının tamamen aklın üzerinde olduğunu ve aklın bu hakikatleri hiçbir zaman izah edemeyeceğini söyleyerek kendi rasyonalizminin sınırını yine kendisi çizmiştir. Aklın iman

²⁶⁸ Locke, A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity, Wors VII/205, 214; A Third Letter for Toleration Works VI/424

²⁶⁹ Locke, A Vindication of the Reasonableness of Christianity, Works VII/176

²⁷⁰ Locke, An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles, Works VIII/XXII

²⁷¹ Locke, A Second Letter Concerning Toleration, Works VI/83

²⁷² Locke, An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles, Works VIII/XX; Two Treatises of Government, Works V/238

hakikatlerinin tümünü bilmesi mümkün olmadığı gibi, insanın kendisini kurtuluşa götürecektir imana ulaşması için tek başına aklın yardımı da yeterli değildir. Akıl insanın iman hakikatlerinin bir kısmını anlamasına ve imanı kabul edecek bir zihinsel olgunluğa erişmesine yardımcı olailir. Ancak, iman tamamıyla kalplerimizin bir kabulünden ibarettir. Bizi bu kabule götürecektir olan şey ise yalnızca Tanrının inayeti (grace) dir. Çünkü iman etmemiz için kalplerimizi açan ve aydınlatan Tanrıdır.²⁷³

Locke'un ilâhî vahyin bilinmesi ve muhtevasının anlaşılması konusunda akla böylesine önem vermesinin tek nedeni, şüphesiz, onun akla duyduğu büyük güven değildi. Hristiyan mezhepleri arasında ortaya çıkan ve uzun süre devam eden iç savaş sonunda, Avrupa insanı neredeyse akli tamamen ihmal etmiş ve kendini yalnızca duygu ve heyecanın yönlendirmelerine bırakmıştı. Duygu ve heyecanın aşırı etkileri karşısında akla kaybettiği itibarı tekrar kazandırmak, 17. yy. Avrupa'sında yaşayan düşünürlerin çoğunun ortak bir gayesi olmuştu. Bu nedenle belki de Locke, çağdaşı birçok düşünür gibi, kendi hayat çizgisini coşkunluk ve heyecan çağından akıl çağına geçiş çizgisi olarak kabul ediyordu.²⁷⁴

Burada işaret etmek gerekir ki, sebepleri ne olursa olsun, Locke'un vahiy konusunda akla verdiği büyük değerin, Hristiyan Teolojisinin sonraki gelişmeleri üzerinde önemli etkileri olmuştur. Onun kutsal metinlerin anlaşılması konusunda her insanın kendi aklını kullanması ve başkalarının yorumlarına körü körüne bağlanmaması gereği üzerindeki ısrarı, kilisenin vahyi yorumlamada takip ettiği "mecazi metodun keyfiliği"ni önemli ölçüde sarsmış ve iman esaslarını belirleme yetkisinin belirli otoritelere ait olmasını sona erdirmiştir.²⁷⁵ Yine vahiy olduğu bildirilen hükümlerin gerçek vahiy olup olmadığının anlaşılması için, bu hükümlerin aklın ulaştığı kesin hakikatlerle test edilmesi gerektiği şeklindeki görüşleri Locke'a, modern İncil tenkitçiliğinin (Biblical Criticism) ilk habercisi olma

273 Locke, The Reasonableness, Works VII/155; A Second Letter Concerning Toleration, Works VI/84; A Third Letter for Toleration, Works VI/440

274 Aaron, age., s. 1

275 Mclachlan, age., s. 93

özelliğini kazandırmıştır.²⁷⁶

3- Vahyin Değeri

Buraya kadar Locke'un akıl-vahiy ilişkisi ile ilgili görüşlerini incelerken konuya daha çok akıl açısından baktık ve vahiy karşısında aklın rolünün ne olduğunu araştırdık. Ancak her ilişki gibi akıl-vahiy ilişkisi de karşılıklı bir ilişkidir. Böyle bir ilişkiyi tam olarak incelemiş olmak için, ilişkiye bir de vahiy açısından bakmak gerekmektedir. Akıl ile vahiy arasındaki ilişkiye vahiy açısından bakmak bir anlamda, vahyin, aklın sağladığı bilgide bir artış meydana getirip meydana getirmediğini, dolayısıyla da bir bilgi kaynağı olup olmadığını ve aklın sağladığı bilgi yanında vahyin bildirdiği hükümlerin ne gibi bir değere sahip olduğunu araştırmak demektir.

Bilginin kaynağı problemini ele alırken gördüğümüz gibi, Locke insan bilgisinin biricik kaynağı olarak tecrübeyi kabul etmekte ve bu konudaki bütün eleştirilerini doğuştan fikirler görüşüne yöneltmekteydi. Vahyin bir bilgi kaynağı olup olmadığı hiçbir zaman Lock'un açıkça tartıştığı bir konu olmamıştır. Ancak vahyin bize akli aşan birtakım hakikatleri bildirdiği şeklindeki görüşü²⁷⁷ ile kendi istisna kabul etmeyen ampirizmi arasında ortaya çıkan çelişki Locke'u bu konuda, dolaylı bir şekilde olsa da, bir şeyler söylemeye zorlamıştır. Bu konuda Locke'un üzerinde durduğu onun söz konusu çelişkiyi ampirizm lehine çözmeye çalıştığı izlenimi veren bir nokta vardır ki o da, vahyin bize yeni hiçbir basit idea öğretmiyor olmasıdır. Locke bu konuda şunları söylemektedir:

Tanrıdan ilham alan bir kimse vahiyle diğer insanlara, onların daha önceden dış-duyum ya da iç-duyumdan edinmediği hiçbir basit idea iletmez. Zira, eğer bu kimsenin Tanrıdan direkt olarak aldığı vahiy birtakım yeni basit idealleri içeriyorsa, bu idealar başka bir insana kelimelerle veya başka işaretlerle anlatılamaz. Çünkü kelimeler bizim üzerimizdeki etkileriyle,

²⁷⁶ Aaron, age., . 295

²⁷⁷ Locke, E.C.H.U., s. 426; The Reasonableness, Works VII/145

sadece onların tabii anlamlarına karşılık olan ideaları uyandırırılar. Kelimelerin zihinlerimizde her zaman aynı ideaları uyandırıyor olması, onların her zaman aynı anlamlar için kullanılıyor olmasının sayesinde²⁷⁸

Bu ifadelerle Locke'un anlatmak istediği şey şudur: Her ne kadar vahiy akli aşan birtakım hakikatleri bildiriyorsa da, Tanrıdan vahiy alan kimse onu diğer insanlara ancak tecrübenin sağladığı idealar aracılığıyla iletebilir; bu nedenle, insanlara sunulan vahiy hükümleri analiz edildiğinde kendisine ulaşılabilecek olan en son şey tecrübenin sağladığı idealardır. Burada işaret etmek gerekir ki, Locke'un yukarıda iktibas ettiğimiz ifadelerini, beklenebileceğinin aksine, o hâlde vahiy tecrübenin yanında ayrı bir bilgi kaynağı değildir şeklinde bir sonuç takip etmemektedir. Belki de böyle bir sonuç çıkarmayı Locke okuyucuya bırakmıştı.

Bununla birlikte, Locke'un bilgi öğretisi çerçevesinde düşünüldüğünde, yukarıdaki ifadelerden vahyin bir bilgi kaynağı olmadığı sonucunu çıkarmak, kanaatimizce, yanlış bir çıkarım olacaktır. Çünkü bu ifadeler, vahyin insan bilgisine yeni bir şey ilave etmediğini göstermekten ziyade, Tanrıdan vahiy alan kimsenin onu insanlara iletmek için tecrübeden edinilen idealara duyduğu ihtiyacı ortaya koymaktadır. Daha önce temas edildiği gibi, Locke'a göre idealar bilginin malzemeleridir; ancak ideaların kendileri bilgi değildir. İdealardan hareketle bilgiye ulaşılması için, zihnin birtakım faaliyetlerde bulunarak idealar arasındaki ilişkileri kavramasını beklemek gerekmektedir. Bu nedenle, vahyin insana yeni bir idea öğretmediğini söylemekle, onun insan bilgisinde bir artış meydana getirmediğini söylemek bütünüyle ayrı şeylerdir. Locke'un kendisinin de belirttiği gibi vahiy, insanın tabii yetileriyle ulaşamadığı, hiçbir zaman da ulaşamayacağı hakikatleri bildiren tabiat üstü bir müdahaledir. Vahyin bildirdiği hakikatlerin insanlara yalnızca tecrübenin sağladığı bilme kalıpları ile iletebiliyor olması, onun ayrı bir bilgi kaynağı olduğunu reddetmek için bir sebep olamaz.

Sonuç olarak Locke, insanın sınırlı yetileriyle hiçbir zaman

²⁷⁸ Locke, E.C.H.U., s. 424

bilemeyeceği gerçekleri öğrenmek için zorunlu olarak vahyin yardımına ihtiyaç duyduğunu açıkça ifade etmekle birlikte, kendi ampirizmiyle ters düşmemek için, vahyi bir bilgi kaynağı olarak kabul ediyor görünmemektedir. Ancak, onun vahyin bir bilgi kaynağı olmadığını ima eden ifadeleri, kendi ampirizminde bir istisna yapılması ve vahyin de bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmesi gereğini ortadan kaldırmaktan oldukça uzaktır.

Vahyin bildirdiği hükümlerin taşıdığı bilgi değeri konusunda da Locke'un görüşleri tam bir bütünlük taşımamaktadır. Bu konuda onun takındığı iki ayrı tutum vardır. Bunlardan ilkinde Locke, daha çok, bilginin kanıtlanabilir olma özelliği üzerinde durmaktadır. Bir hükmün bilgi olarak kabul edilebilmesi için onun kanıtlanabilir olması gerekir. Bizim vahiyden öğrendiğimiz herhangi bir hükmün doğruluğunu kanıtlamamız mümkün değildir.²⁷⁹ Çünkü biz bu hükmün bilgisine, idealarımız arasındaki ilişkileri kendi yetlerimizle kavramaksızın, tamamıyla dışarıdan gelen bir müdahalenin etkisiyle sahip olmaktayız. Bu tür hükümlerde, idealarımız arasındaki uygunluk veya uygunsuzluklar bize adeta dışarıdan dikte edilmektedir. Bu nedenle, vahyin bildirdiği hükümler bizim için ancak olasılık değeri taşırlar; biz onlar hakkında bir kesinliğe (certainty) değil, yalnızca emin olma (assurance) durumuna sahip olabiliriz.²⁸⁰

Locke'un, vahyin bildirdiği hükümlerin taşıdığı bilgi değeri konusundaki ikinci tutumu birincisinden oldukça farklıdır. İkinci tutumunda Locke, vahyin bildirdiği hükümlerin yalnızca olası değil, aynı zamanda kesin olduklarını da kabul etmektedir.²⁸¹ Onun bu doğrultudaki ifadeleri oldukça açıktır:

Bana göre şahadetin Tanrıdan olduğu bilindiği zaman bu şahadet üzerine kesinlik sahibi olmak mümkündür. Çünkü böyle bir durumda söz konusu şahadet beni sadece inandırmakla kalmaz, eğer onu doğru anlayabilirsem, gerçeğin öyle olduğunu bilmemi de sağlayabilir ve ben de kesinliğe

²⁷⁹ Locke, A Third Letter for Toleration, Works VI/144; A Fourth Letter for Toleration, Works VI/558

²⁸⁰ Locke, E.C.H.U., s. 405, 424; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/275

²⁸¹ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/343

ulaşırım. Zira, bana bir hükmün gerçek olduğunu, herhangi bir kanıtlama yolu kadar Tanrının dürüstlüğü (veracity) de bildirebilir. Bu nedenle, böyle bir durumda ben sadece inanmakla kalmam, söz konusu hükmün gerçek olduğunu bilir ve onun hakkında bir kesinliğe ulaşırım.²⁸²

Yine bu ifadelerin benzerini Essay'de bulmaktayız, ki bu ifadelerde Locke Tanrıdan gelen vahyin gerçekliğinden şüphe etmeyi, en kesin bilgi olan kendi varlığımızla ilgili sezgisel bilgiden şüphe etmekle bir saymaktadır:

Buraya kadar zikredilenlerin dışında bir başka yargı türü daha vardır ki, bu tür yargılarda bildirilen şey, insanların genel tecrübeleri ve varlıkların tabii akışıyla ister uyuşsun ister uyuşmasın, sadece bir şehadete dayanmış olmakla kabullerimizin en üst derecesini oluşturur. Bunun sebebi, söz konusu şehadetin aldanması ve aldatması mümkün olmayan bir varlığa, Tanrıya ait olmasıdır... Bu şehadet özel bir şekilde vahiy, ona olan kabulümüz de iman olarak adlandırılır. İman zihinlerimize mutlak olarak etki eder ve aynen bilgi gibi bütün şüpheleri dışarıda bırakır. Biz Tanrıdan gelen herhangi bir vahyin gerçek olduğundan (to be true) şüphe ettiğimiz takdirde kendi varlığımızdan da pekâlâ şüphe edebiliriz.²⁸³

Görüldüğü gibi vahyin bildirdiği hükümlerin taşıdığı bilgi değeri konusunda Locke'a ait, birbiriyle uzlaştırılması mümkün olmayan iki ayrı görüşle karşı karşıya bulunmaktayız. Onun bu görüşlerden birini önceleri kabul ettiği ve zamanla onu terkedip diğerini benimsediği şeklinde bir tahminde bulunmak oldukça zordur. Çünkü Locke'un, hayatının sonlarına doğru Worcester Piskoposu Stillingfleet'e yazdığı cevabın değişik sayfalarında her iki görüş de yer almaktadır. Muhtemelen o, bu görüşlerden birini içtenlikle savunurken diğerini sadece görünüşte kabul ediyordu. Bu konuda bir tespitte bulunmak hemen hemen imkânsızdır. Ancak Locke'un, vahyin bildirdiği hükümlerin bilgi değil sadece olasılık değeri taşıdığı (burada, Locke'un olasılığı bir bilgi derecesi olarak görmediği hatırlanmalıdır) şeklindeki birinci görüşünün ardında, vahyin kabul edilmesiyle birlikte ampirizme sonuna kadar bağlı kalma gayretinin bulunduğu göz ardı

²⁸² Locke, *age.*, s. 281

²⁸³ Locke, *E.C.H.U.*, s. 414

edilmemesi gereken bir gerçektir.

Locke'un vahiy ile ilgili görüşlerini ele almayı sona erdirmeden önce, onun bir Hristiyan olarak Hristiyan vahyi karşısındaki tavrına kısaca temas etmek faydalı olacaktır. Tereddütsüz olarak söylenebilir ki, Hristiyan Kutsal Kitab'ı karşısında Locke tavizsiz bir Hristiyandır. O, insanın kendisine vahiy olarak sunulan hükümleri aklın ulaştığı kesin hakikatlerle test etmesi gerektiğini söylemesine rağmen İncil'deki herhangi bir hükmü böyle bir teste tâbi tutmamaktadır. Öyle görünüyor ki, filozof Locke'u bir yana bırakıp Hristiyan Locke'a baktığımızda, vahye aykırı fikir ve kanaatlere sahip olmak, akla aykırı olan vahye inanmaktan daha fazla sakınılması gereken bir durumdur: "Kutsal Kitap benim kabullerime yön veren sürekli bir rehberdir ve daima öyle kalacaktır... Eğer bana herhangi bir kanaatimin Kutsal Kitap'a aykırı olduğu gösterilirse, bu kanaatimi hemen kınar ve terkederim."²⁸⁴ Locke'a göre İncil'deki bütün vahiy Tanrının iradesinin bir beyanıdır, her şartta bu beyanın doğru ve gerçek olarak kabul edilmesi gerekir,²⁸⁵ imanının kemâle ermesi için her Hristiyan İncil'deki vahiyin tamamına inanmak zorundadır.²⁸⁶

²⁸⁴ Locke, A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/96

²⁸⁵ Locke, A Second Vindication of the Reasonableness, Works VII/228

²⁸⁶ Locke, age., s. 342-343

İKİNCİ BÖLÜM

LOCKE'DA TANRI VE TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİ

I- TANRININ VARLIĞI

1-Tanrının Varlığının Bilinmesi

Tanrının varlığı konusu, sürekli olarak, felsefe ve ilâhiyatın en başta gelen problemlerinden birini teşkil etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Bu konu, birçok filozof için olduğu gibi Locke için de önemli bir ilgi odağı olmuştur. Locke'un Tanrının varlığı ile ilgili tutumu tamamiyle olumludur. O, Tanrının varlığına kesin olarak inanmakta ve bu inancının rasyonel temellere dayandığını düşünmektedir. Çünkü ona göre, Tanrının varlığı yalnızca imanin değil, aynı zamanda bilginin de tam bir konusunu oluşturmaktadır.¹

Locke'a göre, her insan kendisine verilmiş olan akıl ışığıyla, her şeyi yaratan, sonsuz güç sahibi ve ezelî-ebedî bir Tanrının var olduğunu bilebilir.² Çünkü, Tanrı insan aklını, kendi varlığının

¹ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/289

² Locke, The Reasonableness, Works VII/26, 133; Essays L.N., s. 155; Philosophical

bilinmesini sağlayacak yetilerle donatmıştır. "Tanrı bize kendi varlığını keşfetmek ve bilmek için gerekli vasıtaları verdiği için, O'nun varlığını bilemeyeceğimizi söyleyemeyiz... Tanrının var olduğu, aklın bize bildirdiği en açık bir gerçektir ve aklın bildirdiği bu gerçek matematik kesinliğe sahiptir."³ İnsanların bazılarının Tanrının var olduğu bilgisine ulaşamamalarının tek nedeni, kendi akıllarını yeterli ve doğru bir şekilde kullanmamalarıdır.⁴

Görüldüğü gibi Locke'a göre, insanın sahip olduğu bilme yetileriyle Tanrının var olduğunu bilmesi mümkündür. Ancak bundan bir adım daha ileride şu sorunun da cevaplandırılması gerekmektedir: İnsan Tanrının varlığıyla ilgili bilgiyi nasıl ve nereden elde etmektedir? Locke'un bu soruya verdiği cevap aynı zamanda onun, Tanrının varlığına ait bilginin kaynağı ile ilgili görüşlerini oluşturmaktadır.

Locke, Tanrının varlığı ile ilgili bilginin elde edilme şekli konusunda tamamıyla ampiristtir. Ona göre biz, diğer bütün bilginiz gibi Tanrının varlığı ile ilgili bilginizi de tecrübenin verilerinden hareketle elde ederiz. Bizim Tanrının varlığını direkt ve aracısız olarak bilmemiz mümkün olmadığı gibi,⁵ doğuştan bizde O'nun varlığı ile ilgili hazır bir bilginin bulunduğu görüşü de doğru değildir. Locke'un, Tanrının varlığı hakkındaki bilginin doğuştan olduğu şeklindeki görüşe yönelttiği eleştiriyi bir önceki bölümde ele almıştık. Bu nedenle şimdi, tecrübenin verilerinden hareketle Tanrının varlığı hakkındaki bilgiye nasıl ulaştığımızı araştırabiliriz.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Locke'a göre Tanrının varlığı ile ilgili bilginiz kanıtlı bilgidir ve kanıtlı bilginin kesinliğine sahiptir.⁶ Bilginin derecelerini incelerken gördüğümüz gibi, zihin kanıtlı bilgiye ulaşırken idealar arasındaki ilişkileri direkt olarak değil, ancak birtakım aracı ideaların (intermediate ideas) yardımıyla kavramaktadır; aracı idea olmadan kanıtlı bilgiye ulaşılması mümkün değildir. Zihnin, Tanrının varlığı ile ilgili kanıtlı bilgiye ulaşmada

Shorthand Writings (Essays L.N.'da), s. 281

³ Locke, E.C.H.U., s. 379

⁴ Locke, Essays L.N., s. 155

⁵ Locke, An Examination of Malebranche's, Works IX/239

⁶ Locke, E.C.H.U., s. 340, 378

kullandığı aracı idea sonsuzluk (Infinity) ideasıdır. Bu nedenle, Tanrının varlığı ile ilgili bilgiye nasıl ulaştığımızı araştırmaya sonsuzluk ideasını nasıl elde ettiğimizden başlamak gerekmektedir.

Locke'a göre sonsuzluk ideası bileşik bir ideadır. Zihin dış-duyum veya iç-duyumla direkt olarak bu ideayı elde edemez. Zihnin sonsuzluk ideasını elde ederken kullandığı başlıca iki idea vardır: Bunlar ardarda geliş (succession) ve süre (duration) idealarıdır. Bu ideaların elde ediliş şekli şöyledir: "Biz, zihnimizde olup bitenleri gözleyerek, sürekli bir şekilde ve belli bir sırayla idealarımızdan bir kısmının yok olduğunu ve diğer bir kısmının var olmaya başladığını görmemiz sonucunda ardarda geliş ideasını elde ederiz. Yine, ardarda gelişin dilimleri arasındaki mesafeye bakarak süre ideasına ulaşırız."⁷ Zihin ardarda geliş ve süre idealarını kendi içinde olup bitenleri gözleyerek elde ederken, sürenin ölçüleriyle ilgili ideaları dış-duyumla kazanmaktadır. "Dış-duyumla belirli düzenlilikteki belirli görünüşleri izleyerek, eşit uzunluktaki periyotları görmemiz sonucunda dakika, saat, gün, yıl vb. gibi belirli süre ölçülerine ait ideaları elde ederiz."⁸ İşte zihin, bir bileşik idea olan sonsuzluk ideasını daha önceden elde ettiği belirli süre ölçülerine ait ideaları kullanarak elde eder. Burada zihnin bileşik ideaları elde ederken gerçekleştirdiği faaliyetleri hatırlamamız gerekmektedir. Daha önce gördüğümüz gibi, Locke'a göre zihnin bileşik ideaları elde ederken gerçekleştirdiği üç faaliyet vardır: Birleştirme (compounding), karşılaştırma (comparing) ve soyutlama (abstraction). Zihin birleştirme ile sonsuz sayıda ideayı bir araya getirip onlardan, tamamıyla yeni bir idea meydana getirebilir. Zihnin belirli zaman dilimlerine ait ideaları kullanarak sonsuzluk ideasını elde ederken gerçekleştirdiği faaliyet birleştirmedir. "Dakika, yıl ve çağ gibi zaman uzunluklarına ait ideaları düşüncelerimizin elverdiği sıklıkla tekrar edebilmek ve herhangi bir noktada durmadan onları sonsuzca birbirine eklemek suretiyle sonsuzluk ideasını elde ederiz."⁹

Locke'a göre insanın sonsuzluk ideasını elde etmesi, onun

⁷ Locke, *age.*, s. 152

⁸ Locke, aynı yer

⁹ Locke, aynı yer

Tanrının varlığı bilgisine ulaşmasında önemli bir adımdır. Ancak insanın Tanrının varlığı bilgisine ulaşmasında en az sonsuzluk ideası kadar önemli olan başka idealar da vardır. Bunlar insanın iç-duyumdan edindiği, kendi içinde olup biten olaylarla ilgili olan basit idealar. Tanrının varlığının bilinmesi, zihnin, sonsuzluk ideası ve iç-duyumun sağladığı basit idealar üzerinde gerçekleş-tirdiği birleştirme faaliyetinin sonucudur. Bu konuda Locke şunları söylemektedir:

Tanrı hakkında sahip olduğumuz en ileri fikrimiz dahi, kendi içimizde olup bitenlerden iç-duyumla edindiğimiz basit ideaların bir varlığa sınırsız bir derecede atfedilmesidir (attributing). Biz iç-duyumun kendimizle ilgili olarak sağladığı varlık, bilgi, güç ve mutluluk idealarını elde ettikten sonra, bu ideaların hepsini, onların her birine sonsuzluk ideasını da katarak, birleştirir ve böylece ezeli, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, sonsuz hikmet ve mutluluk sahibi bir varlığın bilgisine ulaşırız.¹⁰

Sonuç olarak, Locke'a göre insanın tabii bilme yetileriyle, ezeli ve ebedi bir Tanrının var olduğunu bilmesi mümkündür. Tanrı tecrübe sınırlarının dışında yer alan metafizik bir varlıktır. Bununla birlikte insan, sahip olduğu bütün bilgi gibi Tanrının varlığı ile ilgili bilgiyi de, dış-duyumla duyulur varlıklardan ve iç-duyumla kendi içinde olup bitenlerden edindiği ideaları kullanarak elde etmektedir. Bu nedenle, insanın metafizik bir varlık olan Tanrının varlığı hakkında sahip olduğu bilginin kaynağı tecrübedir.

2-Tanrının Varlığı ile İlgili Deliller

Tanrının varlığını kabul eden ve O'nun varlığının yalnızca iman değil aynı zamanda bilginin de konusu olduğunu savunan filozofların hemen hepsi, Tanrının varlığını ispatlamaya yönelik rasyonel deliller geliştirme teşebbüsünde bulunmuşlardır.¹¹ Biraz önce gördüğümüz gibi Locke, insanın sahip olduğu bilme yetileriyle Tanrının var olduğunu

¹⁰ Locke, age., s. 288

¹¹ Bu faaliyetin ardında yatan sebepler için bkz. Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, s. 14 vd.

bilgisine ulaşılabilirliğini kabul etmektedir. Ona göre bir şeyi bilmek, aynı zamanda onu rasyonel kalıplar içinde başkalarına aktarabilmek demektir.¹² Bu nedenle Tanrının varlığı rasyonel düşünme ve konuşmanın sınırları içinde yer almakta olup O'nun varlığını göstermek için ortaya konan deliller anlamlı ve faydalıdır.¹³

Locke'un Tanrının varlığını ispatlamada kullandığı başlıca dört delil vardır: Kozmolojik delil, teleolojik delil, antropolojik delil ve ahlâk delili. Burada önemle işaret etmek gerekir ki, Locke'un Tanrının varlığını ispatlamada kullandığı delilleri seçmesinde, Essay'de kesin ifadesini bulan ampirizmin açık etkileri olmuştur. Onun kullandığı deliller büyük ölçüde, duyu tecrübesinden edinilen bilgilere dayanmakta ve bu bilgilere bağlı olarak ifade edilmektedirler. Kuruluşunda tecrübi bilgiye yer verilmeyen delillere Locke fazla itibar etmemektedir. Onun, ilk olarak Anselmus (1033-1109) tarafından sistemleştirilen,¹⁴ yeni çağda Descartes tarafından tekrar ele alınıp savunulan¹⁵ ve a priori bilgilere bağlı olarak ifade edilen ontolojik delil karşısındaki tutumu bu konuda verilebilecek güzel bir örnektir. Locke'a göre temel hareket noktası "en mükemmel varlık fikri (Idea of most perfect Being)" olan ontolojik delil, Tanrının varlığını ispatlamada ve ateistleri susturmada kullanılabilecek uygun ve yeterli bir delil değildir.¹⁶ Çünkü bu delilde herhangi bir insanın zihninde mevcut olan bir ideadan, bu ideaya karşılık olan reel bir varlığa geçiş vardır. Zihindeki idea ile reel varlık bütünüyle ayrı şeylerdir ve onların birinden diğerine direkt bir geçiş mümkün değildir. "Zihnimizde herhangi bir varlığın ideasına sahip olmamız o şeyin varlığını, bir insana ait olan resmin o insanın dünyada var olduğunu veya görülen bir rüyanın gerçek bir olayın yaşandığını ispatlamasından daha fazla ispatlayamaz."¹⁷ Dahası, insanların

¹² Locke, A Third Letter for Toleration, Works VII/144; A Fourth Letter for Toleration, Works VI/558

¹³ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/283

¹⁴ Hick, John, Philosophy of Religion, s. 15-16; Aydın, M., age., s. 22 vd.

¹⁵ Bkz. Descartes, Metafizik Düşünceler, s. 189 vd.; Metot Üzerine Konuşma, s. 38-39; Felsefenin İlkeleri, s. 64

¹⁶ Locke, E.C.H.U., s. 381

¹⁷ Locke, age., s. 388

bazıları herhangi bir Tanrı fikrine sahip olmadığı gibi, bazı insanlar da Tanrıyı "en mükemmel varlık" olarak tasavvur etmemektedirler. Bu tür insanlar karşısında, "en mükemmel varlık" fikrini esas alan ontolojik delilin fazlaca bir anlam taşımayacağı açıktır.¹⁸ Bu kısa açıklamadan sonra şimdi Locke'un Tanrının varlığını ispatlamada kullandığı delilleri incelemeye geçebiliriz.

a- Kozmolojik Delil

Tanrının varlığını ispatlama faaliyetinde filozoflar tarafından sıkça kullanılan delillerden birinin de kozmolojik delil olduğu, her felsefe araştırmacısının iyi bildiği bir husustur. Köklerini Platon ve Aristoteles'e kadar geri götürebileceğimiz bu delil, kozmosdan hareket ederek onu var eden Tanrının varlığını ispatlamayı hedefleyen bir akıl yürütme şeklinin ürünüdür. Gerçekte kozmolojik delilin değişik biçimlerde ifade edilen çeşitli şekilleri vardır. Onlardan bazılarında "sonlu varlıklar", bazılarında "hareket" ve "değişme", bazılarında da "imkân" ve "zorunluluk" kavramları esas alınarak Tanrının varlığı ispatlanmaya çalışılmaktadır. Yine, onlardan bazılarında varılan son nokta "İlk Sebep", bazılarında da "Yeter Sebep" fikri olmaktadır.¹⁹

Locke Tanrının varlığını ispatlamada birkaç delil birden kullanmış olmakla birlikte, o bunların içinde en fazla kozmolojik delile önem veriyor gibi görünmektedir. Mutlak yokluğun imkânsızlığı fikri Locke'un kozmolojik delilinin ilk hareket noktasıdır. "Şimdiye Kadar, tam bir yokluğun bulunduğu zamanın varlığı gibi açık çelişkiyi kabul edecek kadar düşüncesiz birinden söz edildiğini iştmedim. 'Salt yokluğun', bütün varlıkların tam inkârının herhangi bir reel varlığı ortaya koyabileceğini düşünmek akıl almazlıkların (absurdities) en büyüğüdür."²⁰ Ezeli bir varlığın var olduğunu ispatlamak için, mutlak

¹⁸ Locke, age., s. 381; A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/52-53

¹⁹ Aydın, M., age., s. 31-32

²⁰ Locke, E.C.H.U., s. 381

yokluğun imkânsızlığı yanında göz önünde bulundurmamız gereken bir diğer nokta da dış dünyayı oluşturan birtakım reel varlıkların var olduğudur. En kesin bilgi olan sezgisel bilgi ile kendi varlığımızı, duyuşat bilgi ile de diğer duyulur varlıkların var olduklarını bilmekteyiz. Locke'a göre bu bilgidен yola çıkarak ezeli varlığın zorunlu olarak var olduğunu ortaya koymak hiç de zor değildir:

Birtakım reel varlıkların var olduğunu ve yokluğun herhangi bir reel varlığı var kılamayacağını bildiğimize göre, ezeli bir varlığın var olduğu açık bir gerçektir. Çünkü ezeli olmayan her şeyin bir başlangıcı vardır; başlangıcı olan her şey de başka bir varlık tarafından ortaya konmuş olmalıdır.²¹

Locke bu ifadeleri ile, varlığının herhangi bir başlangıcı bulunmayan, bu nedenle de varlığının yegâne sebebi yine kendisi olan ezeli bir varlığın var olduğunu ispatladığından tamamiyle emindir. Bu ifadelerde bize Locke'un kozmolojik delilinin önemli bir özelliğini gösteren bir cümle vardır ki, o da "başlangıcı olan her şey başka bir varlık tarafından ortaya konmuş olmalıdır" cümlesidir. Bu cümlelerin taşıdığı anlamı, Locke'un Worcester Başpiskoposu Edward Stillingfleet'e yazdığı bir vecapta yer alan şu ifade daha açık bir şekilde dile getirmektedir: "'Her şeyin bir sebebi olmalıdır' değil, 'başlangıcı olan her şeyin bir sebebi olmalıdır' gerçek bir akıl prensibi ve doğru bir önermedir. Aynı varlıkta, ezeli olarak var olmak ile bir sebebi olmak niteliklerinin bir arada bulunması mümkün değildir."²² "Başlangıcı olmak", herhangi bir varlığın var oluşu için bir sebep aramanın kesin şartı olarak kabul edilince, açıktır ki, âlemdeki varlıklardan hareket edilerek var olduğu ispatlanan ezeli varlığın bir sebebi olabileceğini düşünmek hiçbir şekilde söz konusu olamaz. Bu nedenle, Locke'un kullandığı kozmolojik delil için, "sonsuz sebepler zincirinin imkânsızlığı" fikrinin fazlaca bir önem taşımadığını söylemek sanırız yanlış olmayacaktır.

Görüldüğü gibi Locke, âlemde birtakım reel varlıkların var olduğu ve yokluğun herhangi bir reel varlığı var kılamayacağı

²¹ Locke, *age.*, s. 379-380

²² Locke, A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/81

öncüllerinden hareketle ezeli bir varlığın zorunlu olarak var olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Ancak, ezeli varlığın zorunlu olarak var olması gerektiği fikri, bize Tanrının varlığını ispatlayacak güçte midir? Tecrübe alanımıza giren ve âlemi oluşturan varlıkların kendilerinin ezeli olmadıklarını nasıl bilebiliriz? Eğer bu varlıklar ezeli ise, onların başlangıcı olan varlıklar olduğu temel tezi üzerine kurulan kozmolojik delilin, Tanrının varlığını ispatlama açısından ne gibi bir değeri olabilir?

Bu soruların bize gösterdiği önemli gerçek şudur: Eğer âlemlerdeki varlıklardan yola çıkılarak onları var eden ezeli bir varlığın var olduğu ispatlanacaksa, her şeyden önce ve mutlaka, âlemde yer alan varlıkların kendilerinin ezeli olmadıkları gösterilmelidir.

Âlemdaki varlıklardan hareket ederek onları var eden ezeli bir varlığın var olduğunu ispatlamayı amaçlayan Locke, elbette, bu varlıkların sonradan var olduklarının gösterilmesi gerektiğinin bilincindeydi. Âlemden görülen varlıkların her biri esas olarak maddeden oluşmuştur. Maddenin ezeli olmadığını gösterilmesi, aynı zamanda ondan oluşmuş varlıkların da ezeli olmadıklarının gösterilmesi demektir. Bu nedenle Locke, maddenin ezeli olmadığını göstermek için büyük bir çaba sarfetmekte, bunu yaparken de yoktan yaratmanın imkânını savunmaktadır. Bu konuda o, karşısında maddenin ezeli olduğu görüşünü benimseyen hayali birini varsayarak şunları söylemektedir:

Maddenin ezeli olduğu kabul edilmeli. Niçin? Çünkü, siz bunun yoktan nasıl yaratılabileceğini kavrayamıyorsunuz. Peki, siz kendinizin de ezeli olduğunuzu neden düşünmüyorsunuz? Belki cevap olarak, çünkü yirmi ya da kırk yıl önce var olmaya başladım, diyeceksiniz. Fakat, bu kadar zaman önce var olmaya başlayan sizin ne olduğunuzu sorarsam, bana zor cevap verebileceksiniz. Sizi oluşturan madde yirmi ya da kırk yıl önce var olmaya başlamamıştır, eğer öyle olsaydı ezeli olmazdı. Bu madde yirmi ya da kırk yıl önce sizin bedeninizi teşkil edecek biçim ve şekle sokulmaya başlamıştır. Bununla birlikte, maddi parçalardan oluşan şekil siz değilsiniz; o, sizin gibi düşünen bir varlığı meydana getiremez. O hâlde bu düşünen varlık ne zaman var olmaya başlamıştır? Eğer onun var olmaya başladığı bir zaman yoksa, bu durumda siz ezeli olarak düşünen bir varlık olmuş olursunuz ki, böyle bir akıl almazlığı kabul edecek kadar düşüncesiz biri ile

karşılaşmadıkça benim bu görüşü çürütmem gerekmez. Eğer, ezeli olmayan her şey gibi, bu düşünen varlığın da yoktan yaratıldığını kabul ediyorsanız, maddenin de aynı güç tarafından yoktan yaratılabileceğinin imkânını neden kabul etmiyorsunuz?... Fakat siz, bizim kavrayışımızı aştığı için herhangi bir şeyin yoktan yaratıldığının kabul edilmesi imkânsız değil mi, diye soracaksınız. Ben bu soruya hayır diye cevap veriyorum. Çünkü, sonsuz varlığın sahip olduğu gücün faaliyetlerini kavrayamadığımızdan dolayı bu gücü inkâr etmek doğru olmayan bir şeydir.²³

Görüldüğü gibi, Locke'un bu ifadeleri, maddenin ezeli olmadığını ispatlamaktan ziyade onun yoktan yaratılmış olabileceğinin imkânını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, Locke'a göre maddenin ezeli olduğu konusunda ne kadar ısrar edilirse edilsin, âlemdeki varlıklardan Tanrının varlığına ulaşmak bizim için yine de mümkündür. Çünkü, ezeli varlığın yalnızca madde olduğunu kabul edersek, âlemdeki varlıklarda meydana gelen oluş ve bozuluşu açıklamamız mümkün olmayacaktır. "Küçük veya büyük herhangi bir madde yığınının ezeli olduğunu kabul edersek, onun kendiliğinden hiçbir şeyi meydana getiremeyeceğini göreceğiz. Meselâ, sıkı bir birlik içinde olan ve parçaları tam bir sükûn hâlinde bulunan karşımızdaki çakıl maddesinin ezeli olduğunu varsayalım. Eğer başka bir varlık olmasaydı, bu çakılın ölü ve hareketsiz bir yığın şeklinde ezeli olarak öylece kalması gerekmez miydi? Salt madde olarak onun kendi kendine hareket vermesi ya da herhangi bir maddeyi meydana getirmesini düşünmek mümkün müdür? Madde kendi gücüyle (varlık bir yana) hareketi bile meydana getiremez."²⁴ Madde kendi başına hareketsiz ve etkin olmayan bir varlıktır. Bu nedenle ezeli ve sonsuz güç sahibi bir varlığın var olduğu kabul edilmedikçe, âlemde görülen varlıkların var oluşlarının açıklanması mümkün olamaz.²⁵

Yine Locke'a göre, maddenin ezeli olduğu kabul edilse bile, âlemde görülen varlıkların var oluşlarını açıklamak için, bir başka açıdan daha ezeli ve sonsuz güç sahibi bir varlığa baş vurmak

²³ Locke, E.C.H.U., s. 386-387

²⁴ Locke, age., s. 382

²⁵ Locke, age., s. 380

zorundayız. Âlemdaki varlıklara baktığımızda onların bir kısmının duyum, kavrayış ve düşünce sahibi olmayan bilgisiz (incogitative) varlıklar, bir kısmının da kendimiz gibi duyum, kavrayış ve düşünce sahibi bilgili (cogitative) varlıklar olduğunu görmekteyiz.²⁶ Maddenin düşünce ve bilgi sahibi olmayan bir varlık olduğu herkesçe iyi bilinen bir gerçektir.²⁷ Bilgi sahibi olmayan bir varlığın bilgili bir varlığı var kılamayacağı da bilindiğine göre, maddenin dışında başka bir ezeli varlığın var olduğu kabul edilmezse, âlemde görülen bilgi sahibi varlıkların var oluşu nasıl açıklanacaktır? Şu hâlde "eğer ezeli varlığın zorunlu olarak var olması gerektiği açıksa, bu varlığın zorunlu olarak bilgi sahibi bir varlık olması gerektiği de, onun zorunlu varlığı kadar açıktır. Zira, bilgi sahibi olmayan maddenin bilgili bir varlığı meydana getirmesi, yokluğun (veya bütün varlıkların tam inkârının) herhangi bir reel varlığı ya da maddeyi meydana getirmesi kadar imkânsızdır."²⁸ Sonuç olarak Locke'a göre, âlemde yer alan varlıklar hakkında sahip olduğumuz bilgiden yola çıkarak, onları var eden ezeli, en güçlü ve en bilgili bir varlığın var olduğunu ispatlamamız mümkündür. İnsanların bu varlığı "Tanrı" veya başka bir isimle adlandırmalarının fazla bir önemi yoktur.²⁹

b- Teleolojik Delil

Bilindiği gibi, bilen, düşünen ve belirli gayelere yönelik iradî davranışlar gerçekleştiren bir varlık olan insan, tabiatı gereği, tecrübe alanına giren varlık ve olayları anlamlandırma eğilimindedir. Denebilir ki insan hayatı, âlemde var olan varlıkların ve oluşan olayların, hatta bizzat âlemin nasıl ve niçin var oldukları sorularına doyurucu cevaplar arama faaliyetlerinin bir toplamıdır. Âlemdaki varlık ve olayların araştırılması sırasında sürekli olarak insanın dikkatini çeken bir nokta vardır: Bu da, varlıklardaki oluş ve

²⁶ Locke, age., s. 381-382

²⁷ Locke, age., s. 384

²⁸ Locke, age., s. 383

²⁹ Locke, age., s. 380

bozuluşda ve meydana gelen olayların birbirini izlemesinde farkedilir bir düzenlilik ve kanunluluğun hüküm sürmesidir. Âlemde görülen düzenlik ve kanunluluğun, gaye koyup gerçekleştiren bir varlık olan insana düşündürdüğü ilk şey, âlemdeki varlık ve olayların bir plan, program ve gayeye göre meydana geldiği, dolayısıyla da âlemde bir gayeliliğin (teleoloji) var olduğudur.³⁰ Şimdi, âlemde görülen bu gayelilik ne âlemdeki varlıkların ne de tesadüflerin başarabileceği bir şey olmadığına göre, onu gerçekleştiren sonsuz hikmet ve güç sahibi bir varlığın, yani Tanrının var olması gerekir. Çünkü, "teleolojik açıklamalarda gaye koyup gerçekleştirme kavramına, insan varlığı alanının dışında meşruluk tanımak, gaye koyup gerçekleştiren bir varlığa, yani Tanrıya inanmaya götürür insanı."³¹ İşte, âlemde görülen gayelilikten kalkarak bu gayeliliğin sonsuz hikmet ve güç sahibi sebebinin varlığına ulaşmayı amaçlayan bu akıl yürütme şekli, birçok filozof tarafından Tanrının varlığını ispatlamada kullanılan ve düzen delili, teleolojik delil vb. şekillerde isimlendirilen delilin esasını oluşturmuştur.³²

Âlemde görülen gayelilikten bu gayeliliğin sebebine gitmeyi hedefleyen bir ispat şekli olarak karşımıza çıkan teleolojik delilin önemli bir özelliği vardır ki, o da delilin hem kuruluş hem de ifade edilışinde tecrübî bilginin büyük bir yer işgal ediyor olmasıdır. Sahip olduğu bu özellik teleolojik delile, Locke'un Tanrının varlığını ispatlamada kullandığı deliller arasında baş sıralardan birini alma noktasında, şüphesiz ki, önemli avantaj sağlamıştır.

Locke'un teleolojik delili kesin bir ispat şekli olarak ortaya koyduğu eseri "Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler"dir. Ona göre, tabiatın değişmeyen akışı (fixed course of nature) bize, bütün varlık ve olaylarda açık bir düzen ve gayeliliğin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Göğün kesintisiz bir eksende dönmesi, dünyanın hayata elverişli bir şekilde durması, yıldızların parlaması, her tür

³⁰ İnsanın âlemde gördüğü gayeliliğin ilim, felsefese ve din açısından taşıdığı önem hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın, Hüseyin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, s. 129 vd.

³¹ Aydın, H., *age.*, s. 150

³² Teleolojik delilin tarihçesi ve çeşitli şekilleri hakkında bkz. Aydın, M., *age.*, s. 53 vd.

bitkinin belli bir filizlenme ve büyüme şeklinin olması, bütün canlı varlıkların kendi doğum ve yaşam kanunlarının bulunması, her varlığın kendi yapısına uygun faaliyetler icra etmesi... bütün bunlar âlemdeki sürekli bir düzen ve gayeliliğin izlerini taşımaktadır.³³ Locke'a göre biz, duyu tecrübesinden öğrendiğimiz bu gayelilikten bütün varlıkların harikulâde bir sanatın eseri olduğu sonucunu rahatlıkla çıkarabiliriz: "Tabii dünyada birtakım duyulur varlıkların var olduğu, yani katı maddeler ve onların sahip olduğu hafiflik-ağırlık, sıcaklık-soğukluk, renkler ve duyumlarımıza sunulmuş olan diğer niteliklerin (bu niteliklerin hepsi bir bakıma harekete geri götürülebilir) gerçekten mevcut olduğu; yine, bizim de bir parçası olduğumuz bu görünür dünyanın harikulâde bir sanat ve düzenlilikle kurulmuş olduğu duyu tecrübesi (sense experience) ile açıktır. Biz kesintisiz ve değişmez bir seyir içinde dönen yıldızları, düzenli olarak denize akan nehirleri, yılları ve belli bir düzen içinde birbirini takip eden mevsimlerin değişimlerini kesin olarak görmekteyiz."³⁴ Şu hâlde âlemdeki varlık ve olayların belli bir düzen ve gayeliliğe tâbi oldukları inkâr edilemez bir gerçektir.

Şimdi, eğer duyularımız bize tecrübe alanımızda yer alan varlık ve olaylarda bir düzen ve gayeliliğin mevcut olduğunu gösteriyorsa, bu düzen ve gayeliliği gerçekleştiren sebep ne olabilir? Locke'a göre insanın kendi kendine sormadan edemeyeceği bu soru karşısında verilebilecek bir tek makul cevap vardır: "Diyebiliriz ki, zihin, duyularla kavranan bu dünyanın kendi iç örgüsünü daha dikkatli bir şekilde düşündükten ve görülen varlıklardaki güzellik, düzen, tertip ve hareketi müşahade ettikten sonra, böyle mükemmel bir eserin neden ve yapıcısının ne olduğunu öğrenmek için varlıkların kaynağını araştırmaya başlar. Zira bu eserin, tesadüfen ve sebepsiz olarak böylesine düzenli, her bakımdan mükemmel ve ustaca hazırlanmış bir yapı hâline gelemeyeceği tartışma götürmez bir gerçektir. İşte zihnin varlıkların kaynağı hakkındaki bu araştırmasından, bütün varlıkların güçlü ve hakîm bir yaratıcısının

³³ Locke, *Essays L.N.*, s. 109; *The Reasonableness, Works VII/129*

³⁴ Locke, *Essays L.N.*, s. 151

-bütün âlemi ve biz ölümlüleri meydana getirip kuran O'dur- var olması gerektiği sonucu tereddütsüz olarak çıkarılabilir."³⁵

Sonuç olarak Locke'a göre âlemde duyuların bize öğrettiği açık bir düzen ve gayelilik vardır. Düzen ve gaye belirleyip gerçekleştirmek, hem güçlü hem de bilgili olmayı gerektirir. Bu nedenle âlemde görülen düzen ve gayelilik, gelişi güzel ortaya çıkan birtakım tesadüflerin sonucu olamaz; onları gerçekleştiren zorunlu olarak güçlü ve hakîm (powerful and Wise) bir varlığın var olması gerekir ki, o da Tanrıdır.³⁶

c- Antropolojik Delil

Locke'un Tanrının varlığını ispatlamada kullandığı bir diğer delil de, yapı itibarıyla büyük ölçüde kozmolojik delile benzeyen antropolojik delildir. Adından da anlaşılacağı gibi, bu delil, insandan onu yaratan Tanrıya gitmeyi hedefleyen bir akıl yürütmeyi ifade etmektedir. Gerçekte insan, âlemde yer alan varlıkların bir üyesidir. Bu nedenle, onun varlığından kalkarak Tanrının varlığını ispatlamayı amaçlayan bir delilin, kozmolojik delilin bir çeşidi olarak değerlendirilmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak, Locke'un genel bilgi öğretisi açısından bakıldığında, antropolojik delilin sahip olduğu önemli bir özellik vardır ki, bu özellik onu, kendi felsefesi içinde, filozofumuzun kullandığı delillerin en güçlüsü kılmaktadır. Bu yüzden antropolojik delilin ayrı bir delil olarak ele alınması gerekli olduğu kadar faydalıdır da. Şimdi Locke'un kullandığı antropolojik delili incelemeye geçmeden önce, kısaca, bu delilin Locke felsefesi açısından sahip olduğu özelliğe işaret edelim.

Bundan önceki bölümde gördüğümüz gibi Locke bilgiyi, taşıdığı kesinlik bakımından sezgisel bilgi, kanıtlı bilgi ve duysal bilgi şeklinde üç dereceye ayırmıştı. Locke'a göre, zihin sezgisel bilgiyi elde ederken idealar arasındaki ilişkiyi, başka bir yardımcıya

³⁵ Locke, age., s 153

³⁶ Locke, age., s 157

ihtiyaç duymaksızın doğrudan kavramaktadır. İnsanın ulaşabileceği en kesin bilgi budur. Varlıkla ilgili bilgiden yalnızca insanın kendi varlığı ile ilgili olanı sezgisel bilgiye dahil edilebilir. Öte yandan, zihin kanıtlı bilgiye ulaşırken idealar arasındaki ilişkileri doğrudan değil, ancak birtakım aracı ideaların (intermediate ideas) yardımıyla kavramaktadır. Bu nedenle kanıtlı bilgi, taşıdığı kesinlik bakımından sezgisel bilginin altındadır. Duyusal bilgiye gelince, zihin onu dış dünyadaki duyulur varlıkların duyu organları üzerinde oluşturduğu etkiler sonucunda elde etmektedir. Bu bilgi ile zihin dış dünyadaki duyulur varlıkların varlığını bilmektedir. Olasılığın hemen üzerinde yer alan duyusal bilgi ne sezgisel ne de kanıtlı bilginin kesinliğine sahip değildir.

Şimdi, tekrar hatırladığımız bu bilgiler ışığında, antropolojik delilin Locke'un bilgi öğretisi açısından sahip olduğu özelliğin anlaşılması oldukça kolay olacaktır. Locke'un Tanrının varlığı ile ilgili bilgimizi kanıtlı bilgi olarak kabul ettiğini biraz önce söylemiştik. Biz bu bilgiye, zihnin "Tanrı" ve "varlık" ideaları arasındaki ilişkiyi kavraması sonucu ulaşmaktayız. Ancak zihin "Tanrı" ve "varlık" ideaları arasındaki ilişkiyi doğrudan değil, aracı ideaların yardımıyla kavramaktadır. Şimdi, çeşitli deliller kullanarak Tanrının varlığını ispatlamak, bir anlamda, O'nun varlığı hakkında sahip olduğumuz kanıtlı bilgiyi, hem kendimiz hem de başkaları tarafından kabul edilebilecek rasyonel kalıplar içinde ifade etmek olduğuna göre, O'nun varlığı hakkındaki bilgiye ulaşırken birtakım aracı ideaları kullanmak zorunda olduğumuz gibi, bu bilgiyi tekrar ifade ederken de birtakım aracı bilgilere başvurmak zorundayız. Antropolojik delille Tanrının varlığını ispatlarken kullanılan aracı bilgi, taşıdığı kesinlik bakımından bilgi derecelerinin en üstünde yer alan, kendi varlığımızla ilgili sezgisel bilgidir. Kozmolojik ve teleolojik delillerde kullanılan aracı bilgi ise dış dünyadaki varlıklar ve onlarda görülen düzenlilik hakkında sahip olduğumuz duyusal bilgidir. Bu iki delilde, kanıtlı bilgi ile bildiğimiz Tanrının varlığı ispatlanırken, kesinlik bakımından kanıtlı bilginin altında yer alan bir bilgiye dayanılmış olmaktadır. Locke'un bilgi öğretisi açısından antropolojik delilin sahip olduğu, onu diğer delillerden daha güçlü kılan özellik işte bu noktadan

kaynaklanmaktadır. Bu açıklamalardan sonra şimdi, Locke'un kullandığı antropolojik delilin ele alınmasına geçelim.

Locke'a göre, Tanrı bize doğuştan kendi varlığıyla ilgili hazır bir bilgi vermemiş olsa da, bizi duyum, kavrayış ve akıl-yürütme gibi yetilerle donatmış, böylece de kendi varlığını bilmemize imkân sağlamıştır. Sahip olduğumuz bilme yetileri ile bizim öğrendiğimiz ilk ve kesin bilgi kendi varlığımızla ilgili sezgisel bilgidir. Bizim, doğruluğundan asla şüphe edemeyeceğimiz bu bilgiden kalkarak Tanrının varlığı bilgisine ulaşmamız ve bu bilgimizin gerçekliğini gösterecek açık bir kanıt (a clear proof) geliştirmemiz oldukça kolaydır. Bu nedenle, "Tanrının varlığını kesin olarak bilmeye muktedir olduğumuzu ve bu kesin bilgiye nasıl ulaştığımızı göstermek için, kendimizden ve kendi varlığımız hakkında sahip olduğumuz şüphe götürmez bilgiden daha öteye gitmemize gerek yoktur."³⁷

Kendi varlığımızdan kalkarak bizi var eden bir varlığın, Tanrının var olduğunu ispatlamaya çalışırken Locke'un üzerinde durduğu iki nokta vardır: Bizim bilen ve sonlu bir varlık olmamız. Biz kendi varlığımızı düşündüğümüzde kavrayış ve bilgiye sahip olduğumuzu görmekteyiz. O hâlde biz, yalnızca var olan bir varlık değil, aynı zamanda bilen ve akıllı (knowing and intelligent) bir varlığız;³⁸ bu özelliklerimiz sebebiyle de, dünyada gördüğümüz kendi dışımızdaki varlıkların en mükemmeliyiz. Bir varlık kendisinden daha mükemmel başka bir varlığın sebebi olamayacağına göre "dünyada yer alan bizim dışımızdaki varlıkların (cansız varlık ve akılsız hayvanların) kendilerinden çok daha mükemmel olan insanı yaratmış olmaları imkânsızdır"³⁹

Öte yandan, bizi kendimizin yaratmış olması da mümkün değildir. Çünkü biz, zihnimizde tasarlayabildiğimiz birçok mükemmellikten mahrum bulunmaktayız. Âlemdeki varlıklar hakkında şimdikinden daha mükemmel bilgiye ve onlar üzerinde şimdikinden daha büyük otoriteye sahip olmayı bir yana bıraksak bile, kendi

³⁷ Locke, E.C.H.U., s. 379; ayrıca bkz. A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/58

³⁸ Locke, E.C.H.U., s. 380

³⁹ Locke, Essays L.N., s. 153

hayatımız belli bir zaman geçtiğinde sona ermektedir. Kendisine varlık veren herhangi bir varlığın, kendi varlığının sonsuzca devam etmesini sağlamayacak kadar kendisine hasım olabileceğini düşünmek mümkün değildir. Buna karşılık, insan kendisini yaratmış, fakat varlığını sonsuzca devam ettirmeye gücü yetmemiştir şeklinde bir düşünce de kabul edilemez. Zira "bir şeyin varlığını korumak, onu yaratmaktan kesinlikle daha az, ya da ne olursa olsun yalnızca aynı gücü gerektirir."⁴⁰ O hâlde, Locke'a göre, bütün bu söylenenlerden zorunlu olarak şu sonuç çıkar: "Bizim üzerimizde, kendi iradesiyle bizi bu dünyaya getiren, varlığımızı devam ettiren ve (belli bir süre sonra) sona erdiren, bizden daha güçlü ve daha bilgili başka bir varlık daha vardır."⁴¹ Bu varlık da, hem varlığımızı hem de sahip olduğumuz her şeyi kendisine borçlu olduğumuz Tanrıdır.⁴²

Görüldüğü gibi Locke, Tanrının varlığını ispatlamada kullandığı antropolojik delili tamamıyla kendi varlığımız hakkında sahip olduğumuz sezgisel bilgi üzerine kurmaktadır. Asla şüphe edemeyeceğimiz kendi varlığımızdan kalkarak, bizi var eden Tanrının varlığını ispatlamayı amaçlayan antropolojik delili ilk kullanan kişi olma şerefine Locke'a ait olduğunu söylemek, tabii ki, mümkün değildir. Bu delili, Locke'dan önce açık bir şekilde dile getiren kişi ünlü filozof Descartes'tır.⁴³ Gerek Descartes gerekse Locke tarafından kullanılan antropolojik deliller incelendiğinde, iki delil arasında, hem kuruluş hem de ifade ediliş biçimi bakımından büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır. Söz gelişi, her iki filozofun da delili kurarken üzerinde durduğu iki önemli nokta, insanın bilgi sahibi ve birtakım mükemmelliklerden mahrum bir varlık olmasıdır. Daha önce işaret edildiği gibi, Locke Descartes'ın eserlerini defalarca okumuş ve felsefi fikirlerinin gelişmesini büyük ölçüde bu eserlere borçlu olduğunu sık sık dile getirmiştir. Bu nedenle, iki filozofun delilleri arasında var olan büyük benzerlik göz önünde bulundurulduğunda

⁴⁰ Locke, aynı yer

⁴¹ Locke, aynı yer

⁴² Locke, *age.*, s. 155

⁴³ Descartes'ın kullandığı antropolojik delil hakkında geniş bilgi için bkz. Descartes, *Metafizik Düşünceler*, s. 164-169

Locke'un kullandığı delilin Descartes'inkinin biraz değiştirilmiş bir tekrarı olduğunu söylemek sanırız yanlış olmayacaktır.

d- Ahlâk Delili

Tanrının varlığının ispatlanabilirliğini savunan ve bu konuda çaba sarfeden çoğu filozofa göre, bizi Tanrının varlığına götürebilecek önemli bir nokta da insanın ahlâkî tecrübesidir. Bu tecrübeden yola çıkarak Tanrının varlığını ispatlamayı hedefleyen ve genel olarak "ahlâk delili" şeklinde isimlendirilen birden fazla ispat şekli vardır. Bunlardan biri, ahlâk delilinin, Tanrının varlığını gösteren deliller arasında sahip olduğu yeri alması bakımından kendisine çok şey borçlu olduğu Immanuel Kant'a aittir. Kant'a göre, insan ahlâklı yaşamaya mecbur bir varlıktır. İnsan, ancak ahlâkî bir hayat yaşadığı takdirde mutlu olmayı bekleme hakkına sahip olacaktır. Ahlâklı yaşamak ile mutlu olmanın bir arada bulunması, insanın ulaşabileceği "en yüksek iyi"dir. Böyle bir iyinin gerçekleşebilmesi, ancak âlemi ahlâk kurallarına göre idare eden Tanrının var olması şartıyla mümkündür. Bu nedenle, pratik aklın ilkelerine göre Tanrının varlığı postulatı zorunlu olarak kabul edilmelidir.⁴⁴ Ahlâk delilinin bir diğer şekli daha vardır ki, delilin bu şekilde ahlâklı yaşamının sonuçlarından ziyade, insanı ahlâklı yaşamaya sevk eden ödev duygusu ile ahlâk kurallarının objektif varlığı göz önünde bulundurulmakta ve bunların aşkın kaynağına ulaşmaya çalışılmaktadır.⁴⁵

Locke da Tanrının varlığını ispatlama açısından insanın ahlâkî tecrübesinin taşıdığı önemi görmüş ve kendisinden sonra gelen filozoflar kadar sistemli olmamakla birlikte, ahlâk delili şemsiyesi altında değerlendirilebilecek birtakım fikirler ortaya koymuştur. Onun bu konudaki ifadelerine bakıldığında, ahlâk delilinin yukarıda işaret edilen iki şeklinin de kullanılmış olduğunu görmek mümkündür. Yani Locke'un ahlâk delilinin ulaştığı Tanrı, hem ahlâk kurallarını koyan hem de ahlâkî hayatın sonucu olan ceza ve mükâfatı gerçekleştiren

⁴⁴ Kant'ın ahlâk delili hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın, M., Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi, s. 28 vd.; Din Felsefesi, s. 75 vd.

⁴⁵ Hick, J. Philosophy of Religion, s. 28; Aydın, M., Din Felsefesi, s. 80 vd.

bir varlıktır.

Locke'un ahlâk delilinin çıkış noktası insanın ahlâkî bir varlık olmasıdır. Ona göre, insan yalnızca bilen değil, aynı zamanda ahlâkî değerleri duyan bir varlıktır. Âlemde görülen varlıkların en mükemmeli olan insanın, yapıp etmelerini düzenlemesi için kendisine verilmiş herhangi bir kural veya hayat tarzından bağımsız olabileceği düşünülemez.⁴⁶ Eğer insanın uymakla yükümlü olduğu bir ahlâk kuralı varsa, bu kuralı koyan üstün bir varlığın var olması gerekir. Çünkü, "herhangi bir kimsenin bir kanunla kayıtlı olduğunu anlayabilmesi için her şeyden önce bir kanun koyucunun, yani kendisine gerçekten tâbi olduğu üstün bir gücün var olduğunu bilmesi gerekir."⁴⁷

Locke'a göre, insanın herhangi bir kanunla kayıtlı olduğunu kabul etmesi için, bir kanun koyucunun varlığı yanında, bu kanun koyucunun, insanları kendi koyduğu kanuna uymaya zorlayacak yaptırım gücüne sahip olduğunun da bilinmesi gerekir. "Çünkü, insanın iradesini yönlendirecek haz ve acıyı doğuran bir yaptırım olmadıkça özgür insan davranışları için konmuş bir kuralın varlığını kabul etmek tamamiyle faydasız olduğundan, biz nerede bir kanunun varlığını kabul edersek bu kanunun beraberinde bir mükâfat ve cezanın varlığını da kabul ederiz. Eğer akıllı bir varlık kendi koyduğu kurala uymayı mükafatlandırmak, uymamayı da cezalandırmak gücüne sahip değilse, onun başka bir varlığın davranışları için kural koyması boşuna olacaktır."⁴⁸ Şu hâlde, insanın uymakla yükümlü olduğu ahlâk kurallarını koyan varlık, insanın kendisi ya da ondan daha güçsüz bir varlık olamaz. Çünkü onlar, bütün hâllerde insanın ahlâk kurallarına uymasını sağlayacak yaptırıma sahip değildirler. Böyle bir yaptırıma olsa olsa insanın bütün yapıp etmelerini bilen, sonsuz güç sahibi bir varlık sahip olabilir.⁴⁹

Öte yandan, ahlâk kurallarına uymak çoğu zaman insana

⁴⁶ Locke, *Essays L.N.*, s. 109

⁴⁷ Locke, *age.*, s. 151

⁴⁸ Locke, *E.C.H.U.*, s. 223

⁴⁹ Locke, *age.*, s. 80; *The Reasonableness, Works VII/144*

mutluluğu sağlamadığına göre,⁵⁰ insanın ahlâkî davranışlarının karşılığını göreceği başka bir hayat daha olmalıdır. Bu hayatın olması da, ruhun bu dünya hayatından sonra yok olmayıp varlığını devam ettirmesiyle mümkündür. Bu nedenle, "Tanrının varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü birer ahlâkî önerme olmasalar da, onlar zorunlu olarak kabul edilmelidir. Çünkü bir kanun koyucu olmadan kanun olamaz, cezalandırma olmadan da kanunun etkisinden söz edilemez."⁵¹ Dolayısıyla ahlâkî hayatın gerçek temeli yalnızca, "insanları karanlıkta gören, mükâfat ve cezaları elinde bulunduran ve en mağrur günahkârı bile hesaba çekme gücüne sahip olan"⁵² Tanrının varlığı olabilir.

⁵⁰ Locke, *Essays L.N.*, s. 207-209

⁵¹ Locke, *age.*, s. 173

⁵² Locke, *E.C.H.U.*, s. 80

II- TANRININ SIFATLARI

Biraz önce Locke'un Tanrının varlığı hakkındaki bilgimiz ve bu bilgimizin doğruluğunu gösteren delillerle ilgili görüşlerini ele aldık. Fakat onun nasıl bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu konusunda fazla bir şey söyleyemedik. Söyleyemedik, çünkü Locke, gerek Tanrının varlığının bilinmesinde gerekse var olduğunun ispatlanmasında Tanrının ayrı ayrı nitelikleri üzerinde duruyordu. Sözgelisi, Tanrının varlığının bilinmesinde daha çok O'nun sonsuz bir varlık oluşu esas alınırken, kozmolojik delilde sonsuz ve yaratıcı, teleolojik delilde ise hikmet sahibi bir varlık oluşu üzerinde duruluyordu. Bir filozofun Tanrı tasavvurunu oluşturan şey, şüphesiz ki, o filozofun Tanrının mahiyeti ile ilgili görüşleridir. Bu görüşleri öğrenmenin en doğru yolu

da, sözkonusu filozofun Tanrıya attığı sıfatların incelenmesidir. Çünkü biz Tanrının mahiyetini O'nun sıfatlarından hareketle bilebileceğimize inanır ve bu mahiyet hakkında konuşurken yalnızca, Tanrıda var olduğunu düşündüğümüz sıfatları göz önünde bulundururuz.

Locke Tanrının zorunlu ve değişmez birtakım sıfatlara sahip bir varlık olduğunu kesin olarak kabul etmektedir.⁵³ Ona göre biz bu sıfatların bazılarını onların âlemdaki tezahürleri aracılığıyla, bazılarını da Tanrının varlığı üzerinde düşünmemiz sonucunda akli çıkarımlarla bilebiliriz.⁵⁴ Locke Tanrıda var olduğunu düşündüğü sıfatlar konusunda kesin bir sayı vermemektedir. Belli ki o, Tanrının sahip olduğu sıfatların insanlar tarafından tümüyle bilinip ortaya konamayacağını düşünüyordu. Bununla birlikte Locke'a göre, Tanrıda zorunlu olarak bulunan bazı sıfatlar vardır ki, biz bu sıfatların bilgisine ulaşabildiğimiz gibi onlar hakkında bir dereceye kadar rasyonel izahlar da geliştirebiliriz. Şimdi bu sıfatların neler olduğunu görelim.

1- Tanrının Ezeli-Ebedî ve Gay-i Maddi Olması

Locke'a göre Tanrı başlangıcı ve sonu olmayan bir varlıktır. O, var olanlar içinde kendi kendinin nedeni ve her türlü değişmeden uzak olan biricik varlıktır. O'nun var olmadığı bir zaman hiç olmamıştır ve olmayacaktır da.⁵⁵

Tanrının ezeli ve ebedî olduğunu anlamak için, Locke'a göre dış dünyada var olduğunu gördüğümüz varlıklar üzerinde düşünmemiz yeterlidir. Biz etrafımıza baktığımızda, sürekli bir değişim içinde olan biri var olmaya başlarken, diğerinin varlığı sona eren birtakım sonlu varlıkların bulunduğunu görmekteyiz. Belli bir zamanda var olmaya başlayan bir varlık, ona varlık veren bir neden olmadan var olamaz. Nedenin varlıktan önce bulunması gerektiğine

⁵³ Locke, *An Examination of Malebranche's*, Works IX/252

⁵⁴ Locke, *E.C.H.U.*, s. 380

⁵⁵ Locke, *age.*, s. 207; *A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester*, Works IV/91; *Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter*, Works IV/469

göre, var olmasının bir başlangıcı olan varlığın, kendisinin varlık nedeni olması mümkün değildir. Yine bu varlık mutlak yokluktan da çıkmış olamaz. Çünkü, yokluğun herhangi bir varlığı meydana getirebileceğini düşünmek akıl almazlıkların en büyüğüdür. Şu hâlde dış dünyada gördüğümüz varlıkları var kılan ve kendisi zorunlu olarak ezeli olan bir Neden'in varlığını kabul etmek zorundayız. Zira ezeli olmayan her şey bir başlangıca sahiptir; başlangıcı olan her şey de başka bir varlık tarafından var kılınmış olmalıdır.⁵⁶ Gördüğümüz varlıkları var kılan Neden sonlu varlıklara has olan her türlü değişme ve bozulmadan uzak olduğu gibi, O'nun üzerinde O'na etki edebilecek başka bir neden de yoktur. Bu sebeple O'nun başlangıcı olmayan varlığının bir sonu da olamaz.⁵⁷

Locke'a göre zorunlu olarak ezeli ve ebedi olan Tanrı aynı zamanda gayr-i maddidir de. "Doğru araştırma ve akıl yürütmelerde bulunan herkesin Tanrının tümüyle gayr-i maddi (immaterial) olduğunu kesin olarak bilebileceği bütün şüphelerin ötesindedir."⁵⁸ Maddi olmayan bir varlık olduğu içindir ki, Tanrı hiçbir şekilde duyularımızın objesi olamaz.⁵⁹

Tanrının gayr-i maddi bir varlık olduğunu temellendirirken Locke'un esas aldığı nokta, "bilgi"nin Tanrıdan ayrılmaz bir nitelik oluşudur. Biraz sonra Tanrının bilgisini ele alırken de göreceğimiz gibi, Locke'a göre Tanrı âlemdeki bütün varlıkların ve onların sahip olduğu niteliklerin gerçek nedenidir. Âlemde bilgi sahibi birtakım varlıklar bulunduğuna göre, onları bilgili varlıklar olarak yaratan Tanrının da zorunlu olarak bilen bir varlık olması gerekir. Çünkü bilgi sahibi olmayan bir varlığın bilgili bir varlığı meydana getirmesi mümkün değildir.⁶⁰

Şimdi, Tanrının zorunlu olarak bilen bir varlık olması gerektiği bilindiğine göre, O'nun gayr-i maddi olduğunu kabul etmemek mümkün değildir. Çünkü madde, kavrayış ve bilgiden (perception and

⁵⁶ Locke, E.C.H.U., s. 380-381

⁵⁷ Locke, age., s. 207, 288

⁵⁸ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/291

⁵⁹ Locke, The Reasonableness, Works VII/137

⁶⁰ Locke, E.C.H.U., s. 380

knowledge) tamamiyla mahrum bulunmaktadır. Bu, Tanrının maddi olmayan bir varlık olduğunun en açık kanıtıdır.⁶¹

Locke'a göre, eğer maddenin bilgi sahibi olduğu, bu nedenle Ezeli Tanrının bilen bir varlık olmasından O'nun maddi olmayan bir varlık olduğu sonucunun çıkarılamayacağı iddia edilecek olursa, bu durumda biri diğerinden daha az tutarsız olmayan şu üç hâlden birini kabul etmek gerekecektir: Eğer madde bilgi sahibi ise, bu bilgi ya maddenin tamamına yani bütün parçalarına, ya yalnızca bir parçasına, ya da maddi parçalardan oluşmuş bir sisteme ait olabilir.

İlk olarak, eğer maddenin tamamının bilgi sahibi olduğu kabul edilirse bu durumda, maddenin parçaları sayısınca bilgi sahibi ezeli varlıkların, yani sonsuz sayıda tanrıların (infinity of gods) bulunduğu kabul edilmiş olacak, böylece de geriye tanrı olmayan hiçbir şey kalmayacaktır. Açıktır ki, bu sonuç, Tanrının maddi olduğunu savunanların bile kabul edemeyeceği bir şeydir.⁶²

İkinci olarak, maddenin bütününün değil, yalnızca bir parçasının bilgi sahibi olduğunun kabul edilmesi de, başlangıçsız olarak var olan Tanrının maddi bir varlık olduğunu savunanların ihtiyaç duyduğu desteği sağlamaktan oldukça uzaktır. Eğer maddenin yalnızca bir parçası bilgi sahibi ise, bilgi sahibi bu parçanın kendi güçlü bilgi veya iradesi sayesinde maddenin geri kalan kısmını meydana getirmiş olması gerekir. Bu da bizi, "materyalistlerin bir türlü kabul edemedikleri, maddenin güçlü bir bilgi tarafından yaratılmış olduğu"⁶³ sonucuna götürmektedir. Zira burada, yaratıcı maddi parçanın maddenin yaratılan diğer kısmı karşısında sahip olduğu düşünülen üstünlük yalnızca, birincinin bilgi sahibi olduğu kabulüne dayandırılmış olmaktadır; bilme vasfı kaldırıldığında maddi parçalar arasında hiçbir fark kalmayacaktır.⁶⁴

Son olarak, bilgiye ne maddenin bütün parçalarının ne de özel bir parçasının değil, fakat belirli maddi parçaların bir araya

⁶¹ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/469

⁶² Locke, E.C.H.U., s. 384

⁶³ Locke, aynı yer

⁶⁴ Locke, age., s. 384-385

gelmesinden oluşan maddi bir sistemin sahip olduğunun iddia edilmesi durumunda ortaya çıkacak sonuç, Locke'a göre, öncekilerden daha az tutarsız değildir. Çünkü bu iddiada, Ezeli ve Bilen bir varlık olan Tanrının, kendileri bilgi sahibi olmayan maddi parçalardan oluşan bir terkipten ibaret olduğu kabul edilmektedir. Bu da, Ezeli Varlığın bilgi ve hikmetinin, kendileri bilgi sahibi olmayan maddi parçaların bir araya gelmesinin bir sonucu olduğunu kabul etmek demektir. Halbuki, bilgi sahibi olmayan maddi parçaların herhangi bir şekilde bir araya gelmelerinin sonucu yalnızca yeni bir şekil olabilir ki, bu şeklin, parçalardan oluşan sisteme bilgi kazandırması kesinlikle mümkün değildir.⁶⁵

Görüldüğü gibi Locke'a göre Ezeli ve Ebedi Tanrı zorunlu olarak bilgi sahibi bir varlıktır. O'nun bilen bir varlık olması gayr-i maddi olduğunun en açık kanıtıdır. Bunun aksini savunan ve Tanrının maddi bir varlık olduğunu iddia edenlerin her şeyden önce maddenin bilgi sahibi olduğunu ispat etmeleri gerekir. Maddenin bilgi sahibi olduğunu ispatlanması ise, Locke'un da gösterdiği gibi, tamamıyla imkânsız olan bir şeydir. Bu nedenle, Tanrının gayr-i maddi bir varlık olduğu zorunlu olarak kabul edilmelidir.

2- Tanrının Bilgisi

Buraya kadar çeşitli vesilelerle işaret edildiği gibi, Locke'a göre Tanrı bilen (cogitative) bir varlık olup bilmek, O'nun sahip olduğunu bildiğimiz temel vasıfların belki de en başta gelenidir. Öyle ki, ne zaman Tanrının varlığı ve mahiyetinden bahsetmek istenirse, O'nun bilen bir varlık oluşunun göz önünde bulundurulması kaçınılmaz bir zaruret hâlini almaktadır.⁶⁶ Çünkü, Tanrının dilemesi, yaratması, düzene koyması vb. hep bilgisine göredir.⁶⁷

Locke'a göre bizim Tanrının bilen bir varlık olduğunu anlamamız son derece kolaydır; bunun için kendimiz ve âlemin yapısı

⁶⁵ Locke, *age.*, s. 385

⁶⁶ Locke, *A Third Letter for Toleration*, Works VI/165

⁶⁷ Locke, *Essays L.N.*, s. 153

hakkında birazcık düşünmemiz yeterlidir. Biz kendi varlığımızı düşündüğümüzde kavrayış ve bilgi sahibi bir varlık olduğumuzu görmekteyiz. Yine biz, varlığımızı ve sahip olduğumuz bütün nitelikleri kendi dışımızda bir varlığa, Tanrıya borçlu olduğumuzu da bilmekteyiz. Şimdi, biz bilgi sahibi bir varlık olduğumuza göre, sahip olduğumuz bütün niteliklerle bizi yaratan Tanrının da zorunlu olarak bilgi sahibi olması gerekir.⁶⁸ Çünkü bilgi sahibi olmayan (incogitative) bir varlığın bilgili (cogitative) bir varlığı meydana getirmesi mümkün değildir.⁶⁹ Tanrı bütün bilginin yaratıcısı ve kaynağı olduğu için de, O'nun yalnızca bilgili değil, bilgi sahibi varlıkların en bilgili olduğu kabul edilmelidir.⁷⁰ O, sonsuz bir bilgiye sahiptir ve O'nun bilgisinde hiçbir yanılma ve kusur olamaz.⁷¹

Öte yandan, âlemde gördüğümüz varlıkların faaliyetlerinde de bizi, Tanrının bilgi sahibi bir varlık olduğu gerçeğine götürecek önemli işaretler bulunmaktadır. Duyularımız bize âlemdaki varlıkların kesintisiz bir düzen içinde faaliyette bulunduklarını ve onların harikulade bir sanatla (wonderful art) kurulmuş olduklarını bildirmektedir. Varlıklardaki bu düzenlilik gelişi güzel ortaya çıkan birtakım tesadüflerin değil, yalnızca büyük bir hikmetin ürünü olabilir. Bu nedenle, Tanrının varlıkları yaratmak için güçlü olması gerektiği gibi, onlardaki düzenliliği gerçekleştirmek için de bilgili olması gerekir.⁷²

Locke, Tanrının zorunlu olarak her şeyi bilen (Omniscient) bir varlık olduğunu ortaya koyduktan sonra, O'nun bilgisi ile insan bilgisi arasında herhangi bir benzerlik olamayacağını önemle vurgulamaktadır. Ona göre Tanrının varlıkları bilmesinde, insan bilgisinde var olan düalizm, bilen ve bilinen ikiliği adeta ortadan kalkmaktadır. Çünkü insan kendi bilgisine konu olan varlıkların var olmalarında hiçbir paya sahip olmadığı hâlde, Tanrının bildiği varlıklar, bir anlamda O'nun bilgisinin sonucudurlar. İnsan sahip olduğu sınırlı yetilerle, daha

⁶⁸ Locke, E.C.H.U., s. 380

⁶⁹ Locke, age., s. 382

⁷⁰ Locke, age., s. 380; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/469

⁷¹ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/291

⁷² Locke, Essays L.N., s. 151-153

önceden hiçbir şekilde haberdar olmadığı varlıkların ancak eksik ve çoğu zaman yanlış bilgisine ulaşabilirken, Tanrı sonsuz bilgisiyyle yarattığı varlıkları olduğu gibi (as they are) bilmekte olup hiçbir şey onun bilgisinin dışında değildir.⁷³

Yine, Tanrı bütün varlıkları kendi sonsuz bilgisine göre yarattığı için, varlıkların bilinmesinde insanın katlanmak zorunda kaldığı zorluk ve sıkıntılar Tanrı için söz konusu olamaz. Çünkü insan herhangi bir varlığın bilgisini elde etmezden önce o varlık hakkında tam bir bilgisizlik içinde olup bilgiye ulaşmak için, bir araştırmada bulunmak zorundadır. Halbuki Tanrı, varlığı hem var olmazdan önce, hem de var olduktan sonra eksiksiz olarak bilmektedir. Bu nedenle, Locke'a göre:

Tanrının düşündüğünü kesinlikle söyleyemeyiz, zira O bütün varlıkların dolaysız bir bilgisine sahiptir. Fakat düşünme böyle bir ön-bilgiden tamamıyla farklıdır. O, bir idea ile ikinci ideayı, ikinci ile üçüncüyü, üçüncü ile dördüncüyü ilh. karşılaştırarak ilk idea ile son idea arasındaki ilişkiyi oraya çıkarmayı, bizim idealar arasındaki ilişkileri kavramamıza yardımcı olacak aracı ideaları bulmayı -bu aracı ideaları bazen bulur, bazen de bulamayız- ve nihayet varlıkların bilgisine ulaşmayı amaçlayan zahmetli ve tedrici bir süreçtir. Bu yüzden, gerçeği bulmanın böylesine zahmetli, belirsiz ve sınırlı bir yolu olan düşünme yalnızca sonlu zihinlere sahip olan insanlara has olabilir. Bu yolun Tanrı'da da bulunduğu kesinlikle düşünülemez.⁷⁴

Locke, Tanrının zorunlu olarak her şeyi bilen bir varlık olduğu gerçeğinin kolaylıkla bilinebileceğini savunurken, bu bilginin mahiyetinin bilinmesi konusunda tamamıyla agnostik bir tavır içindedir. Ona göre biz, Tanrının sonsuz bilgisiyyle her şeyi bilen bir varlık olduğunu bilebiliriz. Ancak O'nun varlıkları nasıl bildiği konusunda bizim söyleyebileceğimiz bir şey olamaz. Tanrının sonsuz bilgiye sahip olduğunu söylediğimizde bizim düşündüğümüz şey yalnızca, O'nun, bilgi sahibi olduğunu bildiğimiz varlıkların en bilgilisi olduğudur. Locke bu konuda şunları söylemektedir:

Tanrı, mümkün olan bütün varlıkları bilen sonsuz bilgi sahibi, mümkün olan

⁷³ Locke, *An Examination of Malebranche's, Works IX/250*

⁷⁴ Locke, *age.*, s. 251

bütün varlıkları yaratan sonsuz güç sahibi, basit bir varlıktır. Fakat O'nun nasıl bildiğini ya da nasıl yarattığını ben kavrayamam. O'nun yaratmasının olduğu gibi bilmesinin yolları da benim için anlaşılamazdır. Eğer öyle olmasalardı ben Onun Tanrı olduğunu ya da bilme bakımından benden daha mükemmel olduğunu düşünmezdim.⁷⁵

Tanrının varlıkları nasıl bildiği bizim için anlaşılamaz olunca, açıktır ki, O'nun bilgisinin mahiyetini açıklamaya yönelik bütün izahlar eksik kalmaya mahkum olacaktır. Dahası bu izahlar, onlarla tam olarak bilinmeyen birşeyin açıklanması hedeflendiğinden, yalnız eksik olmakla kalmayacak çoğu zaman yanlış ve Tanrının yüceliği ile bağdaşmayan sonuçları da beraberlerinde getireceklerdir. Locke'un bu izahlarla ilgili olarak verdiği örnek Malebranche'in, Tanrı bütün varlıkların yaratıcısı olduğu için her bir varlığın ideası ayrı ayrı Tanrıda mevcuttur ve bu idealar Tanrının bilgisinden ayrılamaz,⁷⁶ şeklinde özetlenebilecek olan görüşüdür. Locke bu görüşün yanlışlığını ve taşıdığı sakıncaları şu ifadelerle dile getirmektedir: "Bu görüş bana, çeşitlilikten oluşmuş bir basitliği (simplicity) ifade ediyor gibi görünmektedir ki, bu benim anlayamadığım bir şeydir. Ben Tanrının hikmetiyle her şeyi bilen ve gücüyle her şeyi yaratan basit bir varlık olduğuna inanırım. Fakat O'nun nasıl bildiği ve yarattığını anlamak konusunda ben okyanusu avuçlarıma sığdırmakta olduğumdan daha acizim."⁷⁷

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Locke'a göre biz, Tanrının sonsuz bilgisiyle bütün varlıkları bildiğini bilebiliriz. Fakat O'nun varlıkları küllî olarak mı yoksa her birini ayrı ayrı mı bildiği konusu bizim bilgi ve izahlarımızın tamamıyla ötesindedir.

Locke'a göre Tanrının varlıkları biliş şekli gibi, O'nun bilgisinin zaman bakımından âlemdeki korelatları da bizim için anlaşılamazdır. Tanrının sonsuz bilgiye sahip olması, O'nun geçmiş, şimdi ve geleceği bilen bir varlık olması demektir. Tanrının geleceği bilmesi ise, gelecekte olacak olan olayların ancak O'nun bilgisine göre olacağını, dolayısıyla bir determinasyonun var olduğunu akla

⁷⁵ Locke, age., s. 255

⁷⁶ Malebranche, Hakikatin Araştırılması, çev. M. Katircioğlu, III/88-91

⁷⁷ Locke, age., s. 229

getirmektedir. Buna karşılık, bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, Locke'a göre biz kendi tecrübelerimizle, yapımelerimizde belli bir hürriyete sahip olduğumuzu da bilmekteyiz. Şimdi, insandan sadır olacak olan her türlü davranış geçmiş, şimdi ve geleceği eksiksiz olarak bilen Tanrının bilgisine dahil olduğuna göre cevaplandırılması gereken soru şudur: Nasıl oluyor da hem Tanrı geçmiş, şimdi ve gelecekteki olayları eksiksiz olarak biliyor, hem de insan şu veya bu davranışı seçip gerçekleştirme konusunda bir hürriyete sahip oluyor? Locke'a göre, Tanrının gelecekteki olayları bilmesinin bu olayların meydana gelmesinde ne gibi etkileri olduğunu tam olarak bilmediğimiz için, yukarıdaki soruya tatmin edici bir cevap vermemiz hemen hemen imkânsızdır. O, kendisinin bu konudaki çaresizliğini dostu Molyneux'a yazdığı 20 Ocak 1692 tarihli bir mektupta şu ifadelerle itiraf etmektedir: "Yaratıcımız olan Tanrıda sonsuz güç ve sonsuz bilgi bulunduğu ve bende kendimin hür olduğumdan daha açık bir kavrayış olmadığı tartışılmaz olmakla birlikte, en sıkı sarıldığım gerçekler kadar emin olduğum, Tanrıdaki sonsuz güç ve sonsuz bilgi ile insandaki hürriyet arasında bir uygunluk kurmada aklımın yetersiz kaldığını size samimiyetle itiraf ediyorum. Bu nedenle uzun zamandan beri bu problem üzerinde düşünmeyi bırakmış ve her şeyi şu kısa sonuca bağlamış bulunuyorum: Eğer hür bir varlığı meydana getirmek Tanrı için mümkün ise, ben onun nasıl meydana getirildiğini anlayamasam da, insan hürdür."⁷⁸

3- Tanrının Kudret ve İradesi

Locke'a göre, Tanrıda zorunlu olarak bulunan vasıflardan biri de O'nun kudret sahibi bir varlık olmasıdır. Biz âlemdeki varlıkların Tanrı tarafından var kılındığını bildiğimize göre, Tanrının zorunlu olarak güçlü bir varlık olduğunu kabul etmek zorundayız. Çünkü güçsüz bir

⁷⁸ Mr. Locke to Mr. Molyneux, Some Familiar Letters Between Locke and Several of his Friends, Works X/305

varlığın başka bir varlığı meydana getirmesi mümkün değildir.⁷⁹

Âlemdaki varlıklar bize, onlara varlık veren Tanrının yalnızca güçlü değil, var olanların en güçlüsü olduğunu da açıkça göstermektedir. Bu varlıklara baktığımızda onlardan bir kısmının belirli faaliyetleri gerçekleştirme gücüne sahip olduklarını görmekteyiz. Eğer herhangi bir varlık var olmasını başka bir varlığa borçlu ise, kabul edilmelidir ki, bu varlık sahip olduğu bütün nitelikleri de aynı varlığa borçlu olacaktır. Şu hâlde, Tanrı varlıklara yalnızca varlık veren değil, onların sahip olduğu gücü de bağışlayan bir varlıktır ve bütün gücün tek kaynağıdır (the source of all power). Bütün gücün kaynağı olduğu için de, Tanrının kendisi gücünün başka bir dengi bulunmayan, sonsuz güce sahip bir varlık olmalıdır.⁸⁰

Locke, Tanrının gücünün sonsuzluğunu vurgulamaya büyük bir özen göstermekte ve eserlerinde Tanrıdan bahsederken çoğu zaman sonsuz güçlü Tanrı (Almighty God) tabirini kullanmaktadır.⁸¹ Ona göre, Tanrının gücünün ötesinde kalan bizim bildiğimiz veya bilmediğimiz hiçbir şey yoktur. Varlık hakkındaki sınırlı bilgimizden kalkarak, bize imkânsız görünen şeyleri Tanrının gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğini sormak ve bu soruya olumsuz cevap vermek, Tanrının sonsuz gücünü kendi bilgimizin dar alanına hapsetmek ve sonsuzu sonluyla sınırlamak demektir. Bu, aklın kabul etmesi mümkün olmayan açık bir çelişkidir. Bu nedenle, Tanrının her şeye gücü yeten, sonsuz güç sahibi bir varlık olduğu kabul edilmelidir.⁸²

Locke'a göre, Tanrı zorunlu olarak sonsuz güce sahip bir varlık olduğu için, O'nun bu gücü kullanmaya yönelik bir iradeye sahip olması da zorunludur. Biraz sonra göreceğimiz gibi, Locke Tanrının bütün varlıkları yoktan yarattığını kabul etmektedir. Ona göre, varlıkların her yönüyle en üstünü olan Tanrı hiçbir zorunluluğa tâbi olmadığına göre, Tanrıda varlıkları yaratmayı seçen bir iradenin

⁷⁹ Locke, *Essays*, N.L., s. 153; A Third Letter for Toleration, Works VI/165

⁸⁰ Locke, E.C.H.U., s. 380; A Discourse of Miracles, Works IX/262

⁸¹ Locke, *Essays* L.N., s. 109; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/483; A Discourse of Miracles, Works IX/263

⁸² Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/461

bulunması zorunludur. Çünkü, herhangi bir varlığın yok iken varlık sahasına çıkması, her şeyden önce, o varlığın var olmasını yokluğuna tercih eden bir iradenin varlığını gerektirir.⁸³ Bununla birlikte, Tanrının sahip olduğu iradenin varlığın yaratılması ile olan ilişkisini bizim bilmemiz mümkün değildir. Zira Tanrının varlıkları nasıl yarattığı, bizim kavrayışımızın tamamıyla ötesinde olan bir şeydir.⁸⁴ Bizim bu noktada kabul etmemiz gereken bir gerçek vadır ki, o da şudur: Tanrı, bizim de bir üyesi olduğumuz âlemdaki varlıkları kendi iradesiyle meydana getirmiş olup, kendi iradesiyle bu varlıkların mevcudiyetini sürdüren ve dilediği zaman sona erdirecek olan da O'dur.⁸⁵

4- Tanrının Yaratması

Şimdiye kadar gerek Tanrının varlığını gösteren delillerden gerekse O'nun sahip olduğu vasıflardan bahsederken gördüğümüz gibi, Locke'un Tanrıya attettiği temel etkinlik "yaratma"dır. Ona göre Tanrı, âlemi ve âlemdaki varlıkları var kılan güçlü ve hakîm yaratıcıdır (Powerful and Wise Creator); gökte ve yerde bulunan bütün varlıklar Tanrının yaratmasının birer sonucudurlar.⁸⁶

Locke'un yaratma konusunda üzerinde önemle durduğu iki husus vardır: Bunlardan birincisi, yaratmada belli bir gayenin güdülmüş olması ve varlıklarda bir finalitenin hüküm sürmesidir. Ona göre sonsuz güç ve hikmet sahibi Tanrı "bu âlemi hiç uğruna ve amaçsız olarak yaratmış olamaz. Çünkü belli bir gaye olmaksızın faaliyette bulunmak, böyle büyük bir hikmete yakışmaz."⁸⁷ Âlemdaki varlıklarda müşahade ettiğimiz güzellik ve düzenlilik, onların

⁸³ Locke, E.C.H.U., s. 387; Essays L.N., s. 183

⁸⁴ Locke, An Examination of Malebranche's, Works IX/255

⁸⁵ Locke, Essays L.N., s. 187

⁸⁶ Locke, age., s. 153; The Reasonableness, Works VII/137; A Second Vindication of the Reasonableness, Works VII/199; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VII/358

⁸⁷ Locke, Essays L.N., s. 157

yaratılmasında güdülen gayenin en açık göstergesidir.⁸⁸ Burada belirtmek gerekir ki, Locke'un varlıkların yaratılmasında var olduğunu düşündüğü gayelilik, Tanrının herhangi bir eksikliğin işaretini değil, aksine O'nun sahip olduğu sonsuz bilginin zorunlu bir sonucudur. Zira bu gayelilik, Tanrının herhangi bir artış ve eksilme kabul etmeyen kemaline katkıda bulunmaya değil, âlemdaki tek rasyonel varlık olan insanın varlıkları anlamlandırmasına ve kendi rasyonel tabiatına yüklenmiş olan görevi (duty) kavramasına yardımcı olmaya yöneliktir.⁸⁹

Yaratma konusunda Locke'un üzerinde durduğu ikinci husus da, yaratmanın "yoktan yaratma (creation out of nothing)" olduğudur. Ona göre Tanrının yaratması, önceden mevcut olan (pre-existing) şeylere birtakım yeni formlar kazandırmak değil, varlıkları, onları teşkil eden en son kurucu unsurlarla birlikte yoktan var etmek demektir. Bu husus, "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme'de yaratma için verilen tanımda açıkça görülmektedir: "Tıpkı daha önce mevcut olmayan yeni bir maddi parçanın tabiatında (in rerum natura) var olmaya başlamasında olduğu gibi, varlığın daha önce hiçbir parçası mevcut olmadığı hâlde tamamıyla yepyeni bir şey olarak meydana getirilmesini yaratma (creation) olarak isimlendiriyoruz."⁹⁰ Yine Locke'un, varlıkların halihazırda mevcut olan bir şeyden değil yoktan yaratılmış olduklarını kabul ettiği, onun maddenin ezeliğini savunan görüşe yönelttiği eleştiride yer alan "maddenin ezeli olduğunu kabul etmek, Tanrının varlığını değilse bile, O'nun sanatkârlığının birinci ve en büyük kısmını, yani yaratmayı inkâr etmek demektir"⁹¹ şeklindeki ifadenin de kolayca anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, Locke'un yaratmayla ilgili görüşleri iki nokta üzerinde odaklaşmaktadır: Yaratmanın yoktan yaratma ve bir gayeye yönelik olması. Ona göre, ezeli ve ebedî olan yegâne varlık Tanrıdır. Diğer bütün varlıklar Tanrı tarafından yoktan ve bir gayeye yönelik olarak yaratılmış olup belli bir zaman sonra tekrar yokluğa

⁸⁸ Locke, age., s. 153

⁸⁹ Locke, age., s. 157

⁹⁰ Locke, E.C.H.U., s. 204

⁹¹ Locke, age., s. 386

döndürüleceklerdir. Bu nedenle onlar, hem var olmaları hem de varlıklarını sürdürmeleri bakımından Tanrıya bağımlı olan sonlu varlıklardır.⁹²

Locke'un yaratmayla ilgili görüşlerini sona erdirmeden önce, bu görüşlerde var gibi görünen bir eksikliğe işaret etmek de faydalı olacaktır. Gördüğümüz gibi Locke, ezeli olarak var olan varlığın yalnızca Tanrı olduğunu ve diğer bütün varlıkların Tanrı tarafından yaratılmış "başlangıcı olan" varlıklar olduklarını kabul etmekte, fakat, birçok düşünürün ciddi bir problem olarak gördüğü.⁹³ ezeli olarak bilen, güçlü, mürid ve yaratıcı olan Tanrının yarattığı varlıkların neden ezeli olamayacağı noktası üzerinde hiçbir şekilde durmamaktadır. Eğer yaratma fiili Tanrının ezeli olarak sahip olduğu bir nitelikse, bu fiilin sonucu olan varlıklar için bir başlangıç nasıl düşünülebilir? Ya da, eğer yaratılan varlıkların bir başlangıcı varsa, Tanrının yaratmasının da bir başlangıcı olması gerekmez mi? Tanrı ezeli olarak yaratıcı ise ve yaratılan varlıkların var olmaları için bir başlangıç varsa, Tanrının yaratma etkinliğini kullanmadığı bir an mı düşünülecektir? Bu sorular bize, yaratma öğretisinin kabul edilmesinin, yaratılmış varlıkların ezeli olabilirliği ihtimalini bütünüyle ortadan kaldırmadığını göstermektedir. Acaba Locke bu problem üzerinde neden durmamıştır? Kanaatimizce, varlıkların bir başlangıcı olduğunu kabul eden Locke'un bu varlıkların ezeli yaratma ile olan ilişkisine temas etmemesi, problemi farkedememe durumunun değil, aksine insan bilgisinin sınırlarının bittiği yerde bilgi iddia etmeme noktasında gösterilen bir titizliğin sonucudur. Çünkü o, insanın, mevcut bilme yetileriyle yaratmanın nasıl ve hangi süreçte gerçekleştiğini bilmesinin mümkün olmadığını savunuyor ve ezeli yaratmanın sonucu olan varlıkların kendilerinin neden ezeli olmadıkları sorusunu bilginin değil, imanın bir konusu olarak görüyordu.⁹⁴

⁹² Locke, *Essays L.N.*, s. 187

⁹³ Bkz. Hick, *age.*, s. 9-10

⁹⁴ Locke, *E.C.H.U.*, s. 387; *An Examination of Malebranche's, Works IX/229, 255*

5- Tanrının Birliği

Locke'un Tanrıya attığı temel niteliklerden biri de O'nun "bir" olmasıdır. O, Tanrının birliğini vurgulamaya büyük bir özen göstermekte olup Tanrıdan bahsederken çoğu zaman "Bir, yegâne, gerçek Tanrı (the One, only, true God)" tabirini kullanmaktadır.⁹⁵

Locke'a göre, Tanrının birliğinden ilk olarak O'nun sayıca tek olduğu anlaşılmalıdır. Kendisi dışındaki varlıkları yoktan yaratan ve onlara belli bir düzen ve gayelilik veren Tanrının birden fazla olabileceğini düşünmek doğru değildir. Birden çok tanrının varlığını kabul eden bir politeist, yalnızca kılık değiştirmiş (disguised) bir ateisttir. Çünkü, birçok tanrının varlığının kabul edilebilir ve kavranabilir olduğunu savunmak ile Tanrının var olmadığını savunmak arasında hiçbir fark yoktur; "gerçekte, tanrıların sayısını arttırmak uluhiyeti (divinity) ortadan kaldırmak demektir."⁹⁶ Bu nedenle, politeizmin birbiriyle mücadele eden, birbirini öldüren, zina ve hırsızlık gibi davranışlarda bulunan tanrılarına inanmak mümkün değildir.⁹⁷

Öte yandan Locke'a göre Tanrı, parçalardan müteşekkil olmayan "basit (yalın, simple)" ve başka varlıklara benzemeyen, onlar tarafından temsil edilemeyen "kendine özgü" bir varlık olması anlamında da birdir. Ezeli ve ebedî bir varlık olan Tanrının, çeşitli parçaların bir araya gelmesiyle meydana geldiği düşünülemez. Bu nedenle O, parçalara bölünemeyen, her türlü çeşitlilikten uzak, basit bir varlıktır.⁹⁸ Yine, ezeli ve ebedî bir varlık olan Tanrı meydana gelmemiş ve yok olmayacak yegâne varlıktır. O'nun dışındaki bütün varlıklar hem var olmaları hem de varlıklarını sürdürmeleri bakımından başka bir varlığa bağımlı olan varlıklardır. Bu sebeple Tanrı ile diğer varlıklar arasında hiçbir benzerlik yoktur ve Tanrı bu varlıklardan herhangi biri tarafından temsil edilemez.⁹⁹

Görülüyor ki, Locke Tanrının birliğini kabul eden monoteist bir

⁹⁵ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/26; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians, Works VIII/419

⁹⁶ Locke, *Essays L.N.*, s. 175

⁹⁷ Locke, aynı yer

⁹⁸ Locke, *An Examination of Malebranche's*, Works IX/229

⁹⁹ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/137

filozoftur. Ancak, onun Tanrının birliği ile ilgili görüşlerini incelerken üzerinde durulması gereken önemli bir husus daha vardır. O da Locke'un, bütün Hristiyan ilâhiyatçılarının monoteist bir din olarak kabul ettiği Hristiyanlıkta yer alan teslis öğretisi ile ilgili tutumudur. Locke Hristiyan bir ailede doğan ve tamamıyla Hristiyan kültürü içinde yetişen bir kişidir. Özellikle onun Oxford'da yüksek öğrenim gördüğü Christ Church'de, teorik dinî konuların yanında, üniversite katedralinde yapılan ve öğrencilerin de iştirak ettiği âyinler günlük programın önemli bir kısmını teşkil ediyordu.¹⁰⁰ O kendisini gerçek bir Hristiyan olarak görüyordu ve "Hristiyanlığın Akla Uygunluğu"nu, Hristiyan temel inançlarının akla uygunluğunu göstermek ve insanların bu inançları anlamalarına yardımcı olmak gayesiyle yazmıştı.¹⁰¹ Böyle bir Hristiyan, Tanrının birliğinden bahsederken teslisi de elbette söz konusu edecektir ve etmiştir de. O hâlde şimdi, Tanrının birliğini kabul eden Locke'un teslisle ilgili görüşlerinin ele alınmasına geçelim.

¹⁰⁰ Aaron, age., s. 5; Mclachlan, age., s. 69; Hargreaves, age., s. 96-97

¹⁰¹ Locke, The Reasonableness, Works VII/3

III- HRİSTİYANLIĞIN TESLİS İNANCININ LOCKE'DA TEVHİDE YAKLAŞTIRILMASI

Bilindiği gibi, bütün Hristiyan ilâhiyatçıları Hristiyanlığın monoteist bir din olduğu noktasında birleşirlerken, Hristiyan ilâhiyatında yer alan teslisin monoteizme uygun olup olmadığı konusunda tam bir görüş ayrılığı içindedirler. Onlardan bir kısmı teslisi kabul ederek onu monoteizme zarar vermeden yorumlamaya çalışırken,¹⁰² bir kısmı da teslisin monoteizme aykırı olduğunu, bu nedenle de bir inanç esası sayılamayacağını savunmaktadır.¹⁰³ Birinci grup genel olarak Trinitarian (üçlemeci)ler, ikinci grup da anti-Trinitarian ya da Unitarian (birleyen)ler şeklinde isimlendirilmektedir. Şu hâlde, Locke'un teslisle

¹⁰² Bkz. Lacugna, Catherine M., "Trinity", The Encyclopedia of Religion, ed. Mircea Eliade, XV/53-57; Brandon, S.G.F., "Doctrine of Trinity" A Dictionary of Comparative Religion, s. 623; Smith, G.B., "Trinity", A Dictionary of Religion and Ethics, s. 455

¹⁰³ Bkz. Godbey, J., "Unitarian Universalist Association", The Enc. of Rel., ed. M. Eliade, XV/143-146; Brandon, "Unitarianism", A Dict. of Comp. Rel., s. 628-629; Christie, F.A., "Unitarianism", A Dict. of Rel. and Ethics, s. 459

ilgili görüşlerini incelerken, onun yukarıda zikredilen gruplardan hangisinin içinde yer aldığını belirlemek de gerekmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Locke, her ne kadar eserlerinin değişik yerlerinde tesliden bahsetse de, kendisinin teslisi kabul ya da reddettiğini, çağdaşı birçok teoloğun ısrarına rağmen, açıkça ortaya koymamıştır. Bununla birlikte, onun teslisle ilgili tutumunu belirlemek bütünüyle imkânsız değildir. Bu konuda takip edilebilecek iki yol vardır: Birincisi, Locke'un hayatı boyunca ilişkide bulunduğu dinî kişi ve çevrelerin incelenmesi; ikincisi de, onun eserlerinde yer alan teslis ile ilgili fikirlerin Trinitarian ve Unitarian görüşlerle karşılaştırılması.

Locke'un hayatı boyunca sürekli ve yakın ilişkide bulunduğu kişilere baktığımızda Thomas Firmin, Isaac Newton, Samuel Crell ve William Popple gibi kimselerin baş sırayı aldığını görmekteyiz.¹⁰⁴ Bunlardan Thomas Firmin Locke'un çok samimi bir dostu olup dinî problemlerle yakından ilgilenen ve Unitarian Denemelerin (Unitarian Tracts) çıkarılmasında büyükmalî destek sağlayan unitarian bir tüccar idi.¹⁰⁵ Samuel Crell ve William Popple da unitarian görüşleriyle tanınmış iki teolog idi¹⁰⁶ ve Popple, Locke'un 1689'da imzasız olarak yayımladığı, İsa'nın uluhiyetini reddedenlerin Hristiyan sayılabileceğini savunan¹⁰⁷ "Epistola de Tolerantia"yı "A Letter Concerning Toleration" adıyla İngilizceye çevirmişti.¹⁰⁸ Locke'un yakın ilişkide bulunduğu kişilerden biri de Hollandalı teoloji profesörü Philip van Limborch'du. Limboch, özellikle Tanrının birliğinin ispatlanması konusuna büyük ilgi duyan bir unitarian idi.¹⁰⁹ Biraz sonra göreceğimiz gibi, Tanrının birliğinin ispatlanması konusunda Locke ve Limborch arasında önemli yazışmalar olmuştu.

Görüldüğü gibi Locke'un yakın ilişkide bulunduğu kişilerden her biri dönemin önde gelen unitarianları arasındaydı. Dahası, sonraki

¹⁰⁴ McLachlan, age., s. 101

¹⁰⁵ Aaron, age., s. 298; McLachlan, age., s. 85

¹⁰⁶ McLachlan, age., s. 101-102

¹⁰⁷ Locke, A Letter Concerning Toleration, Works VI/58

¹⁰⁸ Clapp, agm, Enc. Phil. IV/502

¹⁰⁹ Aaron, age., s. 20-21; McLachlan age., s. 72; Motuory, age., s. XVII

asırlarda yaşayan unitarianların bir çoğu kendi görüşlerini temellendirirken Locke'un eserlerinden önemli ölçüde yararlanıyordu. Bu nedenle onun eserleri 1708'den 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına kadar, unitarian görüşlerin hakim olduğu liberal akademilerde okunmuş ve okutulmuştu.¹¹⁰ Bütün bunlar, Locke'un teslis karşısında unitarian görüşleri benimsediği ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak onun trinitarian mi yoksa unitarian mi olduğunu belirlerken, yalnızca kendisinin ilişkide bulunduğu kişilerin göz önünde bulundurulması yeterli değildir. Bu konuda sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için, önce trinitarianizm ve unitarianizmin genel özelliklerinin ortaya konması, sonra da Locke'un teslisle ilgili fikirlerinin bu bilgiler ışığında ele alınması faydalı olacaktır.

Trinitarianizm genel olarak, Tanrıyı bir tabiatla üç şahıs (three persons in one nature) olarak kabul eden Hristiyan öğretisine verilen isimdir. Trinitarianlara göre Tanrıyı teşkil eden üç şahıs vardır: Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh Tanrı. Ezeli Tanrıyı oluşturan bu üç şahıs hem güç hem de yücelik bakımından eşit olup onların her biri ezeli ve ebedidir. Ancak onlara göre, Tanrının üç şahıslı olduğu söylenildiğinde kastedilen şey, kesinlikle üç tanrılı (tritheist) bir inanış değildir. Tanrının üç şahıstan oluşması, O'nun üç ayrı şahısta var olan ve faaliyette bulunan üç görünümlü bir varlık olmasını ifade eder. Tanrı kendisiyle birleşmesi için insanlığı sevgiyle yaratmış, Oğul'la kurtarmış ve Kutsal Ruh'un gücüyle ilâhileştirecektir. İsa'nın, hem yeryüzünde kendine verilen görevi yerine getiren beşerî, hem de Tanrının âlemlerle olan ilişkisinde kendini gösteren ilâhî bir tabiata sahip olduğunun kabul edilmesi trinitarianizmin temel özelliklerinden biridir.¹¹¹

Unitarianizm ise trinitarianizmin aksine, Hristiyanlıkta Tanrının birliğini ısrarla vurgulayan ve teslisin monoteizme aykırı olduğunu savunan öğretiye verilen isimdir. Unitarianler Tanrının birliğinin hem akla hem de kutsal metinlere uygun olduğunu kabul ederler.¹¹² On-

¹¹⁰ Aaron age., s. 298; McLachlan, age., s. 108

¹¹¹ Lacugna, agm., The Enc. Rel., XV/53-57; Brandon age., 623; Smith, age., s. 455; Pike, Royston, "trinity", A Dict. of Religion and Religions, s. 380

¹¹² Hall, Alfred, The Beliefs of a Unitarian, s. 30

lara göre bir tabiatta, her yerde hâzır ve nâzır olan, sonsuz güç ve bilgiye sahip üç ayrı şahsın bulunması mümkün değildir. İsa ilâhi bir varlık değil, Tanrı tarafından görevlendirilmiş ve bu görevi yerine getirebilmesi için özel bir güçle donatılmış olan bir insandır; İncil'de İsa ile ilgili olarak yer alan "Tanrının Oğlu (Son of God)" tabiri onun uluhiyetini değil Mesih olduğunu anlatmaktadır. Çünkü, İncil'in hitap ettiği toplumda "Tanrının Oğlu" tabiri insanları kurtaracak olan Mesih'i ifade ediyordu. İsa ile diğer insanlar arasında yalnızca bir derece farkı vardır, tür farkı değil.¹¹³

Trinitarianizm ve unitarianizmin genel özelliklerine kısaca işaret ettikten sonra, şimdi Locke'un teslisle ilgili görüşlerinin ele alınmasına geçebiliriz.

"Hristiyanlığın Akla Uygunluğu", Locke'un Hristiyan temel prensiplerinin aklılığını göstermek ve insanların bu prensipleri anlamalarına yardımcı olmak amacıyla kaleme aldığı bir eserdir. Locke'un bu eserde ağırlıklı olarak üzerinde durduğu iki temel prensip vardır: İnsanların işledikleri günahlardan dolayı Tanrıya tevbe etmelerinin gereği ve İsa'nın Tanrı tarafından gönderilmiş Mesih olduğuna inanma. Ona göre, bütün insanlar tarafından kolayca anlaşılabilir olan bu iki prensibin kabul edilmesi insanın gerçek bir Hristiyan olabilmesi için yeterlidir.¹¹⁴ Locke'un Hristiyanlığın temel esasları arasında teslisi saymaması kendi devrinde, başta John Edwards olmak üzere, birçok teolog tarafından eleştirilmiş ve onun teslise inanmadığı iddia edilmiştir. Locke bu iddialar karşısında, teslisi kabul ettiğini açıkça belirtmekten ziyade onu reddetmediğini söylemekte ve Reasonableness'da teslisi bir inanç esası olarak ele almamasının sebebini şöyle açıklamaktadır: "Ben orada (Reasonableness'da) ne Hristiyanlığın bütün doktrinlerinden ne de Hristiyanlık adı altında dünyaya yayılmış olan şeylerden değil, yalnızca bir insanın Hristiyan olabilmek için mutlak olarak inanması gereken hakikatlerden bahsettim."¹¹⁵ Bu ifadelerden, Locke'un teslisi

¹¹³ Hall, age., s. 61 vd.; Brandon, "Unitarianism", A Dict. of Comp. Rel., z. 628-629; Goddrey, "Unitarian Universalist Association", The Enc. of Rel., XV/143-144; Christie, "Unitarianism", Dict. of Religion and Religions, s. 382-384

¹¹⁴ Locke, The Reasonableness, Works VII/103-104

¹¹⁵ Locke, A Vindication of the Reasonableness, Works VII/175

kabul veya reddettiğinin anlaşılması oldukça zordur. Fakat onların bize öğrettiği kesin bir şey vardır ki, o da Locke'un teslisi, her Hristiyanın inanması gereken iman esasları listesinden düşürmüş olduğudur.

Locke kendisinin teslisi kabul etmediğinin iddia edildiği her defasında teslise karşı olmadığını, eserlerinde teslise aykırı birşey gösterilemeyeceğini sık sık ifade etmiştir.¹¹⁶ Bunda bir bakıma, o dönemde teslisi kabul etmenin kanunla yüklenen bir mecburiyet olmasının etkisi olduğu da düşünülebilir.¹¹⁷ Bu etki, Locke'un kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevaplarda bazen zayıf, bazen de güçlü bir şekilde kendini hissettirmektedir. Sözgelisi o kendisini, kilisenin açıkladığı şekliyle teslisi kabul etmeye davet eden bir teoloğa şu cevabı vermiştir: "Zat-ı âliniz bana kesin olarak bilmeden yapamayacağım bir şeyi yüklüyorsunuz. Teslis öğretisinin Hristiyan kilisesince nasıl anlaşılacağına bilmediğimi itiraf etmeliyim. Teslis tarihini incelemek ve onun hakkında yazılan tartışmaları okumak için hiç vaktim olmadı."¹¹⁸ Bu ifadelerde teslis açıkça reddedilmemekle birlikte, muhataba yönelmiş ince bir alay hemen kendini hissettirmektedir. Locke, kilise tarihi boyunca teslis hakkında yapılmış izahları en küçük detayına kadar, tabii ki biliyordu. Fakat onun ima ettiği şey, teslisin açıklanması konusunda kilise otoriteleri arasında bile bir birliğin sağlanamamış olması idi. Kilisenin bile değişik zamanlarda farklı izahlar getirdiği birşey nasıl iman esası olabiliirdi?

Locke, kabul edilmesi kanunla zorlanan teslis karşısında çoğu zaman ihtiyatlı bir tutum içinde olmasına rağmen, onun bu ihtiyatı zaman zaman elden bıraktığı görülmektedir. Ona göre, insanların inanmaları gereken iman esasları Kutsal Kitap'ta bildirilmiştir.¹¹⁹ Eğer teslisin bir iman esası olduğu iddia edilecekse, onun Kutsal Kitap'ta

¹¹⁶ Locke, A Vindication of the Reasonableness. Works VII/162; A Second Vindication of the Reasonableness, Works VII/359; A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Works IV/4

¹¹⁷ Montuori, age., s. 125

¹¹⁸ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/197

¹¹⁹ Locke, The Reasonableness, Works VII/155

bulunduğu yer gösterilmelidir. Bu ise mümkün olmayan bir şeydir. Locke, teslisin Kutsal Kitap'ta yer aldığı iddiaları karşısında şunları söylemektedir:

Sayın efendim, benim elimde bulunan İncil yine eksik! Zira ben 'bir tabiatla üç şahıs vardır' ya da 'iki tabiat ve bir şahıs vardır' şeklinde ifade edilen hükümlerden herhangi birini İncil'de okuduğumu hiç hatırlamıyorum. Eğer siz bana bu hükümlerin yer aldığı bir İncil gösterecek olursanız, o takdirde ben onları, bana Kutsal Kitap'ta bildirilmiş hükümlerin güzel bir örneği olarak kabul ederim. Bu yapıncaya kadar, Kutsal Kitap'ta bu tür sözler bulunmadığı hâlde, kim yukarıda zikredilen hükümlerin İncil'de bulunduğunu söylese, ben o kişinin, ihtiva ettiği söz ve hükümler bakımından, yeni bir kutsal kitap meydana getirdiğini düşünürüm.¹²⁰

Buraya kadar Locke'un tesisle ilgili genel görüşlerini ele aldık ve gördük ki, onun teslis karşısında olumlu bir tutum içinde olduğunu söylemek oldukça zordur. Locke'un bu tutumu, onun, geleneksel teslis anlatımlarında hemen en başta yer alan ve üzerinde en fazla durulan İsa Mesih'in tabiatıyla ilgili görüşlerinde daha da belirginleşmektedir.

Biraz önce işaret edildiği gibi, Locke'a göre bir insanın Hristiyan olabilmek için inanması gereken iman esaslarından biri de, İsa'nın Tanrı tarafından gönderilmiş bir Mesih olduğudur. İsa'nın mesihliğinden anlaşılması gereken şey, onun Tanrı tarafından insanlara evrensel mesajı iletmekle görevlendirilmiş¹²¹ ve bu görevi yerine getirmek için mucizeler gerçekleştirme gücüyle donatılmış bir beşer olmasıdır.¹²² İsa Mesih'in kendine verilen görevi yerine getirmek için gerçekleştirdiği faaliyetler, bu faaliyetler sırasında Yahudilerle olan maceraları¹²³ ve sonunda onun Yahudiler tarafından öldürülmesi ve göğe yükselmesi¹²⁴ Locke tarafından uzun uzun anlatılmaktadır. Onun İsa Mesih'in beşeri yanıyla ilgili görüşleri

¹²⁰ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/343

¹²¹ Locke, The Reasonableness, Works VII/138

¹²² Locke, age., s. 91; A Discourse of Miracles, Works IX/259

¹²³ Locke, The Reasonableness, Works VII/64-68

¹²⁴ Locke, age., s. 96; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/348

geleneksel Hristiyanlıkta söylenenlerle aşağı yukarı aynıdır.

Ancak Locke'un teslis anlatımlarında önemli bir yer işgal eden İsa'nın ilahi tabiatıyla ilgili görüşleri hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. O kendisinin, İsa'nın yalnızca bir peygamber olduğuna inandığını açıkça belirtmekte ve İsa'nın ilahi bir varlık olduğu şeklindeki iddiaları kesinlikle reddetmektedir.¹²⁵ Locke'a göre İncil'de İsa'nın tanrısal bir varlık olduğunu gösteren hiçbir ifade yoktur. Bunun aksini savunanlar, İncil'de İsa için kullanılmış olan "Tanrının Oğlu (Son of God)" tabirini kendi görüşlerini destekleyen bir kanıt olarak göstermektedirler. Halbuki bu tabir İsa'nın tanrısal bir varlık değil yalnızca Mesih olduğunu ifade eder. Gerçekte "Tanrının Oğlu" ve "Mesih" eş anlamlı olup aynı gerçeği ifade etmek için kullanılmış iki ayrı terimdir.¹²⁶ Çünkü, "Tanrının Oğlu, İsa Mesih'in gönderildiği zamanlarda, Yahudiler arasında kendi egemenliklerini sağlayacak Mesih için kullanılan bir tabir idi."¹²⁷ İncil'de yer alan hakikatlerin insanlar tarafından kolayca anlaşılabilmesi için, bu hakikatlerin hitap edilen toplumun anlayabileceği terimlerle ifade edilmesi gerekiyordu.¹²⁸ Bu nedenle İncil'de İsa için kullanılmış olan Tanrının Oğlu tabiri onun uluhiyetini değil Mesihliğini ifade etmeye yöneliktir.¹²⁹ Dolayısıyla, gerçekte Hristiyanlıkta bulunmayan "İsa'nın tanrısal bir varlık olduğu" inancını kabul etmeyenleri Hristiyan saymamak ve kilisenin dışına atmak kabul edilmesi mümkün olmayan bir şeydir.¹³⁰

Locke "Tanrının Oğlu" ve "Mesih" terimlerinin aynı anlamı ifade ettiğini göstermek için İncil'den örnekler vermeyi de ihmal etmemiştir. Bu örneklerden birinde o şöyle demektedir: "İsa'nın Tanrının Oğlu olduğuna inanmakla Mesih olduğuna inanmanın aynı anlama geldiği, Nathanael'in İsa'nın Mesihliğini belirttiği yer olan Yuhanna İncili 1/45'te yer alan 'şerî Tanrının oğlusun' şeklindeki cümleyle, yine

¹²⁵ Locke, A Second Vindication of the Reasonableness, Works VII/362

¹²⁶ Locke, The Reasonableness, Works VII/28-29

¹²⁷ Locke, A Vindication of the Reasonableness, Works VII/172

¹²⁸ Locke, age., s. 180

¹²⁹ Locke, A Second Vindication of the Reasonableness, Works VII/367

¹³⁰ Locke, A Third Letter for Toleration, Works VI/261

Yuhanna İncili 1/49'da yer alan 'sen İsrail'in kralı (mesih)'sin' şeklindeki cümlelerin karşılaştırılmasından kolayca anlaşılabilir.¹³¹ Bu iki ifade de Nathanael'in ağzından söylenmiş olup aynı gerçeği, İsa'nın Mesih olduğu gerçeğini anlatmaya yöneliktir. Locke'a göre İsa'nın bu ifadelere itiraz etmemesinin sebebi, "Tanrının Oğlu" ile "Mesih" in aynı anlama geldiğini onun da biliyor olması idi.¹³²

Yine Locke'a göre "Tanrının Oğlu" ve "Mesih" terimlerinin aynı gerçeği ifade ettiği, İsa Mesih'in havarilere sorduğu "ben kimim?" sorusu karşısında Petrus'un verdiği cevapta da açıkça görülmektedir. Bu cevap Markos İncili VIII/20'de "Sen Mesihsin", Luka İncili IX/20'de "Sen Tanrının Mesihisin" ve Matta İncili XVI/16'da "Sen Hay olan Tanrının Oğlu, Mesihsin" şeklinde yer almıştır. Petrus'un cevabının incillerde böyle farklı şekillerde ifade edilmesinin sebebi "Tanrının Oğlu" ve "Mesih" terimleriyle aynı gerçeğin kastedilmiş olması idi.¹³³ Çünkü, "Tanrının Oğlu, Mesih" ifade etmek için kullanıldığı bilinen ve benimsenen bir isimdi ve kutsal yazarlar (Holy Writters) tarafından da bu anlamda kullanılmıştı.¹³⁴

Locke'un teslisle ilgili tutumunu belirlemek için buraya kadar ele aldığımız hususlar şu noktalarda toplanmaktadır: İlk olarak, onun sıkı ve özel dostluklar kurduğu kimseler devrin önde gelen unitarianlerinden olmuştur. İkinci olarak o, kilise tarihi boyunca teslis hakkında yapılan izahları doyurucu bulmamış ve dahası, teslisin İncil'de yer almayan bir öğretiyi olduğunu savunmuştur. Nihayet en önemlisi o, aynen unitarianler gibi, İsa'nın ilahi tabiatını kesinlikle reddetmiş, bunun bir sonucu olarak da teslis anlatımlarında önemli bir yer işgal eden, Tanrı-âlem ilişkisinde Oğul'un sahip olduğu rol konusuna hiçbir şekilde temas etmemiştir. Bütün bu noktalar göz önünde bulundurulduğunda, teslis konusunda Locke'un unitarian bir tutum içinde olduğunu söylemek ve onu unitarian filozoflar arasında

¹³¹ Locke, The Reasonableness, Works VII/21

¹³² Locke, aynı yer

¹³³ Locke, age., s. 55-56

¹³⁴ Locke, A Vindication of the Reasonableness, Works VII/180

zikreden Mclachlan,¹³⁵ Hall¹³⁶ ve Montuori'nin¹³⁷ görüşlerine iştirak etmek, sanırız, yanlış olmayacaktır.

Burada önemle işaret etmek gerekir ki, Locke ile unitarianler arasındaki tek ortak nokta onların teslisle ilgili tutumları değildir. Unitarianlerin sahip olduğu, onları trinitarianlerden ayıran önemli bir özellik de, kutsal metinlerin yorumlanıp açıklanmasında papa ve kilisenin otoritesinin reddedilmesidir. Onlara göre her insan kendi aklı ve tecrübesiyle kutsal metinleri anlayabilecek güçtedir; kutsal metinlerin yorumlanmasında ve iman esaslarının belirlenmesinde otoritelere bağlanmak doğru değildir.¹³⁸ Bundan önceki bölümde Locke'un vahiyle ilgili görüşlerini ele alırken gördüğümüz gibi o da kutsal metinlerin yorumlanmasında papanın otoritesini reddediyor ve bu konuda insan aklına güvenilmesi gerektiğini söylüyordu. Unitarianler ile Locke arasındaki bir diğer ortak nokta da, geleneksel Hristiyanlıkta önemli bir yeri olan "aslî günâh (original sin)" inancının reddedilmesidir. Unitarianlere göre, kötü bir davranışın sonucu yalnızca onu işleyen kimseyi ilgilendirir. Bir insanın herhangi bir davranışının bazı fizik sonuçları o insanın neslinden gelen diğer insanlara geçebilir. Fakat söz konusu davranışın ahlâkî sonuçlarının da arkadan gelen insanlara geçebileceği kabul edilirse, bu, sonraki insanları işlemedikleri fiillerden sorumlu tutmak olur. Bu nedenle Âdem'in günahının bütün insanlara geçtiği ve her insanın günahkâr doğduğu inancı kabul edilemez.¹³⁹ Locke da, Âdem'in işlediği bir fiilden dolayı bütün insanlığın günaha bulaşmış olduğu şeklindeki inancı kesinlikle reddetmektedir. Ona göre, Âdem'in yasak yemiştten yemesinin sonucunda onun soyundan gelen bütün insanlar günaha bulaşmamış, yalnızca Tanrıya olan "mükemmel itaat (perfect obedience)" hâlini ve başlangıçta Tanrının insan oğluna bahşettiği ölümsüzlüğü (immortality) kaybetmişlerdir. Âdem'in işlediği bir suçtan dolayı bütün insanların günahkâr olduğu kabul edilirse, yeryüzünde

¹³⁵ Mclachlan, age., s. 107

¹³⁶ Hall, age., s. 143

¹³⁷ Montuori, age., s. 205

¹³⁸ Hall, age., s. 11

¹³⁹ Hall, age., s. 77-78

insanlara iyiye ve doğruyu gösteren dinin var oluş sebebini açıklamak mümkün olamaz.¹⁴⁰ Bu konu, bir sonraki bölümde Locke'un Tanrı-insan ilişkisi ile ilgili görüşleri incelenirken daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Locke'un tesisle ilgili görüşlerini ele almayı sona erdirmeden önce üzerinde durulması gereken önemli bir husus daha vardır. O da, Tanrının birliğinin rasyonel delillerle ispatlanıp ispatlanamayacağı meselesidir. Hemen belirtmek gerekir ki, Locke'a göre Tanrının birliğinin ispatlanması mümkün ve son derece kolay bir şeydir. O, Tanrının sahip olduğu sonsuz kudret ve irade, sonsuz bilgi gibi sıfatları esas alarak Tanrının birliğini göstermeyi hedefleyen birkaç delil kullanmıştır. Bu deliller, Locke'un Tanrının birliği ile ilgili görüşleri incelenirken ele alınabilir. Fakat bunu yapmaktan bizi alıkoyan önemli bir sebep vardı: Locke Tanrının birliğini ispatlamak için bazı deliller kullanmıştır. Acaba o, bu delilleri ortaya koyarken yalnızca politeizmi mi göz önünde bulunduruyordu? Yoksa bu delillerde, politeizm ile birlikte teslisin de mi yanlışlığı gösterilmek isteniyordu? İşte bu soruların cevaplandırılması için, Tanrının birliğinin delillerinden önce, Locke'un tesisle ilgili görüşlerinin ele alınması gerekiyordu.

Locke'un kullandığı Tanrının birliği ile ilgili deliller, onun yakın dostu, Hollandalı teoloji profesörü Philip van Limborch'a yazdığı Ekim-1697, 2 Nisan 1698 ve 21 Mayıs 1698 tarihli üç mektupta yer almıştır. Locke 1683-1689 yılları arasında Hollanda'da kalmış ve Limborch'la aralarında güçlü bir dostluk kurulmuştu. O 1689 yılında İngiltere'ye döndükten sonra iki dostun yazışması kesintisiz devam etmiştir. Ana konusu Tanrının birliğinin ispatlanması olan Locke'un üç mektubu, Limborch'un isteği üzerine yazılmıştır. Çünkü Limborch, Tanrının birliğinin ispatlanması konusuna büyük ilgi duyan bir unitarian idi ve yazdığı mektuplarda Locke'dan Tanrının birliğini gösteren deliller geliştirmesini istiyordu.¹⁴¹

Locke, Limborch'a yazdığı mektuplarda Tanrının birliğini ispatlarken yalnızca Tanrının sahip olduğu nitelikleri esas almıştır. Ona

¹⁴⁰ Locke, *The Reasonableness, Works VII/4-6*

¹⁴¹ Montuori, *age.*, s. 124, 228

göre, "Tanrının birliğini ispatlamaya girişmeden önce, O'nun sahip olduğu nitelikler üzerinde düşünmemiz gerekir... Tanrının sahip olduğu niteliklerden hareket ederek O'nun birliğini ispatlamak son derece kolaydır."¹⁴² Locke'a göre ilk olarak Tanrının birliğini, O'nun sonsuz ve her yerde mevcut olan (infinity and Omnipresent) bir varlık olmasından çıkarabiliriz. "Tanrı sonsuz ve her yerde mevcut olan bir varlık olduğuna göre, O'nun bir olması gerekir. Çünkü, sonsuz ve her yerde mevcut olan bir varlığın yanında, O'nun sonsuzluğunu sınırlayacak başka bir sonsuz ve her yerde mevcut olan varlığın bulunması mümkün değildir."¹⁴³

Yine Locke'a göre Tanrının birliğini O'nun sonsuz bilgiye sahip (omniscient) bir varlık olmasından da çıkarabiliriz. Ona göre "sonsuz bilgiye sahip iki ayrı varlık kabul edilirse, bu varlıkların kendi bilgilerini birbirlerinden gizleyememeleri gerekir. Halbuki, sonsuz bilgiye sahip bir varlığın, sahip olduğu bilginin bir kısmını başka varlıklardan gizleyememesi onun yetkinsizliğini gösterir. Fakat sonsuz bilgiye sahip iki varlıktan biri kendi bilgisinin bir kısmını diğerinden gizlerse, ikincisi sonsuz bilgiye sahip bir varlık olamaz. O hâlde, sonsuz bilgiye sahip birden fazla varlığın var olması mümkün değildir."¹⁴⁴

Limborch'a yazılan mektuplarda Tanrının birliğini gösteren delillerden biri de, Tanrının sonsuz kudret sahibi (omnipotent) bir varlık olduğu gerçeği üzerine kurulmaktadır. Locke'a göre Tanrının sonsuz kudrete sahip olması, O'nun istediği her şeyi yapabilen bir varlık olması demektir. Bu bilindikten sonra, sonsuz kudrete sahip iki ayrı varlığın var olduğunun düşünülmesi imkânsızdır. Çünkü, iki ayrı varlık sürekli olarak aynı şeyi irade edemeyeceğine göre, sonsuz kudrete sahip olduğu düşünülen iki varlıktan biri diğerinin iradesine boyun eğmek zorunda kalacaktır. İradesi zorunlu olarak diğerinin

¹⁴² Second Letter of J. Locke to Philip van Limborch, 2 Nisan 1698, Montuori, age., s. 215 (Locke'un Limborch'a yazdığı sözkonusu üç mektup Montuori tarafından "John Locke on Toleration and the Unity of God"da neşredilmiştir. Bundan sonra bu mektuplara atıfta bulunurken mektubun yazılış tarihi ve Montuori'nin eserindeki sayfa numarası verilecektir.)

¹⁴³ First Letter of J. Loce to P. van Limborch, Ekim 1697, Montuori, age., s. 212

¹⁴⁴ Second Letter of J. Loce to P. van Limborch, 2 Nisan 1698, Montuori, age., s. 216

iradesi tarafından dertermine edilen varlık ise özgür değildir; özgür olmayan varlık da yetkinliğe sahip olamaz. Zira özgür olmak, başka bir varlığın iradesine boyun eğmekten daha yetkin bir durumdur. Şu hâlde, "irade ettiği her şeyi yapabilen, sonsuz kudrete sahip iki varlık, dolayısıyla da iki tanrı olamaz."¹⁴⁵

Locke kendisinin Tanrının sahip olduğu nitelikleri esas alan delillerle O'nun birliğini ispatlamış olduğundan tamamiyle emindir. Ona göre, bu delillere "Tanrının sonsuz bilgi, sonsuz irade ve sonsuz güce sahip bir varlık olması O'nun birliğini göstermez; aynı şeyi bilen, aynı şeyi isteyen, aynı faaliyette bulunan, fakat varlıkları farklı birden çok varlık olabilir"¹⁴⁶ şeklinde bir itirazın yöneltmesi mümkün değildir. Çünkü bu, "aynı varlığı sadece sayıca çoğaltmak ve bir şeyi yine kendisine bölmek demektir."¹⁴⁷

Locke'un Tanrının birliğini ispatlamak için ortaya koyduğu deliller onun Limborch'a yazdığı ilk iki mektupta yer almaktadır. Gerçi 21 Mayıs 1698 tarihli üçüncü mektup da Tanrının birliğini ispatlamak için yazılmıştır. Fakat bu son mektupta yer alan deliller, önceki iki mektuptakilerin bir tekrarıdır. Bu belirtildikten sonra şimdi şu soruların cevalandırılması gerekmektedir: Acaba Locke Limborch'a yazdığı mektuplarda Tanrının birliğini ispatlayan delilleri ortaya koyarken yalnızca çok tanrılı dinlerin politeizmini mi göz önünde bulunduruyordu? Yoksa o teslisi monoteizme aykırı kabul ederek, bu inanışın da yanlışlığını göstermeyi mi hedefliyordu?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Locke'un Limborch'a yazdığı mektuplarda "teslis" ve "teslisi oluşturan unsurlar" açıkça zikredilmemektedir. Bu nedenle söz konusu mektupların muhtevassından kalkarak onların teslisi de ilgilendirip ilgilendirmediğini söylemek oldukça zordur. Ancak kesin olarak bilinen bir şey var ki, o da, söz konusu mektuplarda yer alan delillerin Limborch gibi unitarian olduğunu çekinmeden açıklayan birinin isteği üzerine ve unitarian çevrelerde kullanılmak üzere ortaya konmuş olduğudur.¹⁴⁸ Daha da önemlisi, bu.

¹⁴⁵ Aynı mektup, Montuori, age., s. 215-216

¹⁴⁶ Aynı mektup, Montuori, age., s. 217

¹⁴⁷ Aynı mektup, Montuori, age., s. 217

¹⁴⁸ Montuori, age., s. 228

delillerin teslisi de ilgilendirdiği ihtimalini güçlendiren Locke'un kendi ifadesi vardır. Locke "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"nin Tanrının varlığı ile ilgili bölümünde Tanrının sonsuz bilgi, sonsuz irade ve sonsuz kudrete sahip bir varlık olduğunu etraflıca anlatmıştı. Biraz önce görüldüğü gibi o, Tanrının birliğini gösteren delilleri O'nun niteliklerinden hareketle kuruyordu. Limborch'a göre, Tanrının niteliklerinden hareketle O'nun birliğini ispatlayan delillerin, "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"de Tanrının sahip olduğu niteliklerin açıklandığı bölüme ilave edilmesi gayet yerinde olacaktı. Bu nedenle o, Locke'a yazdığı mektupta söz konusu delilleri isterken, bu delillerin yeni yapılacak baskılarda Essay'e ilave edilmesini de teklif etmişti.¹⁴⁹ Locke'un bu teklife verdiği cevap şu olmuştur: "Siz, Tanrının birliğini eserimde neden açıkça yazmadığımı ve yazmak istemediğimi çok iyi biliyorsunuz. Bu ikimizin arasında bir sırdır. Ben barış içinde, çekişmelerden uzak yaşamayı seven bir insanım. Öyle insanlar var ki, eğer ben onlara yeni tartışma malzemeleri verirsem, çılgılık atarlar ve benim kaçındığım tartışmaları başlatmaktan büyük zevk alırlar."¹⁵⁰ Bu ifadelerle bakıldığında, Tanrının birliğini gösteren delilleri ortaya koyarken Locke'un yalnızca politeizmi göz önünde bulundurduğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Eğer öyle olsaydı, Locke kilisenin de kesin olarak karşı olduğu politeizmin yanlışlığını gösteren delilleri gizlemeye neden ihtiyaç duyacaktı? Kanaatimizce, Locke delillerini ortaya koyarken politeizmin olduğu kadar teslisin de yanlışlığını gösterdiğini düşünüyordu. Onun bu delilleri kamu oyuna sunduğu eserlere ilave etmekten kaçınmasının sebebi de bu idi. Çünkü onun yaşadığı dönemin İngiltere'sinde, teslisi kabul etmek kanunun yüklediği bir mecburiyetti.¹⁵¹

¹⁴⁹ Montuori, aynı yer

¹⁵⁰ First Letter of J. Locke to P. van Limborch, Ekim 1697, Montuori, age., s. 210

¹⁵¹ Montuori, age., s. 125

IV- TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİ

1- Âlemin Tanrı Tarafından Yaratılmış Olması

Sahip olduğu bilme yetileriyle bir kısmının bilgisine ulaşabildiği, bir kısmının da ulaşamadığı birtakım reel varlıklardan oluşan âlemin varlığını mutlak olarak inkâr edecek hemen hiçbir insan yoktur. Eğer insan âlemin yanında Tanrının varlığını da kabul ediyorsa, benimsediği Tanrı anlayışına göre, Tanrı ve âlem arasında çeşitli ilişkiler tasavvur etmeden edemez.

Tanrı ile âlem arasında var olan ve var olabilecek çeşitli ilişki şekillerinden bahsetmek gerektiğinde akla ilk gelen şey, şüphesiz ki, âlemin var olmasında Tanrının herhangi bir etkisinin olup olmadığı, eğer varsa bu etkinin ne ölçüde olduğudur. İnsanlar, özellikle de filozof ve ilâhiyatçılar kendilerini uzun zamandan beri meşgul etmekte olan bu problem hakkında çeşitli görüşler ortaya atmışlardır.

Onlardan bir kısmına göre, âlem ezeli olarak var olan maddeden meydana gelmiştir. Onun meydana gelmesinde Tanrının-sahip olduğu etkinlik, ezeli olarak var olan maddeye bir şekil ya da hareket vermekten ibarettir. Yine bir kısım filozofa göre, Tanrının yanında âlemin müstakil bir varlığı yoktur. Gerek duyulur gerekse akledilir âlem Tanrının değişik biçimlerdeki açılımlarından ibarettir. Âlem Tanrıdan müstakil olarak var olan bir şey değilse, onun meydana gelmesinden ve bu meydana gelmede Tanrının herhangi bir etkisinin olup olmadığından bahsetmenin bir anlamı olamaz. Nihayet bir kısım filozof ve ilahiyatçı da, vahye dayalı dinlerden etkilenerek ezeli varlığın yalnızca Tanrı olduğunu, diğer bütün varlıkların Tanrı tarafından yoktan yaratıldıklarını savunmuştur. Burada, Tanrının tek ezeli varlık olduğunu kabul etmekle birlikte, âlemin Tanrının yaratmasının değil, O'ndan zorunlu bir akışın sonucu olduğunu savunan filozofların bulunduğunu da zikretmek gerekir.¹⁵²

Âlemin var olmasında Tanrının sahip olduğu etkinlik konusunda Locke'un savunduğu fikirlere, Tanrının varlığını gösteren deliller ve O'nun sahip olduğu sıfatlar ele alınırken çeşitli kereler işaret edilmmişti. Özellikle âlemin varlığından onu var eden Tanrının varlığına gitmeyi hedefleyen kozmolojik delilden ve Tanrının sahip olduğu sonsuz bilgi, sonsuz kudret, sonsuz irade ve yaratma gibi sıfatlardan bahsederken bilinen, istenen ve yaratılan âlemden de sık sık söz edilmişti. Bu nedenle şimdi, Locke'un âlemin var olması ile ilgili olarak ortaya koyduğu görüşlerinin fazla tafsilatına girmeden, bu görüşlerin Tanrı-âlem ilişkisi çerçevesinde taşıdığı öneme işaret etmekle yetinmek, tekrarlardan kaçınmak açısından yerinde olacaktır.

Locke'un âlemin var olmasında Tanrının sahip olduğu etkinlik ile ilgili görüşleri hiçbir yanlış anlamaya meydan vermeyecek kadar kesin ve nettir. Ona göre Tanrı, âlemdeki bütün varlıkları, bu varlıkların en son unsuru olan madde de dahil olmak üzere yoktan yaratmış olup, maddenin yaratılması, Tanrının bu âlemi meydana getirmedeki sanatkârlığının (workmanship) ilk ve en büyük

¹⁵² Tanrı ile âlem arasındaki bu ilişki ile ilgili değişik görüşler ve bu görüşlerin tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın, M., *Din Felsefesi*, s. 138 vd.

kısımdır.¹⁵³ Bu bakımdan Tanrı gökte ve yerde var olan her şeyin yaratıcısıdır;¹⁵⁴ yaratılmış bütün varlıklar sahip oldukları yetkinlikleri O'na borçludurlar.¹⁵⁵

Âlemdeki bütün varlıkların Tanrı tarafından yoktan yaratılmış olduklarının kabul edilmesi, Locke'un din felsefesine önemli özellikler kazandırmıştır. Her şeyden önce, filozofumuz maddenin ezeli olduğunu reddetmek suretiyle, Tanrıya, önceden var olan maddeye yalnızca bir şekil ya da hareket vermiş olmaktan daha fazla etkinlik tanımıştır. Yine o, Tully'nin de belirttiği gibi,¹⁵⁶ Tanrıyı âlemin yaratıcısı olarak vasıflandırmış olması sayesinde, duyulur ve akledilir âlemi Tanrının O'ndan ayrılamaz iki niteliği sayan, bunun sonucunda da bir bakıma Tanrıyı âleme bağımlı kılan Jin aşırılığına düşmekten kurtulmuştur. Locke'a göre, Tanrının âleme bağımlı olması bir yana, âlem hem var olması hem de varlığını sürdürmesi bakımından Tanrıya bağımlı olan sonlu varlıkların mecmuudur. Tanrı âlemi yoktan yaratmıştır ve dilediği zaman tekrar yokluğa döndürecektir.¹⁵⁷ Locke bu konuda, maddesiz mekanın olabilirliğini reddedenleri eleştirirken şunları söylemektedir: "Madde olmaksızın mekanın olabileceğinin imkansızlığını savunanlar yalnızca maddeyi sonsuz kabul etmekle kalmıyor, Tanrının sahip olduğu, maddenin herhangi bir kısmını yok etme gücünü de inkar etmiş oluyorlar. Kanaatimce, Tanrının maddedeki bütün hareketi sona erdirip âlemdeki bütün maddeyi tam bir hareketsizliğe sokabileceğini ve onu dilediği kadar öyle tutabileceğini hiç kimse inkar edemez. Bu nedenle, kim Tanrının böyle bir genel hareketsizlik anında şu kitabı ya da onu okuyan kimsenin bedenini yok edebileceğini kabul ederse, bir boşluğun (vacuum) olabilirliğini de zorunlu olarak kabul etmelidir."¹⁵⁸ Locke bu ifadeleriyle, Tanrı tarafından yoktan yaratılan âlemin yine Tanrı

¹⁵³ Locke, E.C.H.U., s. 386

¹⁵⁴ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/26, 137; *A Second Vindication*, Works VII/199

¹⁵⁵ Locke, *Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter*, Works IV/491

¹⁵⁶ Tully, *J. A Discourse on Property*, s. 35

¹⁵⁷ Locke, *Essays L.N.*, s. 187

¹⁵⁸ Locke, E.C.H.U., s. 141

tarafından yok edilebileceğini göstermeye çalışmakta, bunun için de maddenin bulunmadığı bir mekanın, yani boşluğun varlığının kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir. Maddenin bulunmadığı bir mekanın varlığı kabul edilince, açıktır ki, fizik âlemde herhangi bir dış müdahaleye izin vermeyen zorunlu bir mekanizmin olabilirliği reddedilmiş olmaktadır. Bu da, Tanrının âlemdeki hareketi değiştirmeye ya da tamamıyla sona erdirmeye yönelik bir müdahalesine kapı aralamak demektir.

Sonuç olarak, Locke'a göre, Tanrı âlemi kendi iradesiyle ve kendi bilgisine göre yaratmıştır. Âlemdeki varlıkların var olması herhangi bir zorunluluğun değil, yalnızca Tanrının iradesinin bir sonucudur. Tanrı kendi iradesi ile yarattığı varlıkları, onlar yaratılmadan önce de yaratıldıktan sonra da eksiksiz olarak bilmektedir. Âlemde olup biten her şey Tanrının irade ve bilgisi dahilindedir.¹⁵⁹

2- Âlemin İşleyişi ya da Âlemde Yürürlükte Olan Bir Tabiat Kanununun Varlığı

Tanrının kendi irade ve bilgisiyle yarattığı âlemde olup biten her şeyi eksiksiz olarak bildiğinin kabul edilmesi, bizi Tanrı-âlem ilişkisinin farklı bir boyutuna götürmektedir. Tanrı âlemde olup biten her şeyi bildiğine göre O, kendisinin yaratmış olduğu âlemle ilişkisini devam ettirmektedir. Şimdi cevaplandırılması gereken soru şudur: Tanrının âlemde olup biten şeyleri bilmesi yalnızca âlemdeki olayları gözlemenin bir sonucu mudur? Yoksa bu bilginin gerçek sebebi, âlemdeki olayların bizzat Tanrı tarafından idare ediliyor olması mıdır? Başka bir ifade ile, Tanrı yaratmış olduğu âlemle olan ilişkisini bir gözlemci olarak mı, yoksa idare edici ve düzenleyici olarak mı sürdürmektedir?

Locke'un Tanrı-âlem ilişkisi ile ilgili görüşlerine bakıldığında, onun yukarıdaki sorunun ikinci şıkkına olumlu cevap verdiği kolayca görülecektir. Locke'a göre, Tanrı âlemi belli bir gayeye (fixed aim)

¹⁵⁹ Locke, Essays L.N., s. 153; An Examination of Malebranche's, Works IX/229

yönelik olarak yaratmış olup, onu yine bu gayeye uygun olarak idare etmektedir.¹⁶⁰ Bu, âlemdeki varlıkların örgüsünde görülen güzellik ve düzenlilikten kolayca anlaşılacaktır.¹⁶¹ Âlemin Tanrı tarafından idare edilmekte olduğu, "Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler"de şöyle ifade edilmektedir: "Âlemi ilâhi bir varlığın idare ettiğinden şüphe etmek doğru değildir. Zira, göğün kesintisiz bir eksende dönmesi, dünyanın düzenli olarak durması ve yıldızların parlaması O'nun emriyledir. Yine, azgın denizi boyunduruğu altında tutan, her tür bitkinin filizlenme ve büyümesinin şekil ve zamanlarını tayin eden O'dur; bütün canlı varlıkların kendi doğum ve yaşam kanunlarına sahip olmaları O'nun iradesiyledir ve varlıkların bütün örgüsünde, kendi tabiatına uygun faaliyette bulunması için belirlenmiş olan doğru ve değişmez kanunları kabul etmeyecek kadar kararsız ve değişken hiçbir şey yoktur."¹⁶²

Yukarıdaki ifadelerden de açıkça anlaşıldığı gibi, Locke'a göre Tanrı âlemi yarattıktan sonra onu kendi hâline bırakmamış olup, âlemin sevk ve idaresini kendi elinde bulundurmaktadır. Âlemde Tanrının iradesinin dışında birşey olmamıştır ve olmayacaktır da. Âlem Tanrının iradesiyle yaratılmış, Tanrının iradesiyle idare edilmekte ve bu irade ile yok edilecektir.¹⁶³ Bütün bunlar, Locke'un Tanrı ile âlem arasındaki ilişkiye nasıl bir canlılık ve süreklilik attettiğini açıkça göstermektedir. Locke'un Tanrı ile âlem arasındaki ilişkinin sürekliliğini kabul ettiğini gösteren diğer bir husus da onun vahiyle ilgili görüşleridir. Bundan önceki bölümde gördüğümüz gibi, Locke Tanrının zaman zaman insanlara vahiy yoluyla, aklın erişemeyeceği birtakım hakikatleri bildirdiğini kabul ediyordu. Vahiy Tanrıdan âleme doğru gerçekleşen bir ilişkinin ürünü olduğuna göre, onun kabul edilmesi aynı zamanda, âlemi sürekli olarak kontrol ve idare eden bir Tanrı anlayışının benimsenmesi demektir.

Görüldüğü gibi Locke'a göre, âlemin yaratılmasıyla başlayan Tanrı-âlem ilişkisi âlemin Tanrı tarafından idare edilmesiyle devam et-

¹⁶⁰ Locke, *Essays L.N.*, s. 157

¹⁶¹ Locke, *E.C.H.U.*, s. 346; *Essays L.N.*, s. 153

¹⁶² Locke, *Essays L.N.*, s. 109

¹⁶³ Locke, *E.C.H.U.*, s. 141; *Essays L.N.*, s. 187

mektedir. Tanrı, kendisinin yaratmış olduğu âlemi düzenli olarak idare ettiği gibi, zaman zaman tabiat üstü bir müdahale ile, yardımsız insan aklının erişemeyeceği birtakım hakikatleri insanlara bildirmektedir. Dahası O, biraz sonra göreceğimiz gibi insanların ilahi vahiy ile şeytanî ayartmaları ayırabilmeleri için, kendisine vahiy gönderdiği insanların ilâhî vahyi destekleyici birtakım mucizeler gerçekleştirmelerine imkân sağlamaktadır. Bütün bu noktalar göz önünde bulundurulduğunda, Locke'un kelimenin ihtiva ettiği bütün anlamlarda teist bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu söylemek, sanırız, yanlış olmayacaktır. Şimdi Locke'un mucize ile ilgili görüşlerine geçmeden önce, âlemin Tanrı tarafından idare edilmesi konusuna biraz daha yakından bakalım.

Locke, âlemin sürekli olarak Tanrı tarafından idare edildiğini söylerken bununla, Tanrının âleme sürekli ve gelişi güzel bir şekilde müdahale ettiğini kastetmez. Ona göre Tanrı, kendisinin yaratmış olduğu âleme bir kanun koymuş olup âlem bu kanuna göre işlemektedir; Tanrı, gerekli bazı hâller dışında, âleme sık sık müdahale etmez. Âlemde gördüğümüz düzenlilikten böyle bir kanunun varlığını haklı olarak çıkarabiliriz.¹⁶⁴ Locke, "tabiat kanunu (law of nature)" adını verdiği bu kanunu şöyle tanımlamaktadır: "Tabiat kanunu, ilâhî iradenin, tabiat ışığı ile öğrenilebilen, rasyonel tabiata neyin uyduğunu neyin uymadığını gösteren ve bu sebeple de emredici veya yasaklayıcı olan bir buyruğu olarak tanımlanabilir."¹⁶⁵

Yukarıdaki tanımdan da anlaşıldığı gibi, tabiat kanunu Tanrı tarafından konmuş olup onun kaynağı yalnızca ilâhî iradedir (divine will). Locke'un ifadesi ile "bu kanun, sabit olmayan ve değişken bir iradeye değil, şeylerin ezeli dizilişine (eternal order of things) dayanır."¹⁶⁶ Bu nedenle, tabiat kanununun kaynağını başka bir yerde aramak doğru değildir. Tabiat kanununun kaynağı olmak bakımından, ilâhî iradenin karşısında ileriye sürülebilecek alternatiflerden Locke'un tek ciddiye aldığı ve eleştirdiği insan aklıdır. Ona göre bazı insanlar, insan aklının âlemde zaten var olan tabiat kanununu

¹⁶⁴ Locke, E.C.H.U., s. 346

¹⁶⁵ Locke, Essays L.N., s. 111

¹⁶⁶ Locke, age., s. 199

keşfedip ortaya koyması sonucunda, bir yanılgı olarak, söz konusu kanunu tesis ve ilân eden şeyin insan aklı olduğunu iddia ederler. Böyle bir iddianın kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü akıl ve duyu tecrübesi (reason and sense-experience) birlikte çalışmak suretiyle, tabiat kanununu öğrenmemizi sağlayan tabiat ışığını oluştururlar.¹⁶⁷ Bu bakımdan, akli tabiat kanununun kaynağı saymak, onu sadece keşfettiği bir kanunun sorumlusu yapmak demektir.¹⁶⁸

Locke, ilâhî iradenin bir buyruğu olarak tanımladığı tabiat kanununun varlığını ispatlamaya büyük bir özen göstermektedir. Bu konuda onun kullandığı beş delil vardır. Bu delillerden ilkinde Locke, Aristoteles'in Nicomachean Ethics'de tabii hukuk ile pozitif hukuk arasında yaptığı ayırıma, özellikle de "tabii hukuk kuralı her yerde aynı geçerliğe sahiptir"¹⁶⁹ şeklindeki bir ifadeye dayanmaktadır. Locke'a göre Aristoteles'in bu ifadesi her yerde mevcut olan bir kanunun varlığını göstermektedir. Bu nedenle Aristoteles'in ifadesinden "tabiat kanununun var olduğu sonucu haklı olarak çıkarılabilir."¹⁷⁰

Tabiat kanununun varlığını gösteren ikinci delili Locke insanların vicdanından, insanların tabiattaki sürekli düzenliliği görerek kendilerinin belirli kurallara uymakla yükümlü olduklarını kabul etmelerinden çıkarmaktadır: "Tabiat kanununun varlığını gösteren ikinci delil insanların vicdanından, yani kötü davranışta bulunan hiç kimsenin kendi yargılamasında kendini temize çıkaramadığı gerçeğinden çıkarılabilir. Dolayısıyla, her insanın (kötü davranışta bulunduğu) kendisi üzerine verdiği mahkumiyet yargısı bir tabiat kanununun varlığını ispatlar. Çünkü, eğer aklın itaat etmemizi bildirdiği tabiat kanununu olmasaydı, kanun olmadan herhangi bir yargılamadan bahsedilemeyeceğine göre, kendilerine rehberlik eden veya onları ödevle yükümlü kılan bir kanunun emirlerini tanımayan insanların vicdanlarının bu insanların yaşam ve

¹⁶⁷ Locke, age., s. 147

¹⁶⁸ Locke, age., s. 111

¹⁶⁹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, s. 107

¹⁷⁰ Locke, age., s. 113

davranışlarını yargılaması ve nihayet onları temize çıkarması ya da suçu bulması nasıl mümkün olurdu?"¹⁷¹

Locke tabiat kanununun varlığını gösteren üçüncü delili âlemdeki varlıkların meydana gelme ve faaliyette bulunmalarında görülen düzenlilikten çıkarmaktadır. Ona göre âlemde görülen bu düzenlilik, ancak, âlemde sürekli olarak yürürlükte olan bir tabiat kanununun var olmasıyla mümkün olabilir. Âlemin yapısını esas alan bu delil "Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler"de şöyle ifade edilmektedir: "Tabiat kanununun varlığını gösteren üçüncü delil, içindeki bütün varlıkların kendi faaliyetlerinin değişmeyen kanununu ve kendi tabiatlarına uygun varlık tarzını takip ettikleri âlemin kendi yapısından çıkarılabilir. Çünkü bütün varlıkların formunu ve faaliyet biçim ve ölçüsünü belirleyen şey kanunun ta kendisidir."¹⁷²

Locke'a göre "tabiat kanununun varlığının dördüncü delili toplumdaki varlıkların çıkarılabilir. Çünkü bu kanun olmadan insanlar kendi aralarında hiçbir sosyal münasebet ve birlik oluşturamazlar. Gerçekte toplumun toplum olabilmek için dayandığı iki faktör vardır: İlki tam bir devlet teşkili ve yönetim biçimi, ikincisi de sözleşmelerin yerine getirilmesidir. Eğer bu faktörler ortadan kaldırılsa toplum yok olur, tabiat kanunu iptal edilirse de bu faktörlerin varlığı sona erer."¹⁷³ Devlet, insanların gönüllü olarak bir araya gelip kurdukları bir kurumdur. Bu kurumun düzenli olarak işlemesi için, devleti kuran insanlar devletin her ferdi tarafından uyulacak olan birtakım kurallardan oluşan bir yönetim biçimi belirlerler. Bu yönetim biçimine en zayıfından en güçlüsüne kadar bütün fertlerin uyması, ancak, ilâhî iradenin bir buyruğu olan ve yönetilenleri olduğu kadar yönetenleri de bağlayan üstün bir kanunun varlığıyla mümkün olabilir. İnsanların kendilerinden daha zayıf ve daha güçlü başka insanlarla müşterek bir kurum ve yönetim biçimine katılmaları, onların tabiat kanununun varlığını kabul ettiklerinin açık bir göstergesidir.¹⁷⁴

Nihayet Locke tabiat kanununun varlığını gösteren beşinci

¹⁷¹ Locke, age., s. 117

¹⁷² Locke, aynı yer

¹⁷³ Locke, age., 119

¹⁷⁴ Locke, aynı yer

delili de insanların ahlâkî hayatından çıkarmaktadır: "Tabiat kanununun varlığının beşinci delili, bu kanun olmadan ne erdemün ne erdemsizliğin, ne iyiliği mükâfatlandırma ne de kötülüğü cezalandırmanın mümkün olamayacağı hakikatidir. Kanunun olmadığı yerde ne hata ne de suç olabilir. Tabiat kanunu olmasaydı, her şey insan iradesine dayanmak zorunda kalacak ve ödevine uygun davranışı gerektiren bir şey olmadığı için, insan faydalılık veya hazzın emrettiği ya da kör ve kanunsuz iç güdünün rastgele sarıldığı şeyden başkasını yapmakla yükümlü olmayacaktı. Yine 'dürüst' ve 'erdemli' terimleri anlamsız görünecek ya da boş isimlerden ibaret olacaktı... Böylece disiplinsiz bir varlık hâline gelen insan yaşam ve sağlığı için fazlaca düşünmeyecekti. Ancak erdem ve erdemsizliklerimiz sahip oldukları şeref ve aşağılığı tamamen tabiat kanununa borçlu olduğu için, insan hiçbir şekilde şeref ve vazifeyi ihmal eder görünmemektedir; çünkü iyi ve kötünün tabiatı ezeli ve kesin olup onların değeri insanların genel düzenleri veya herhangi bir özel kanaat tarafından tayin edilemez."¹⁷⁵

Görüldüğü gibi Locke'a göre, Tanrı yaratmış olduğu âlemi sürekli olarak idare etmekte, bunu da âleme koyduğu bir kanunla gerçekleştirmektedir; âlemde yürürlükte olan bir tabiat kanununun varlığını birçok delille ispatlamak mümkündür. Şimdi, âlemin belli bir kanuna göre idare edilmekte olduğu kabul edilince, bundan bir adım daha ileride yapılması gereken şey, söz konusu kanunun nasıl işlediğini araştırmaktır. Çünkü, âlemde yürürlükte olan bir tabiat kanununun var olduğunu söylemek, aynı zamanda, âlemdeki varlık ve olayların meydana gelme ve yok olmalarının belli bir düzenlilikle gerçekleştiğini, varlık ve olayların düzenli bir neden-etki ilişkisi ile birbirlerine bağlı olduklarını söylemek demektir. Böylece tabiat kanunu bir yandan kozaliteyi, bir yandan da neden ile etki arasındaki ilişki açısından, zorunluluk ya da zorunsuzluğu içine almaktadır. Şu hâlde, tabiat kanununa bir de kozalite ve zorunluluk-zorunsuzluk açısından bakmak gerekmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Locke, Tanrının âleme belli bir

¹⁷⁵ Locke, age., s. 119-121

kanun koyduğunu ve âlemin bu kanuna göre işlediğini söylemekle birlikte, âlemdaki varlık ve olayların neden-etki ilişkisi içinde birbirlerine nasıl bağlandıkları ve onlar arasındaki bağın zorunlu mu yoksa zorunsuz mu olduğu sorularıyla fazla ilgilenmemektedir. Bunda, filozofumuzun tabiat kanununu ele almakta güttüğü gayenin, şüphesiz ki, büyük etkisi vardır. Locke'un tabiat kanununa olan ilgisi, bu kanunun varlığıyla ilgili olarak biraz önce ortaya konan delillerden de anlaşılacağı gibi kozmolojik olmaktan ziyade etiktir. O, tabiat kanunu üzerinde dururken, bir yandan âlemden insanın ahlâklı yaşamasına yetecek bir düzenliliğin bulunduğunu, bir yandan da bu düzenliliği gerçekleştiren ve yöneticiler de dahil bütün insanların ahlâkî davranışlarını değerlendirecek olan üstün bir gücün varlığını göstermeyi hedefliyordu.¹⁷⁶ Locke'un ahlâkî hayatı tabiat kanunu üzerine nasıl temellendirdiği, bir sonraki bölümde insanın ahlâkî sorumluluğundan bahsederken ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Burada işaret etmek gerekir ki, her ne kadar Locke varlık ve olaylar arasındaki kovalitenin zorunlu mu yoksa zorunsuz mu olduğunu açıkça belirtmiyorsa da, onun zorunluluğu kabul etmediğini söylemek, kanaatimizce, aksini söylemekten daha doğru olacaktır. Çünkü filozofumuza göre, insan kovalite fikrine âlemden düzenliliği müşahade etmesi sonucu ulaşmaktadır. Bu fikrin dayandığı tek temel de, varlık ve olayların birbirini takip etmesine ilişkin tecrübenin tekrar tekrar yaşanmasıdır. "Müşahedemizin erişebildiği varlıkların sürekli ve düzenli bir şekilde birbirlerini takip ettiklerini görmemiz sonucunda, onların kendileri için konmuş bir kanuna göre faaliyette bulundukları sonucunu çıkarabiliriz; fakat bu bizim bilmediğimiz bir kanundur. Nedenler sürekli olarak çalışsa ve etkiler sürekli olarak nedenleri takip etse de, sahip olduğumuz idealarla neden ve etki arasındaki ilişkileri ve onların birbirlerine bağılıklarını tam olarak bilmemiz mümkün değildir. Biz neden ve etki arasındaki ilişki hakkında yalnızca, onlarla ilgili tecrübemizin tekrarına dayalı bir bilgiye sahip olabiliriz."¹⁷⁷ Ancak neden ile etki arasındaki ilişkiye

¹⁷⁶ von Leyden, *Introduction (Essays L.N.'da)*, s. 60; Aaron, *age.*, s. 271; Gough, J.W., *John Locke's, Political Philosophy*, s. 22-23

¹⁷⁷ Locke, *E.C.H.U.*, s. 346

dair tecrübemizin tekrarından, onların zorunlu bir bağla birbirlerine bağlı oldukları ve aynı nedeni sürekli olarak aynı etkinin takip edeceği sonucunu çıkarmamız doğru değildir. Varlıkların sürekli olarak birbirini takip ettiğini görmemiz sonucunda, yalnızca, aynı varlıklarda aynı varlıklar tarafından aynı yollarla meydana getirildiğini gördüğümüz etkilerin gelecekte de olabilirliğini bekleyebiliriz.¹⁷⁸

Eğer âlemdeki varlık ve olaylar arasındaki neden-etki ilişkisini tam olarak bilemiyor ve yalnızca aynı nedenin sürekli olarak aynı etkiyi meydana getirebileceğini bekleme hakkına sahip bulunuyorsak, şu hâlde, âlemde müşahade ettiğimiz kozalitenin zorunlu olduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi zorunsuz olduğunu da söyleyemeyiz. Çünkü tam olarak bilmediğimiz bir konu hakkında ortaya koyacağımız olumlu yargının taşıdığı yanlış olma ihtimali aynı derecede olumsuz yargı için de söz konusudur. Bununla birlikte, acaba âlemdeki kozalitenin zorunsuzluğunu gösteren, neden ortada olduğu hâlde etkinin meydana gelmediği ya da ortada bir etki olduğu hâlde tabiat kanunu çerçevesinde bu etkinin bağlanabileceği bir nedenin bulunmadığı olayların gerçekleşmesi mümkün müdür, değil midir? Âlemdeki kozalitenin bir ifadesi olan tabiat kanununda istisnalar olabilir mi, olamaz mı? Locke'un bu sorulara tereddütsüz verdiği cevap "evet"tir. Bunu, filozofumuzun mucize ile ilgili görüşlerinde açıkça görmekteyiz. Şimdi bu görüşlerin ele alınmasına geçelim.

3- Tabiat Kanununda Bir İstisna Olarak Mucize

Locke'a göre insanın âlemde müşahade ettiği birtakım olaylar vardır ki, bu olayların tabiatın normal akışı içerisinde açıklanması mümkün değildir. Çünkü bu olaylar, neden ve etkiler için belirlenmiş olan sabit kanunların tamamıyla dışındadır. Locke bu olayları mucize olarak isimlendirmekte ve mucizeyi de şöyle tanımlamaktadır: "Ben mucizeyi, onu gözleyen (spectator) kişinin kavrayışını aşan ve bu

¹⁷⁸ Locke, age., s. 162

kişiye göre tabiatın kurulu düzenine aykırı olan duyulur (sensible) bir olay olarak kabul ediyorum."¹⁷⁹

Locke'a göre, âlemdeki kozalite kanunlarını ve insanın âlemle ilgili bilgisini aşan mucizenin gerçekleşmesinin önemli bir sebebi vardır. Tanrı zaman zaman, insanlara onların aklını aşan birtakım hakikatleri vahyeder; bunu da seçtiği aracı bir insan vasıtasıyla gerçekleştirir. Ancak insanlar Tanrının kendilerine gönderdiği vahyin ilâhî olduğunu her zaman kolayca kabul etmezler. Çünkü bazı insanlar, çeşitli sebeplerle, gerçekte vahiy almadıkları hâlde Tanrıdan vahiy getirdiklerini iddia etmekte idiler. Bu nedenle "herhangi bir vahyin Tanrıdan olduğunun bilinmesi için, vahyi getiren aracının Tanrı tarafından görevlendirilmiş olduğunun bilinmesi zorunludur. Bunun bilinmesi de ancak, Tanrının aracıya verdiği birtakım güçlerle mümkündür."¹⁸⁰ İşte, tabiat kanununu aşan mucizeler, Tanrının insanlara vahiy iletmekle görevlendirdiği kimselere verdiği bu üstün güçlerin birer işaretidirler. Çünkü, "mucizelerle ortaya konan üstün güç, ilâhî vahyin bilinmesinin hem güvenilir hem de kolay bir yoludur."¹⁸¹ Bununla birlikte, ilâhî vahyi destekleyen mucizelerin sanıldığı kadar çok ve sık olmadığı da belirtilmelidir. "Bütün varlıkları doğrudan üstün bir irade ile idare etmek ve onları, kendi yapılarına aykırı olma pahasına belli gayelere hizmet eden vasıtalar kılmak Tanrı için kolay olsa da, O'nun hikmeti mucizeleri sürekli olarak değil, sadece vahyin veya ilâhî bir görevin O'ndan geldiğinin ispatlanması gerektiği durumlarda kullanır. Tanrı âlemde göttüğü gayeleri (bazı hakikatlerin kabul edilmesinin gerektirdiği olağanüstü hâller dışında) daima, kendi tabiatlarına göre faaliyette bulunan vasıtalarla gerçekleştirir. Eğer böyle olmasaydı varlıkların akışı ve görünüşü karışır, mucizeler sahip oldukları gücü yitirir ve tabîi olanla tabiat üstü olan arasında hiçbir fark kalmazdı."¹⁸²

Görülüyor ki Locke'a göre mucize, Tanrı tarafından görevlendirilen kimselerin kendilerine yüklenen ilâhî misyonu

¹⁷⁹ Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/256

¹⁸⁰ Locke, age., s. 257

¹⁸¹ Locke, age., s. 261

¹⁸² Locke, The Reasonableness, Works VII/84-85

ispatlamak için gerçekleştirdikleri tabiat üstü bir olaydır. Tanrının insanlara vahiy iletmekle görevlendirmiş olduğu Musa ve İsa bu görevlerini ispatlamak için birçok mucize gerçekleştirmiştir. Musa'nın değneğini yılanı çevirmesi, cüzzamlı birinin göğsüne dokunarak onu iyileştirmesi;¹⁸³ İsa'nın anadan doğma kör birinin gözlerini açması, ölüyü diriltmesi ve kendisinin Yahudiler tarafından öldürüldükten sonra tekrar dirilmesi bu mucizelerden birkaçıdır.¹⁸⁴ Locke'a göre Musa ve İsa'nın gerçekleştirdiği bu mucizeler, onların Tanrıdan alıp insanlara ilettikleri mesajın kabul edilmesini sağlamış ve onların öğretilerini tartışılmaz kılmıştır.¹⁸⁵

Son olarak, Locke'un mucize ile ilgili görüşlerinde işaret edilmesi gereken bir nokta vardır ki, o da tabiat üstü her olayın mucize olarak kabul edilemeyeceğidir. Locke'a göre, tabiat üstü bir olayın mucize olarak kabul edilebilmesi için, o olayın sürekli olarak en üstün gücün işaretlerini beraberinde taşıması gerekir.¹⁸⁶ Eğer herhangi bir tabiat üstü olayı nakzeden ve daha üstün bir gücün işaretlerini beraberinde taşıyan başka bir tabiat üstü olay varsa, birinci olayın mucize olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü mucizeler ilâhî vahyin bilinmesinin biricik ve en güvenilir yoludur. Bu nedenle en yüksek gücü elinde bulunduran Tanrı mucizelerin yalanlanmasına izin vermez. Locke bu konuda, Musa ile Mısırlı sihirbazların gerçekleştirdikleri tabiat üstü olayları örnek vermektedir. Sihirbazlar tabiat üstü bir şekilde birkaç yılan meydana getirmiş olmakla birlikte, onların bu yaptıkları mucize değildi. Çünkü Musa'nın meydana getirdiği yılan sihirbazlarınkileri yutmuştu. Bu da, Musa'nın meydana getirdiği olayın daha üstün güç tarafından gerçekleştirildiğini ve gerçek mucize olduğunu gösteriyordu.¹⁸⁷

¹⁸³ Locke, A Discourse of Miracles, Works IX/263

¹⁸⁴ Locke, age., s. 259

¹⁸⁵ Locke, age., s. 261

¹⁸⁶ Locke, age., s. 259

¹⁸⁷ Locke, age., s. 260

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LOCKE'DA TANRI-İNSAN İLİŞKİSİ

I- İNSANIN MENŞEİ

1- Tanrının Yarattığı Bir Varlık Olarak İnsan

Bir önceki bölümde Locke'un Tanrı ve Tanrı-âlem ilişkisi ile ilgili görüşlerini ele aldık ve gördük ki, ezelî ve ebedî olan biricik varlık Tanrı olup diğer bütün varlıklar Tanrı'nın sonsuz bilgisi ve sonsuz gücüyle yoktan yaratılmışlardır. Yine, Tanrı yaratmış olduğu bu varlıkları belli bir düzen ve kanunluluk içinde idare etmektedir. Ancak Tanrının yaratmış olduğu varlıklardan biri var ki, onunla Tanrı arasındaki ilişki yalnızca yaratma ve idare etmeden ibaret değildir. Bu varlık, bilen, hisseden, isteyen ve kendi seçtiği hedeflere yönelik birtakım iradî faaliyetlerde bulunan ve bu özelliklere sahip olmakla diğer varlıklardan ayrılan insandır.¹ İnsanın sahip olduğu bu özellikler sayesinde ki onunla Tanrı arasında, diğer varlıklar için söz konusu olmayan birtakım farklı ilişkilerden söz edilebilmektedir. Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkiler hemen daima tek yönlü, Tanrıdan varlığa

¹ Locke, *Essays L.N.*, s. 117

doğru gerçekleştiği hâlde, Tanrıyla insan arasındaki ilişkiler çift yönlü, bazen Tanrıdan insana bazen de insandan Tanrıya doğru gerçekleşmektedir. Tanrıyla insan arasındaki bu ilişki çeşitliliğinin temelinde yatan şey, şüphesiz ki, insanın ahlâkî değerleri duyan ve inanan bir varlık olmasıdır. Şimdi bu bölümde Locke'un Tanrı ile insan arasındaki çeşitli ilişkilerle ilgili görüşleri ele alınacaktır.

Locke'a göre Tanrı ile insan arasındaki ilişkilerin ilki ve en önemlisi insanın Tanrı tarafından yaratılmış olmasıdır. Âlemdaki varlıkların en mükemmeli olan insanın kendisinden daha aşağıda yer alan bir varlık tarafından meydana getirilmiş olması mümkün değildir. O, sonsuz hikmet ve güç sahibi bir varlığın sanatıdır.² Locke insanın Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu, insanların ilki olarak kabul ettiği Âdem'in meydana getirilmesi ile ilgili şu ifadesinde açıkça belirtmektedir: "Âdem, kendisine varlık verecek ebeveyn ya da insan türünden önceden mevcut herhangi bir varlığın aracılığı olmaksızın, Tanrının onun var olmasını dilediği zaman Tanrının doğrudan gücüyle yaratılmış veya var olmaya başlamıştır."³ Tanrı insanı kendi iradesiyle yaratmıştır ve dilediği zaman tekrar yok edecektir. Bu nedenle, Tanrı insan karşısında tartışılmaz bir üstünlüğe sahip olup insan hem var olması hem de varlığını sürdürmesi bakımından zorunlu olarak Tanrıya bağımlıdır.⁴

Öte yandan hem insan hem de insanın dışındaki varlıklar Tanrı tarafından yaratılmış olmakla birlikte, insanın yaratılması diğer varlıkların yaratılmasından oldukça farklıdır. Her şeyden önce Tanrı insanı kendi suretinde (in His own image) yaratmıştır.⁵ Ancak bundan, insanın Tanrının bir benzeri olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Tanrının insanı kendi suretinde yaratmış olması, O'nun insana tanrısal bir cevher vermiş olması demektir. Tanrı insanı beden ve ruhtan (flesh and spirit) meydana getirmiştir. İnsan bedeniyle içinde yaşadığı maddi dünyaya bağlı iken, kendisine verilmiş tanrısal

² Locke, age., s. 153; *Two Treatises of Government*, Works V/341; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians, Works VIII/416

³ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/222; *Essays L.N.*, s. 187

⁴ Locke, *Essays L.N.*, s. 187; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/358

⁵ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/241

cevher olan ruhuyla da ilâhî âleme bağlıdır; onun kendi yaratıcısı olan Tanrıyla ilişkiye girmesini sağlayan işte bu ruhî yandır.⁶

Locke'a göre, Tanrının insanı diğer varlıklardan farklı yaratmış olduğunu gösteren bir başka gerçek, insanın akıllı bir varlık oluşudur. Tanrı insanı yaratıp bu dünyaya gönderdikten sonra onu kendi hâline bırakmamış, hayatını devam ettirebilmesi için ona çeşitli imkânlar ve bu imkânları kullanmayı sağlayacak aklı da vermiştir.⁷ İnsan, akıllı bir varlık olarak yaratılmış olduğu için bu dünyadaki varlıkların en mükemmeli ve en üstünüdür.⁸

2- Ölümsüz Olarak Yaratılan İnsana Ölümün Girmesi

Locke Tanrının yaratmış olduğu insana, ruh ve akla sahip olmanın yanında başka bir özellik daha atfetmektedir: Onun ölümsüz bir varlık olarak yaratılmış olması. Ona göre, Tanrı insanların ilki olan Âdem'i kendisine kusursuz bir şekilde itaat edecek bir varlık olarak yaratmış ve onu "ölümsüzlük ve sonsuz hayat yeri olan cennete"⁹ koymuştu. İnsanların ilki olan Âdem, başlangıçta ölümsüz olarak yaratılmış olduğu hâlde, daha sonra yasak yemiştten yiyerek Tanrıya olan kusursuz itaatini bozdu ve ölümsüzlük evi olan cennetten kovuldu. Bunun sonucunda hem Âdem hem de ondan sonra gelen insanlar ölümlü varlık oldular.¹⁰

Locke'un ölümsüz olarak yaratılan insanın bu ölümsüzlüğü yitirmesiyle ilgili görüşlerinin, geleneksel Hristiyanlıkta önemli bir yer tutan aslî günâh (original sin) inancıyla sıkı bir ilişkisi vardır. Bu inanışa göre, Tanrıya kusursuz bir şekilde itaat edecek bir varlık olarak yaratılmış olan Âdem yasak yemiştten yemesi sonucu Tanrıya olan itaatini bozmuş ve cennetten kovulmuştur. Âdem'in bu davranışının sonucu olan günâh yalnızca ona ait olmakla kalmamış, ondan sonra

⁶ Locke, A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Galatians, Works VIII/65

⁷ Locke, Two Treatises of Government, Works V/353

⁸ Locke, age., s. 234

⁹ Locke, The Reasonableness, Works VII/5

¹⁰ Locke, aynı yer

gelen insanlar da aynı günaha bulaşmış olarak doğmuşlar ve bu günâh, Âdem'in kendi neslinden gelen insanlara bıraktığı bir miras olmuştur.¹¹

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Âdem'in işlediği itaatsizliğin sonucunun yalnızca Âdem'i değil, ondan sonra gelen insanları da ilgilendirdiğini Locke da kabul etmektedir. Ancak ona göre Âdem'in işlediği suçun diğer insanlar için doğurduğu sonuç ahlâkî değil yalnızca fizik bir sonuctur. Âdem kendi işlediği bir suçtan dolayı hem günâhkâr olduğu hem de ölümsüzlüğü yitirdiği hâlde, diğer insanlar sadece ölümsüzlüğü yitirmişlerdir.¹² Âdem'in işlediği suçun ahlâkî sonucunun diğer insanlar için de geçerli olduğunu ve onların da günâhkâr sayılıp cezaya çarptırılacaklarını kabul etmek, "yer yüzünde var olan dinlerin dayandığı temelleri yıkmak demektir."¹³ Gerçekte bir insanı herhangi bir davranışın ahlâkî sonucundan sorumlu tutmak için, söz konusu davranışın o insan tarafından işlenmiş olması, yani davranışta bulunan insanla ahlâkî sonuçtan sorumlu tutulacak insan arasında şahsî özdeşliğin (personal identity) var olması gerekir. "Mükâfat ve cezanın doğruluk ve adillliği ancak bu şahsî özdeşlik üzerine kurulabilir."¹⁴ Âdem'le diğer insanlar arasında herhangi bir şahsî özdeşlikten söz edilemeyeceğine göre, Âdem'in işlediği bir suçtan dolayı bütün insanların günâhkâr olduğunu ve her insanın günâha bulaşmış olarak doğduğunu kabul etmek mümkün değildir.

Locke'a göre, Âdem'in işlediği suçtan dolayı bütün insanların günâha bulaşmış olduğunu savunan aslî günâh taraftarlarının temel hatası, onların İncil'de Âdem'in işlediği suç için bildirilen cezayı yanlış yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. İncil'de (St. Paul, Romalılara Mektup, V/12) Âdem'in işlediği suçun karşılığı, "bir adamla dünyaya günâh, günâhla da ölüm girdi"¹⁵ şeklinde bildirilmektedir. Aslî günâh taraftarları buradaki "ölüm (death)" kelimesini, bütün

¹¹ Molland, Einar, Christendom, s. 54

¹² Locke, A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/293

¹³ Locke, The Reasonableness, Works VII/4

¹⁴ Locke, E.C.H.U., s. 216

¹⁵ Locke, The Reasonableness, Works VII/6

insanların bulaştıkları bir günâh olarak yorumlamaktadırlar. Bu doğru bir yorum değildir. Çünkü İncil'de geçen bu ölüm kelimesi ile kastedilen şey "var olmanın sona ermesi ve bütün hayat ve duyu faaliyetlerinin yitirilmesinden başka bir şey değildir... Eğer Âdem'e ceza olarak verilen ölümden, onun soyundan gelen insanların tabiatındaki ahlâkî bozulma kastedilmiş olsaydı, İncil'de, Âdem'in işlediği suçtan dolayı bütün insanların ölümlü olduğu bildirildiği hâlde, aynı suçtan dolayı onların tabiatında meydana gelen ahlâkî bozulmadan bahsedilmemesi garip olurdu."¹⁶ İncil'de Âdem'in işlediği suçun günâhından diğer insanlar sorumlu tutulmamıştır. Çünkü "Her insanın günâhı yalnızca o insanın kendine yüklenebilir."¹⁷ Şu hâlde Âdem'in işlediği suçun diğer insanlara yüklediği herhangi bir ahlâkî sorumluluk (günâh)tan bahsedilemez. Çünkü bu, Tanrının adaletine uygun değildir. Âdem'in davranışının diğer insanlar için doğurduğu tek sonuç, onların Tanrının kendilerine bir ihsânı olan ölümsüzlüğü yitirmiş olmalarıdır. Burada, Âdem'in davranışından dolayı insanların ölümsüzlüğü yitirmiş olmalarının Tanrının adaleti ile uyuşup uyuşmadığını tartışmaya bile gerek yoktur. Çünkü ölümsüzlük, insanların diğer yaratıklardan ayrı olarak hak ettikleri bir şey değil, yalnızca Tanrının bir ihsânıdır. Bu ihsânın Tanrı tarafından geri alınmış olması bir adaletsizlik olarak kabul edilemez.¹⁸

Görülüyor ki Locke'a göre, Âdem'in yasak yemiştten yiyerek cennetten kovulması sonucunda onun neslinden gelen insanların tümü günâhkâr olmamış, yalnızca Tanrının insana bir bağıışı olan ölümsüzlüğü kaybetmişlerdir. Filozofumuz bu görüşünün bir sonucu olarak, İsa'nın insanlığın kurtuluşunu sağlamak için kendini fedâ etmesini anlatan "keffaret (redemption)" doktrinini de geleneksel Hristiyanlıkta olduğundan farklı bir şekilde yorumlamaktadır. Ona göre "İsa'nın kendini fedâ ederek bize neyi kazandırdığını anlamak için, Âdem'in yasak yemiştten yiyerek bize neyi kaybettiğini araştırmamız gerekir."¹⁹ Yukarıda da belirtildiği gibi, Âdem'in işlediği

¹⁶ Locke, age., s. 7

¹⁷ Locke, aynı yer

¹⁸ Locke, age., s. 7-8

¹⁹ Locke, age., s. 4

suç sonucunda insanlık günâhkâr olmamış, sadece ölümsüzlüğü kaybetmiştir. Bu nedenle, insanlığın kurtuluşu için İsa'nın kendini fedâ etmesini ifade eden "keffâret" in, insanlığın Âdem'in işlediği suçtan dolayı bulaşmış olduğu aslî günâh için ödenen bir karşılık (ransom) olarak anlaşılması doğru değildir.²⁰ İsa'nın kendini fedâ ederek insanlığa sağladığı tek avantaj, onlara Âdem'in işlediği suç yüzünden kaybettikleri ölümsüzlüğü tekrar elde etme fırsatını kazandırmış olmasıdır. İnsanların bu fırsatı değerlendirip ölümsüzlüğü tekrar kazanmaları da, Tanrının İsa aracılığıyla kendilerine bildirdiği kurallara uygun bir hayat yaşamaları şartıyla mümkün olacaktır.²¹ Şu hâlde, insanlar Âdem yüzünden ölümsüzlüğü kaybedip ölüme maruz kaldıkları gibi, İsa sayesinde, kaybettikleri ölümsüzlüğü tekrar kazanma fırsatını yakalamışlardır.²² Locke'un, insanın kaybettiği ölümsüzlüğü tekrar kazanması için gerekli şartlar ile ilgili görüşleri biraz sonra ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

²⁰ Locke, A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/276; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians, Works VIII/403

²¹ Locke, A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/293; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians, Works VIII/404

²² Locke, The Reasonableness, Works VII/109

II- AHLÂKÎ BİR VARLIK OLARAK İNSAN

1- İnsanın Sorumlu Bir Varlık Oluşu

Locke Tanrı-insan ilişkisini ele alırken, insanın Tanrı tarafından yaratılmış bir varlık olduğunu ortaya koyduktan sonra, Tanrıdan insana doğru gerçekleşen başka bir ilişki şeklinden daha bahsetmektedir: Tanrının insana, belli kurallar ya da hayat modeline göre yaşama sorumluluğunu yüklemiş olması.²³ İnsanın kendi davranışlarından sorumlu bir varlık olarak yaratılmış olduğunun gösterilmesi, Locke'un "Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler" adlı eserinin gerçekleştirmeyi üstlendiği hedeflerin en başta gelenidir. Bu eserde yer alan denemelerin ilkinde Locke, yeryüzünde görülen bütün varlıkların kendileri için belirlenmiş olan kanunlara göre var olmaya başlayıp faaliyette bulunduklarına işaret ettikten sonra, bu varlıkların en mükemmeli olan insana yüklenmiş bir sorumluluk bulunduğunu şöyle

²³ Locke, Essays L.N., s. 109

ifade etmektedir: "Böyle olunca, başka her şey bir kanunla bağımlı iken, yalnızca insanın herhangi bir kanundan bağımsız olduğu söylenemez. Aksine insana kendi yapısına uygun bir davranış biçimi (a manner of acting) yüklenmiştir. Çünkü, en mükemmel ve aktif hayvanı yaratmak ve ona bütün diğerlerinin üzerinde ruh, kavrayış, akıl ve faaliyette bulunmak için gerekli her şeyi vermek, buna rağmen onun için herhangi bir davranış biçimi belirlememiş olmak; ya da herhangi bir varlığa karşı sorumlu olmayacağı hâlde, yalnızca insanı kanunu anlayabilir bir varlık kılmak Yaratıcının hikmetine uygun görünmemektedir."²⁴

Yine Locke aynı eserinin dördüncü denemesinde, Tanrının bütün varlıkları belli bir gaye doğrultusunda yarattığını belirttiikten sonra, insanın uymakla yükümlü olduğu bir davranış modelinin bulunduğunu şöyle dile getirmektedir: "İnsan, kendisinin akıl ve bilgiyle donatılmış kıvrak, güçlü ve her şeye yatkın bir ruha ve ruhun idaresiyle oraya buraya çabuk ve kolayca hareket eden bir bedene sahip olduğunu bildiğine göre, en bilgili bir varlık olan Yaratıcının ona bu davranış vasıtalarını herhangi bir şey yapmaması için bağışladığını ve bu yetilerin kendisine aylak ve tembel bir varlık olması için verildiğini düşünemez. Tanrının insandan bazı şeyleri yapmasını istediği oldukça açıktır."²⁵

Locke, yukarıda iktibas ettiğimiz ifadelerden de anlaşılacağı gibi, insanın sorumlu bir varlık olduğunu söylemekte, bunu da onun akıl ve ruh sahibi rasyonel bir varlık olarak yaratılmış olduğu gerçeğine dayandırmaktadır. İnsan, kendisine verilmiş olan çeşitli yetiler sayesinde şu ya da bu davranışı seçen ve seçtiği bu davranışı belli ölçüde gerçekleştirme gücüne sahip olan bir varlıktır. Eğer insan herhangi bir davranışı seçme ve gerçekleştirme gücüne sahipse, ondan sadır olan davranışlar bir anlamda onun ürünüdürler. Bu nedenle, insanın kendi davranışlarından sorumlu bir varlık olduğu kabul edilmelidir.²⁶

Öte yandan, belirtmek gerekir ki, Locke insanın sorumlu bir

²⁴ Locke, *age.*, s. 117

²⁵ Locke, *age.*, s. 157

²⁶ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/383

varlık olduğunu yalnızca onun sahip olduğu yetiler üzerine temellendirmemektedir. İnsanın belirli davranışları gerçekleştirmesi ve bu davranışlardan sorumlu olması için, onun birtakım yetilere sahip olması kadar, bu davranışların gerçekleştirileceği uygun bir ortamın var olması da gereklidir. Locke'un uygun ortamdan kastettiği şey, insanın içinde yaşadığı bu dünyada görülen düzenliliktir (regularity). İnsan gerçekleştireceği davranışı seçerken kendisinin daha önceden edindiği bilgileri ve ilâhî vahyin bildirdiği tavsiyeleri kullanmaktadır. İnsanın sürekli olarak doğru davranışları seçebilmesi için, onun içinde yaşadığı dünyada bir düzenliliğin bulunması gerekir. Locke'a göre dünyada böyle bir düzenlilik vardır. Kaosun zıddı olan bu düzenliliği Tanrı âleme koyduğu "tabiat kanunu" ile gerçekleştirmiştir.²⁷ Tanrının "tabiat kanunu" ile sağladığı düzenlilik sayesinde aynı davranışlar sürekli olarak aynı sonuçları doğurmakta, böylece insanlar da doğru ve istenen davranışı seçme imkânına sahip bulunmaktadır. Eğer "tabiat kanunu" olmasaydı, dünyadaki düzenliliğin yerini tam bir kaos alacak ve insan, şu ya da bu davranışı seçme imkânına sahip olmadığı için, yalnızca iç güdünün istediği şeyleri yapacaktı. Bunun sonucunda da doğru davranışı gerçekleştirmekle yanlış davranışı gerçekleştirmek arasında bir fark kalmayacak, "dürüst" ve "erdemli" terimleri anlamını yitirecek ve insan doğru davranışları gerçekleştirmekle yükümlü tutulamayacaktı.²⁸

Görüldüğü gibi Locke'a göre "tabiat kanunu" insanın içinde yaşadığı dünyaya bir düzenlilik kazandırmakta, bunun sonucunda da insanın sorumlu bir varlık olarak yaşaması için uygun bir ortam sağlamaktadır. Ancak, Locke'un insanın sorumlu bir varlık oluşu açısından "tabiat kanunu"na yüklediği fonksiyon yalnızca bundan ibaret değildir. Ona göre, "tabiat kanunu" insanın sorumlu bir varlık olması için uygun ortam hazırlamanın yanında insanı bağlayıcı olup ona bir mecburiyet (obligation) de yüklemektedir. Bu mecburiyet, insanın kendi davranışları için konmuş kurallara uygun bir hayat

²⁷ Locke, E.C.H.U., s. 346; Essays L.N., s. 111

²⁸ Locke, Essays L.N., s. 119-121

yaşama mecburiyetidir. "Tabiat kanunu", insanı kendi davranışları için konmuş olan kurallara uygun yaşamaya adeta zorlamaktadır; insan tabiatla uyum içinde olabilmek için söz konusu kurallara uygun bir hayat yaşamak zorundadır.²⁹ Locke'a göre bu kuralların kaynağının ne olduğu sorusunun cevabı biraz sonra ele alınacaktır.

"Tabiat kanunu"na insanı bağlayıcı ve mecburiyet altına koyucu bir kanun olma özelliğini kazandıran şey, bu kanunun "ilâhî irade (divine will)"nin bir ürünü olmasıdır. Tanrı âleme koyduğu "tabiat kanunu" ile hem âleme bir düzenlilik kazandırmış hem de âlemdaki varlıklardan biri olan insana sorumlu bir varlık olarak yaşama mecburiyetini yüklemiştir. Şu hâlde, "tabiat kanununun yüklediği mecburiyet kısmen kanun koyucunun ilâhî hikmetinden, kısmen de Yaraticının yarattığı varlık üzerinde sahip olduğu haktan kaynaklanmaktadır. Çünkü bütün mecburiyetler en sonunda Tanrıya varıp dayanır. Biz de, hem varlığımız hem de faaliyetlerimiz O'nun iradesine dayandığı için, Tanrının iradesinin otoritesine itaat ettiğimizi göstermekle yükümlüyüz."³⁰

"Tabiat kanunu" Tanrının iradesinin bir ürünü olduğuna göre, o, insanın üzerinde sahip olduğu bağlayıcı olma özelliğini Tanrıya borçludur. Yine bu kanun Tanrının iradesinin bir ürünü olduğu için, onun ilâhî bir kanun olduğu kabul edilmelidir. Ancak, belirtmek gerekir ki, Locke'a göre kaynağını Tanrının iradesinde bulan ve bu nedenle de insanı bağlayıcı olan yalnızca "tabia kanunu" değildir. Biraz sonra ahlâk kurallarının kaynağını ele alırken ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, ilâhî iradede kaynaklanan ve sorumlu bir varlık olarak insanı bağlayıcı olan bir de "pozitif ilâhî kanun (pozitive divine law)" vardır. İkisi de ilâhî iradenin ürünü olduğu için, "tabiat kanunu" ile "pozitif ilâhî kanun" insanı aynı derecede bağlayıcıdır. Bu iki kanun yalnızca bize ulaştırılma metodu (method of promulgation) ve bizim onları biliş tarzımız bakımından ayrılır. Biz "tabiat kanunu"nu tabiatın işleyişinden ve duyu organlarımızla aklımızın ortaklaşa çalışması sonucu bilirken, "pozitif ilâhî kanunu" Tanrının kendilerine

²⁹ Locke, age., s. 181

³⁰ Locke, age., s. 183

vahiy gönderdiği insanlar aracılığıyla biliriz.³¹

Locke'un insanın sorumlu bir varlık oluşu ili ilgili görüşlerini ele almayı sona erdirmeden önce, onun bu görüşlerinin önemli bir özelliğine işaret etmek faydalı olacaktır. Gördüğümüz gibi Locke, insanın sorumlu bir varlık olduğunu söylemekte; bunu da insanın diğer varlıklarda bulunmayan birtakım yetilere sahip olmasına ve âlemde, hem dünyada gözle görülür bir düzenliliği sağlayan hem de insanı bağlayıcı olan bir "tabiat kanunu"nın bulunmasına dayandırmaktadır. Gerçekte Locke'un kendisi açısından, tek başına "pozitif ilâhî kanun"a yani vahye bakarak insanın sorumlu bir varlık olduğunun anlaşılması mümkündür. Onun, insanın sorumlu bir varlık olduğunu ortaya koyarken vahyî hükümlerden ziyade, insanın sahip olduğu yetiler ve "tabiat kanunu" üzerinde durmasının önemli bir nedeni vardır. Her şeyden önce Locke, rasyonalizmin altın çağı olarak isimlendirilebilecek bir çağda yaşıyordu. Bu çağda, tabiatla ilgili araştırmalarda önemli gelişmeler kaydedilmiş olup herhangi bir fikrin savunulmasında, tabiatla ilgili araştırmalara dayanan kanıtların kullanılması âdet hâline gelmişti. Böyle bir çağda, insanın ahlâkî sorumluluğunun ortaya konmasında yalnızca vahye dayanmanın yeterli olacağı tabii ki beklenemezdi. Bu nedenle Locke, insanın ahlâkî sorumluluğunu temellendirirken, kendi devrinde oldukça revaçta olan "tabiat kanunu" fikri üzerinde önemle duruyor ve onu kendi ahlâk felsefesi için rasyonalist bir temel yapmayı hedefliyordu.³²

Ayrıca Locke, insanın ahlâkî sorumluluğunu "tabiat kanunu" fikrine dayandırmakla, yöneticiler de dahil bütün insanların uyması gereken ahlâkî standardı temin ettiğine inanıyordu. Çünkü devrindeki birçok kimse gibi o da, "tabiat kanunu"nın insan üzerinde sahip olduğu bağlayıcılığın sürekli ve evrensel (perpetual and universal) olduğunu kabul ediyordu. "Tabiat kanunun bağlayıcılığı sürekli olup insanlıkla birlikte başlamış ve onunla aynı zamanda sona erecektir... Bu demektir ki, insanın tabiat kanununun buyruklarına aykırı

³¹ Locke, age., s. 187-189

³² Aaron, age., s. 271; Gibson, age., s. 29; von Leyden, age., s. 60; Gough, John Locke's Political Philosophy, s. 22

davranışlarının meşru sayılacağı bir zaman hiç olmamıştır, olmayacaktır da.³³ En zayıfından en güçlüsüne kadar bütün insanlar, her zaman ve her yerde "tabiat kanunu"nın emirlerine uygun olarak yaşamak zorundadırlar. Eğer "tabiat kanunu"nın bağlayıcılığı bir son bulsaydı, insanlar arasında ne dostluk ne de sadakat kalırdı.³⁴ İnsanların hem tabiatla hem de birbirleriyle uyum içinde yaşamaları, ancak "tabiat kanunu"nın emirlerine uygun bir hayat yaşamalarıyla mümkündür. Bir toplumu meydana getiren insanlar, onların yöneticileri de dahil olmak üzere "tabiat kanunu"na uygun bir hayat yaşadıkları takdirde, onların oluşturduğu devlet barış, iyi niyet, karşılıklı yardımlaşma ve dostluğun hakim olduğu bir "tabiat devleti (state of nature)" olacaktır. Buna karşın, eğer toplumu meydana getiren insanlardan bir kısmı "tabiat kanunu"na uygun yaşamaz ve başkalarının haklarına saldırıda bulunursa, bu insanların oluşturduğu devlet de kötülük, tecavüz ve düşmanlığın hakim olduğu bir "savaş devleti (state of war)" olacaktır.³⁵

2- Bir Bilim Olarak Ahlâk (Ethics)

Locke'un insanın sorumlu bir varlık oluşu ile ilgili görüşlerini ele aldıktan sonra, şimdi yapılması gereken şey insanın kendisine yüklenmiş olan bu sorumluluğu ne derecede bilebileceğini araştırmaktır. İnsanın kendisine yüklenmiş olan sorumluluğu yerine getirebilmesi için, her şeyden önce onun bu sorumluluğun bilincinde olması gerekir. Herhangi bir varlıktan, farkında olmadığı bir sorumluluğu yerine getirmesini beklemek kabul edilmesi mümkün olmayan bir şeydir.

Locke insanın sahip olduğu yetilerle, kendisine yüklenmiş olan sorumluluğun bilgisine ulaşabileceğini tereddütsüz kabul etmektedir. Ona göre Tanrı, sorumlu bir varlık olarak yarattığı insana bu sorumluluğun şuuruna sahip olmak için gerekli olan yetileri

³³ Locke, *age.*, s. 193

³⁴ Locke, *age.*, s. 201

³⁵ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/347-348

vermeyi ihmal etmemiştir. Bu yetilerle, insanın sorumluluğunu bilmesi yalnızca mümkün değil, aynı zamanda bir yükümlülüktür. Çünkü sorumluluğun tam olarak yerine getirilmesinin yolu, onun doğru bir şekilde öğrenilmesinden geçmektedir.³⁶

Locke'a göre, insanın kendisine yüklenmiş olan sorumluluk ve bu sorumluluğun nasıl yerine getirileceği hakkında elde ettiği bilginin gelişi güzel ve dağınık bir bilgi olduğu sanılmamalıdır. İnsanın bu konuda elde ettiği bilgiler, kendine has konu, yöntem ve gayesiyle ayrı bir bilim olan "Ahlâk (Ethics)"ın muhtevasını oluşturmaktadır. Locke "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"de bilimleri, konuları ve gayeleri bakımından Fizik (Physica), Pratik (Practica) ve Mantık (Logic) olmak üzere üçe ayırdıktan sonra, Pratik bilimi ile onun bir kolu olan "Ahlâk"ı şöyle tanımlamaktadır: "Pratik bilimi, iyi ve faydalı şeylerin elde edilmesi için, güç ve davranışlarımızı doğru kullanma sanatıdır. Pratik bilimlerin en önemlisi, mutluluğu sağlayacak olan insan davranışlarının kural ve ölçülerini ve bu davranışların yerine getirilmesinin yollarını araştırmaktan ibaret olan Ahlâktır. Bu bilimin gayesi, salt spekülasyonda bulunmak ve gerçeğin bilgisini elde etmek değil; doğruyu ve ona uygun davranış şeklini ortaya koymaktır."³⁷

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Locke Ahlâkı, insana yüklenmiş olan sorumluluğa uygun insan davranışlarını konu edinen bir bilim olarak görmekte ve onu pratik bilimlerin en önemlisi saymaktadır. Onun, Ahlâkı pratik bilimlerin en önemlisi olarak kabul etmesinin başlıca iki sebebi vardır: İlk olarak, diğer pratik bilimler insanın sadece bu dünyadaki hayatını ilgilendirirken, Ahlâk insanın hem bu dünyadaki hayatını hem de, Locke'un "en büyük ilgimiz (our greatest interest)" diye isimlendirdiği, sonsuz olarak devam edecek olan gelecek dünyadaki hayatı ilgilendirmektedir. İnsan, doğru davranışları öğrenip onları uyguladığı ölçüde gelecek dünyada mutlu bir hayat sürecektir.³⁸

İkinci olarak Locke'a göre Ahlâk, ihtiva ettiği ilkelerle en tartı-

³⁶ Locke, E.C.H.U., s. 399; The Reasonableness, Works VII/133

³⁷ Locke, E.C.H.U., s. 342-343

³⁸ Locke, age., s.399

şılmaz kesinlikleri içinde taşıyan Matematikle aynı derecede ispatlanabilir olan bir bilimdir. Ona göre, Ahlâkın ispatlanabilir bir bilim olduğunun anlaşılması için, üstün varlık olan Tanrı ile kendi varlığımız hakkında sahip olduğumuz ideaların göz önünde bulundurulması yeterlidir. "Güç, iyilik ve hikmet bakımından sonsuz olan üstün varlık (ki, biz O'nun sanatıyız ve varlığımız O'na dayanmaktadır) ve kavrayış sahibi rasyonel yaratıklar olan kendimiz hakkında sahip olduğumuz idealar bizde açık olarak bulunan idealar olduğuna göre, kanaatimce bu idealar, eğer onlar üzerinde yeterince düşünülür ve onların taşıdığı anlam tam olarak araştırılırsa, davranışlarımız için konmuş olan yükümlülük ve kuralların üzerine dayandırılabilceği temelleri temin edecektir. Bu temeller, Ahlâkın ispatlanabilir bilimler arasında yer almasını sağlayacak güçtedir. Ben Ahlâkta, apaçık yargılardan yapılacak, matematiğinkiler kadar itiraz kabul etmez olan, zorunlu çıkarımlarla 'doğru' ve 'yanlış'ın ölçülerinin ortaya konabileceğinden şüphe etmiyorum."³⁹

Locke, yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi, Ahlâkın matema-tikle aynı derecede ispatlanabilir bir bilim olduğunu söylemektedir. Filozofumuzun bununla kastettiği şey, tabii ki, ahlâkî ilkelerin de matematik ilkeler kadar şüphe götürmez kesinlik ölçülerine sahip olduklarıdır. Ona göre, insanın uymakla yükümlü olduğu birtakım kuralların bulunduğu, hangi davranışın bu kurallara uygun olup, hangi davranışın uygun olmadığı matematiğin herhangi bir ilkesinden daha az ispatlanabilir değildir.⁴⁰

Bununla birlikte Locke, insanlar arasında, ahlâkî ilkelerin matematik ilkelerle aynı derecede ispatlanabilir olamayacağı şeklinde genel bir kanaat bulunduğunu veya bulunabileceğini de görmekten gelmez. Ona göre, insanların ahlâkî ilkelerin matematik ilkeler kadar ispatlanabilir olmadığını düşünmelerine yol açabilecek iki sebep vardır. İlk olarak, matematik ilkeleri temsil eden çeşitli şekiller bulunmaktadır. Matematik ilkelerin kesinliklerinin, onları temsil eden şekillerle herhangi bir şüphe ve belirsizliğe meydan bırakmayacak bir

³⁹ Locke, age., s. 338-339

⁴⁰ Locke, age., s. 339

şekilde ispatlanması mümkündür. Söz gelişi, "üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açının toplamına eşit olduğu"nu ispatlamak için, kâğıt üzerine dik açısı da bulunan üçgen çizmek ve onun iç açılarını ölçmek yeterlidir. Bu yapıldıktan sonra, söz konusu matematik ilkenin doğruluğundan şüphe edebilecek bir tek insanın bile bulunması mümkün değildir. Halbuki, ahlâkî ilkelere durum oldukça farklıdır. Bu ilkeleri temsil eden, onları ifade etmede kullanabileceğimiz kelimelerden başka duyulur işaretler (sensible marks) bulunmamaktadır. Ahlâkî ilkeleri ifade etmede kullanılan kelimelerin matematik ilkeleri temsil eden şekillerle aynı derecede güvenilir olduğunu söylemek oldukça zordur. Çünkü, herhangi bir yere yazılan kelimelerin kendileri sürekli olarak aynı kalsa da, onların taşıdığı anlam çoğu zaman kişiden kişiye değişmektedir.

İkinci olarak, ahlâkî ilkeleri ifade etmede kullanılan kelimelerin taşıdığı anlamlar, matematik ilkelerin ifadesinde kullanılan şekillerden daha karmaşıktır. Ahlâkî ilkelere ulaşmaya yönelik çıkarımlarda, zihnin herhangi bir kelimeyi, gerçekte onun ihtiva etmediği bir anlamda kullanabilmesi ihtimali söz konusudur. Bu ilkelerin ortaya konmasına yönelik çıkarımlar ne kadar uzun olursa, söz konusu ihtimal de o kadar yüksek olacaktır.⁴¹

Locke'a göre bu iki sebebin, ahlâkî ilkelerin matematik ilkelere kıyasla daha zor ispatlanabilir olmalarına yol açtıkları kabul edilebilir. Fakat bundan, ahlâkî ilkelerin matematik ilkelere aynı kesinlik ölçüsünde ispatlanabilir olmadıkları sonucunu çıkarmak yanlıştır. Ona göre, ahlâkî ilkelerin ispatlanmasını zorlaştıran söz konusu iki sebebin olumsuz etkisini önemli ölçüde ortadan kaldıracak bir yol da yok değildir. Bu sebeplerin olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması için yapılması gereken ilk şey, ahlâkî ilkelerin ifade edilmesinde kullanılan her bir terimin tam ve kesin bir tanımını ortaya koymaktır. Her terimin kesin bir tanımı yapıldıktan sonra, onların sürekli olarak yalnızca kendilerinin ihtiva ettiği anlamlara uygun yerlerde kullanılması da gerekmektedir. Bunlar yerine getirildiği takdirde, ahlâkî ilkelerin matematik ilkelere aynı kesinlik ölçüsünde

⁴¹ Locke, age., s. 339-340

ispatlanabilir olduğu görülecektir. Locke ahlâkî ilkelerin ispatlanabilirliği ile ilgili görüşlerini şu ifadesinde özetlemektedir: "Eğer insanlar ahlâkî gerçekleri, matematik gerçekleri araştırmakta kullandıkları yöntem ve gösterdikleri duyarlıkla araştırarak olurlarsa, eminim ki, onlar ahlâkî gerçeklerin birbirlerine genel olarak düşünülenden daha sıkı bir bağla bağlandıklarını, açık ve seçik fikirlerimizden yapılmış genel olarak sanılandan daha zorunlu çıkarımların sonucu olduklarını ve böylece de genel olarak kabul edilenden daha mükemmel bir ispatlamaya elverişli bulunduklarını göreceklerdir."⁴²

Görüldüğü gibi, Locke ahlâkî ilkelerin matematik ilkelerle aynı derecede ispatlanabilir olduğunu kabul etmektedir. Ona göre ahlâkî ilkelerin, dolayısıyla da Ahlâk biliminin ispatlanabilmesi için, her şeyden önce ahlâkî ilkelerin ifade edilmesinde kullanılan terimlerin kesin tanımlarının yapılması gerekmektedir. Bu noktada hemen akla, Locke'un ahlâkî ilkelerin ifadesinde kullanılan terimleri nasıl tanımladığı ve matematikle aynı derecede ispatlanabilir bir bilim olduğunu söylediği Ahlâkî kendisinin nasıl ispatladığı sorusu gelmektedir.

Kesinlikle belirtmek gerekir ki, her ne kadar Locke Ahlâkın ispatlanabilir bir bilim olduğunu söylemekte ise de onun eserlerinde bu bilimi ispatlamaya yönelik herhangi bir çabaya rastlamak mümkün değildir. Onun böyle bir çabaya girişmediği kendi yazılarından açıkça anlaşılmaktadır. "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme" için yazılan bir değerlendirmede, kendisinin bu eserde Ahlâkın ispatlanabilir bir bilim olduğunu söylediği halde bu ispatın nasıl yapılacağını göstermediğinin hatırlatılması üzerine, Locke'un bu eleştiriye verdiği cevap "Ahlâk bilimini ispatlamak için hiç kimseye söz vermediğini"⁴³ söylemek olmuştur. O bir dostuna yazdığı mektupta, ahlâkın ispatlanabilir olduğunu söylemekle bu bilimi ispatlamanın bütünüyle ayrı şeyler olduğunu, fakat bundan Ahlâkın ispatlanamayacağı sonucunun çıkarılmaması gerektiğini söylemekte ve eğer vakit

⁴² Locke, age., s. 340

⁴³ Locke, *An Answer to Remarks upon 'An Essay Concerning Human Understanding'*, Works IV/187

bulursa bu ispatı gerçekleştireceğini bildirmektedir.⁴⁴ Ancak Locke'un böyle bir ispat için uygun vakit bulamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü dostu Molyneux'un kendisine yazdığı bir mektupta, rasyonel temeller üzerine kurulmuş bir Ahlâk biliminin ortaya konmasını çok arzu ettiğini, bunu ancak kendisi gibi kavrayışlı bir düşünürün gerçekleştirebileceğini söylediğinde,⁴⁵ Locke böyle bir çalışma için yaşının ve sağlık durumunun elverişli olmadığını bildirmiş ve şunu eklemiştir: "Eğer dünyada ahlâkî kanun bulunmasaydı, itiraf ederim ki, akli kullanarak ahlâkî bir sistem ortaya koymak kadar zorunlu ve övgüye layık bir çalışma olamazdı. Fakat İncil'de öyle mükemmel bir ahlâkî sistem bulunmaktadır ki, aklın böyle bir sistemi araştırmasına ihtiyaç kalmamaktadır. Çünkü akıl insanın yükümlülüğünü kendisinden daha açık ve daha kolay bir şekilde vahiyden çıkarabilmektedir."⁴⁶

Locke'un bu son ifadesi, bizi onun ahlâk felsefesinin önemli bir özelliğine götürmektedir. O bir yandan, biraz önce gördüğümüz gibi, ispatlanabilir bir ahlâk biliminin olabilirliğini savunmakta ve tamamıyla akla dayalı bir ahlâk öğretisini benimsediği izlenimini uyandırmakta, bir yandan da, yukarıdaki alıntıda gördüğümüz gibi, insanın yükümlülüğünün akıldan ziyade vahiyden çıkarılmasının daha kolay ve daha anlaşılır olduğunu söylemektedir. Böylece, bir yandan baktığımızda rasyonel-ahlâkî, diğer yandan baktığımızda da teolojik ahlâkî benimseyen bir Locke'u görmekteyiz. Kanaatimizce, Locke'un hem rasyonel ahlâkî hem de teolojik ahlâkî benimseyen bir tutum içinde görünmesinin önemli bir nedeni vardır. Onun ahlâkla ilgili görüşlerine baştan sona hakim olan düşünce, vahyi kabul eden ya da etmeyen herkesin üzerinde birleşebileceği, teolojiden bağımsız bir ahlâk sistemi ortaya koymaktır. Bu düşünce Locke'u, ihtiva ettiği bütün kavram ve ilkeler bakımından akla dayalı ve matematikle aynı derecede ispatlanabilir olan bir Ahlâk biliminin olabilirliğini savunmaya yöneltmiştir. Ancak Locke'un, aklın böyle bir bilimi ortaya koymadaki

⁴⁴ Mr. Locke to Mr. Molyneux (Some Familiar Letters Between Locke and Several of his Friends), Works IX/294-295

⁴⁵ Mr. Molyneux to Mr. Locke (Some Familiar Letters), Works IX/291

⁴⁶ Mr. Locke to Mr. Molyneux (Some Familiar Letters), Works IX/377

yetersizliğini görmesi de zor olmamıştır. İlk olarak akıl, insan davranışlarına yön verecek ahlâk kurallarını eksiksiz olarak ortaya koyacak güçte değildir.⁴⁷ İkinci olarak, daha da önemlisi akıl, insanların ahlâk kurallarına uymalarını sağlayacak yaptırım gücüne de sahip değildir.⁴⁸ Locke aklın yetersiz kaldığı bu iki noktada, sonsuz güç ve hikmet sahibi bir varlık olan Tanrıyı devreye sokmakta, böylece rasyonel ahlâkın yanında teolojik ahlâkı da benimsemiş olmaktadır. Demek ki Locke'u teolojik ahlâkı benimsemeye götüren şey ahlâk kurallarının ve insanların bu kurallara uymalarını sağlayacak olan yaptırım gücünün kaynağının ortaya konması gereğidir. Locke'un ahlâk kurallarının sahip olduğu yaptırım gücüyle ilgili görüşleri, biraz sonra ahlâkî hayatın dayandığı temeller araştırılırken ele alınacaktır. Ama önce onun ahlâk kurallarının kaynağı hakkındaki görüşlerini incelemek gerekmektedir.

3- Ahlâk Kurallarının Kaynağı ve Türleri

Locke'a göre insanların kendi davranışlarını düzenlemede baş vurdukları ahlâk kurallarının başlıca üç türü vardır. "Bana göre, insanların kendi davranışlarını düzenlemede baş vurdukları ve bu davranışların doğruluk ya da yanlışlığını değerlendirmede ölçü olarak kabul ettikleri ahlâk kurallarının üç türü vardır... 1- Medenî kanunlar (the civil law), 2- Belli bir kanaat veya itibara dayanan kanunlar (the law of opinion or reputation), 3- İlâhî kanunlar (the divine law)."⁴⁹ Ahlâklılık, insan davranışlarının, yukarıda zikredilen kanunların ihtiva ettiği ahlâk kurallarıyla bir uyum içinde olması demektir. Herhangi bir davranış ahlâk kurallarına uygunsa, o ahlâkî bakımdan iyi bir davranıştır; bu kurallara uygun oymayan davranışlar da ahlâkî bakımdan kötü kabul edilen davranışlardır.⁵⁰

Locke başlıca üç türe ayırdığı ahlâk kuralları için iki kaynak

⁴⁷ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/146

⁴⁸ Locke, *age.*, s. 141

⁴⁹ Locke, *E.C.H.U.*, s. 222-223

⁵⁰ Locke, *age.*, s. 225

kabul etmektedir: İnsan akli ve Tanrının iradesi. Ona göre ilâhî kanunların ihtiva ettiği ahlâk kurallarının kaynağı Tanrının iradesidir. Medenî kanunlarla belli bir kanaat veya itibara dayanan kanunların ihtiva ettiği ahlâk kurallarının kaynağı ise insan aklıdır. Bu iki kaynaktan çıkan ahlâk kuralları arasında önemli farklar vardır. İlk olarak, insan aklına dayanan ahlâk kuralları ile Tanrının iradesine dayananlar aynı sürekliliğe sahip değildir. İkinci olarak, insan davranışları açısından, insan aklının bildirdiği ahlâk kuralları ile Tanrının bildirdiği ahlâk kurallarının sahip oldukları bağlayıcılık farklı derecelerdedir.⁵¹ Şimdi tekrar Locke'un ahlâk kurallarının türleri hakkında yaptığı tasnife dönelim ve her bir türde yar alan ahlâk kurallarının insan davranışları açısından taşıdığı önemi araştıralım. Bunu yapmak bize, Locke'un, ahlâk kurallarının dayandığı iki kaynaktan hangisine daha fazla önem verdiğini öğrenme imkânı da sağlayacaktır.

Locke'a göre medenî kanunlar, devletin, kendi idaresi altında yaşayan insanların gerek devlete gerekse birbirlerine karşı olan davranışlarını düzenlemek için koyduğu kanunlardır. Medenî kanunlar, devlette yasama gücünü (legislative power) elinde bulunduran bir ya da birden fazla kişi tarafından konur. İnsan davranışlarına yön verecek olan ahlâk kurallarını ihtiva eden ve diğer iki türde yer alan kurallarla farkedilir bir paralellik içinde bulunan medenî kanunların amacı, devletin bütün fertlerinin hem devlete hem de birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamak ve böylece huzurlu bir toplum meydana getirmektir. Bu kanunlar, insan davranışlarındaki suç ve suçsuzlukların ölçüsüdür (the measure of crimes and innocence). Herhangi bir davranışı gerçekleştiren bir insanın devlet karşısında suçlu mu yoksa suçsuz mu olduğu medenî kanunlarla belirlenecektir. Eğer medenî kanunlara aykırı olan, bu nedenle de bir suç teşkil eden herhangi bir davranış gerçekleştirilirse, bunun karşılığı devlet tarafından verilecektir.⁵²

Medenî kanunlarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken

⁵¹ Locke, age., s. 223

⁵² Locke, age., s. 224; Two Treatises of Government, Works V/416-417

önemli bir nokta da, bu kanunları koyan kişi veya kişilerle ilgilidir. Locke bu kanunların, yasama gücünü elinde bulunduran kişi ya da kişiler tarafından konacağını bildirirken bir hususun altını önemle çizmektedir. Ona göre, medenî kanunları koyan kişiler toplum üzerinde mutlak ve keyfi bir otoriteye sahip olmamalıdır. Her şeyden önce, bu kişilerin koyduğu kanunların toplumun umumî menfaatine uygun olması gerekir; onların, insanların mal ve can ve güvenliğine aykırı olan herhangi bir kural koymalarına izin verilmemelidir. Ayrıca, yasama gücünü elinde bulunduran kimseler, kendi koydukları kurallara diğer insanlarla aynı derecede uymakla yükümlü olmalıdırlar. Nihayet en önemlisi, yasama gücünü elinde bulunduran kimselerin Tanrının iradesine yani ilâhî kanunlara aykırı herhangi bir kural koymama konusunda büyük bir titizlik göstermeleri gerekir. Çünkü insan için en iyi ve faydalı olanı, ancak onu yaratan Tanrı bilebilir. Bu nedenle, Tanrının sonsuz hikmet ve iradesiyle bildirdiği ilâhî kanunlara aykırı olan herhangi bir kuralın insanlara fayda sağlaması beklenemez.⁵³

Belli bir kanaat veya itibara dayanan kanunlara gelince, Locke'un felsefi kanunlar (philosophical laws) şeklinde de isimlendirdiği bu kanunlar, bizzat toplumun özellikle de toplumda yaşayan bilge kişilerin koyduğu kanunlardır. Herhangi bir yerde yazılı olmayıp halk arasında şifahî olarak bilinen felsefi kanunların belirlenmesinde etkili olan şey, toplumda geçerli olan değer ve geleneklerdir. Medenî kanunlar suç ve suçsuzluğun ölçüsü olduğu gibi, felsefi kanunlar da erdem ve ahlâkî düşüklüğün (the measure of virtue and vice) ölçüsüdür. Herhangi bir kimsenin gerçekleştirdiği davranış eğer felsefi kanunların ihtiva ettiği ahlâk kurallarına uygunsa, bu davranışın erdemli bir davranış olduğu söylenir; aksi durumda, söz konusu davranış erdemsiz bir davranış olarak adlandırılır. Medenî kanunlar sahip oldukları yaptırım gücünü kendilerini koyan devletten aldıkları gibi, felsefi kanunlar da bu gücü, kendilerini belirleyen ve benimseyen toplumdan alırlar. İnsanların, felsefi kanunların ihtiva ettiği ahlâk kurallarına uymalarını sağlayan şey,

⁵³ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/417-418

bu kurallara uygun olan davranışların toplum tarafından övgü ve takdirle (praise and commendation), aksi davranışların da kınamayla (blame) karşılanmasıdır.⁵⁴

Görüldüğü gibi Locke'a göre gerek devletin koyduğu medenî kanunların, gerekse toplumun koyduğu felsefi kanunların kaynağı insan aklıdır ve bu kanunların her birinin kendine has yaptırımları bulunmaktadır. Bu nedenle, hem medenî kanunların hem de felsefi kanunların ihtiva ettiği ahlâk kuralları, insan davranışlarını yönlendirme açısından inkar edilemez bir etkiye sahiptir. Ancak, ahlâk kuralları için yaptığı tasnifte Locke'un asıl önem verdiği ve üzerinde durduğu türün ilâhî kanunlar olduğu hemen dikkati çekmektedir. Ona gör aklın, insan davranışlarına yön verecek ahlâk kurallarını eksiksiz olarak ortaya koyması mümkün değildir. Çünkü, ilk olarak, Tanrının insana verdiği bir yeti olan aklın belirli sınırları vardır; gerçeği en son sınırlarına kadar öğrenip ortaya koymak bu yetinin gücünü aşmaktadır.⁵⁵ İkinci olarak, çoğu zaman insana hakim olan ve onu gerçek doğruyu bulma doğrultusunda aklını yeterince kullanmaktan alıkoyan birtakım aşırı tutku ve yanlış ilgiler bulunmaktadır.⁵⁶ Bu sebeplerin bir sonucu olarak, insan aklının koyduğu medenî ve felsefi kanunlar çoğu zaman çağdan çağa ve toplumdan topluma değişmekte; bir çağda veya toplumda ahlâkî olarak görülüp teşvik edilen bir davranış başka bir çağda veya toplumda ahlâk dışı kabul edilip yasaklanabilmektedir. Filozofların savundukları, aklın koyduğu kuralları esas alan ahlâk sistemlerinin çoğu zaman birbiriyle çelişen bir çeşitlilik içinde bulunmaları da bu gerçekten kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, insan davranışlarına yön verecek gerçek ahlâk kurallarını aklın çıkarımlarında değil, doğru ve yanlışın değişmez ölçülerini içinde taşıyan ilâhî kanunlarda aramak daha doğru olacaktır.⁵⁷ Locke, ahlâk kurallarının gerçek kaynağı olarak kabul ettiği ilâhî kanunlarla neyi kastettiğini şu ifadesinde

⁵⁴ Locke, E.C.H.U., s. 224-225

⁵⁵ Locke, age., s. 426

⁵⁶ Locke, The Reasonableness, Works VII/140

⁵⁷ Locke, E.C.H.U., s. 224; The Reasonableness, Works VII/144; Essays L.N., s. 169-171

açıklamaktadır:

Ben ilâhî kanunlarla, Tanrının insan davranışları için koyduğu, insanlara tabiat ışığı veya vahiy ile bildirilen kanunları kastediyorum. Kanaatimce, Tanrının insanlara kendi davranışlarını düzenlemede kullanacakları bir kanun bildirmiş olduğunu inkâr edecek kadar kavrayışsız bir kimse yoktur. Tanrının bunu yapmaya hakkı vardır. Çünkü biz O'nun yaratıklarıyız; O bizi en iyi davranışlara yöneltmek için gerekli iyilik ve hikmete; gelecek dünyada karşımıza çıkacak sonsuz şiddet ve süredeki mükâfat ve cezalarla bizi en iyi davranışı gerçekleştirmeye zorlamaya yetecek güçle sahip bulunmaktadır. Hiç kimse bizi Tanrının hakimiyet sahasının dışına çıkaramaz.⁵⁸

Yukarıdaki ifadeden de anlaşıldığı gibi Locke'a göre Tanrı, insanları en iyi davranışları gerçekleştirmeye yönlerecek birtakım ahlâk kuralları koymuştur. Akıl doğru ahlâk kurallarını eksiksiz olarak ortaya koyabilecek güçte olmadığına göre, bu konuda yapılması gereken en doğru şey, Tanrının bildirdiği ilâhî kanunların yardımına baş vurmaktır. Locke'a göre bunu yapmak, insanlara doğru ahlâk kurallarını öğretmenin hem güvenilir hem de kolay bir yoldur. "Ben, Tanrının kendisine verdiği güç ve mucizelerin açık desteği ile gelen, ahlâklılık ve itaatin açık kurallarını ortaya koyan birinin insanlık âlemini aydınlatmasının ve onlara gerçek yükümlülüklerini gösterip bu yükümlülüğü yerine getirmelerini sağlamasının, bu konularda insan aklının genel fikir ve prensiplerinden hareketle yapılacak akıl yürütmelerden daha kolay olup olmadığını sormak istiyorum. Eğer insan hayatının bütün yükümlülükleri akıldan çıkarılabilmiş olsaydı, yine de, benim ulaştığım sonuca göre, insanlara yükümlülüklerini öğretmenin bu yolu sadece düşünmek için gerekli vakit ve gelişmiş zihne sahip, soyut düşüncelere alışık birkaç kişi için uygun olurdu."⁵⁹

Sonuç olarak, Locke'a göre aklın, insan davranışlarına yön verecek doğru ahlâk kurallarını tüketici bir şekilde ortaya koyması mümkün değildir. İnsanın, kendi davranışlarını düzenlerken göz

⁵⁸ Locke, E.C.H.U., s. 223

⁵⁹ Locke, the Reasonableness, Works VII/146

önünde bulunduracağı ahlâkî buyrukları öğrenmek için ilâhî kanunlara baş vurması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu kanunların bize bildirilmesinin en kestirme yolu da vahiydir. Filozofumuza göre, Tanrının vahiyle, bize ahlâkî yükümlülüklerimizi gösteren birtakım kurallar bildirdiği gerçeğiyle ilgili olarak önümüzde canlı bir örnek bulunmaktadır. Bu örnek, İsa Mesih'in Tanrıdan aldığı vahyi içinde taşıyan İncil'dir. İsa Mesih Tanrıdan aldığı vahiyle insanlara, Tanrının insan davranışları için koymuş olduğu ahlâk kurallarını ihtiva eden mükemmel bir ahlâkî sistem sunmuştur.⁶⁰ İnsanlara uymakla yükümlü oldukları ahlâk kurallarını öğretmenin en kolay ve en etkili yolu, onlara İncil'deki ahlâk sistemini anlatmaktır. Çünkü, "bu sistem tamamıyla katıksız ve içtendir; onda ne bir şey fazladır, ne de eksik. O, en bilge insanların itiraf edeceği gibi, tamamıyla insanların iyiliğini hedefleyen mükemmel bir hayat nizamıdır. Bu sisteme uyan herkes mutlu olacaktır."⁶¹

Locke'un ahlâk kurallarının kaynağı hakkındaki görüşlerini ele almayı sona erdirmeden önce, bu görüşlerle ilgili iki önemli hususa işaret etmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, Locke'un bilgi öğretisi ile, özellikle de onun bilginin kaynağı konusundaki görüşleriyle ilgilidir. Birinci bölümde gördüğümüz gibi, Locke insanın, ahlâk kurallarıyla ilgili olanı da dahil olmak üzere, doğuştan hiçbir bilgiye sahip olmadığını, bütün bilginin daha sonradan tecrübe verilerden hareketle elde edildiğini ve bilginin yegâne kaynağının tecrübe olduğunu savunuyordu. Şimdi ise o, insanın tabii bilme yetileriyle doğru ahlâk kurallarını tam olarak ortaya koymasının mümkün olmadığını, bu konuda, Tanrının vahiyle bildirdiği ilâhî kanunlara baş vurmanın kaçınılmaz bir zorunluluk olarak karşımızda durduğunu söylemektedir. Bu durumda Locke, bir yandan Tanrının vahiyle insanlara birtakım ahlâk kuralları bildirdiği ve insanların buna muhtaç olduğu, bir yandan da insanın sahip olduğu bütün bilgiyi tecrübenin verilerinden hareketle elde ettiği gibi birbiriyle uzlaştırılması mümkün olmayan iki görüşe sahip bulunmaktadır. Eğer insana vahiyle

⁶⁰ Locke, age., s. 144

⁶¹ Locke, age., s. 147

birtakım ahlâk kurallarının bildirildiği kabul ediliyorsa, insan bilgisinin biricik kaynağının tecrübe olduğu nasıl iddia edilebilir? Ya da tersine çevirirsek, insan bilgisinin biricik kaynağının tecrübe olduğu iddia ediliyorsa, Tanrının vahiyle insana birtakım ahlâk kurallarını bildirmiş olduğu nasıl kabul edilebilir? Locke felefesindeki bu güçlük aslında onun vahiyle ilgili görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Bu güçlüğü Locke'un kendisinin de farketmiş olduğu ve onu kendi istisna kabul etmeyen ampirizmine zarar vermeden çözmeye çalıştığı, fakat bunda başarılı bir sonuca ulaşamadığı daha önce ayrıntılı bir şekilde gösterilmişti.⁶² Bu nedenle söz konusu güçlük üzerinde daha fazla durmaya gerek yoktur. Ancak şunu tekrar kesin olarak belirtelim ki, Locke'un, vahiyle insana aklı aşan birtakım tabiat üstü hakikatlerin ve doğru ahlâk kurallarının bildirilmiş olduğunu kabul etmesi, kendi istisna kabul etmeyen ampirizminde kapatılması mümkün olmayan bir yara açmıştır.

Locke'un ahlâk kurallarının kaynağı hakkındaki görüşleriyle ilgili olarak üzerinde durulması gereken başka bir husus daha vardır ki, o da şudur: Gördüğümüz gibi Locke, insan aklını ve Tanrının iradesini ahlâk kurallarının iki kaynağı olarak kabul etmekte, fakat asıl önemi Tanrının iradesine vermektedir. O, insan aklına dayanan ahlâk kurallarının çoğu zaman birbirine aykırı bir çeşitlilik içinde bulunduğunu söylediği için, onun, aklı ahlâk kuralları için gerçek bir kaynak olarak kabul etmediği bile söylenebilir. Locke Tanrının iradesini ahlâk kurallarının birinci derecede bir kaynağı olarak gördüğüne göre, karşımıza cevaplandırılması gereken şu sorular çıkmaktadır: Acaba Tanrının bildirdiği ahlâk kuralları, sadece Tanrı tarafından emredilmiş oldukları için mi doğru olup insanı bağlayıcıdır? Yoksa bu kurallar doğruluklarını kendi içlerinde taşımakta olup Tanrı onları buyurmakla mı kayıtlıdır? Locke'un bu sorulara verdiği cevap, kendi devrinde birbiriyle mücadele etmekte olan ve iradeci teori (voluntarist theory) ve "akılcı teori (rationalist theory)" şeklinde isimlendirilen iki karşıt teori arasında bir uzlaştırma sağlamaktadır. "iradeci teori"ye göre ahlâk kurallarının doğruluğunun ve onları

⁶² Bkz. I. Bölüm

insan için emredici oluşunun tek nedeni, bu kuralların Tanrının iradesinden kaynaklanmış olmasıdır. Tanrı sonsuz iyilik ve hikmet sahibi olduğu için, O'nun herhangi bir kuralı emretmiş olması, bu kuralın doğru olarak kabul edilmesinin yeter şartıdır. "Akılcı teori"ye göre ise ahlâk kuralları birtakım değerler koyan ve akılla kavranabilen normatif yargılardır. Bütün ahlâk kuralları rasyonel olup kendi doğruluklarını kendi içlerinde taşırlar. Bu nedenle, ahlâk kurallarının doğruluklarının ve insan için emredici oluşlarının gerçek sebebi onların Tanrının iradesinden kaynaklanmış olmaları değil, akla uygun ve akılla kavranılabilir olmalarıdır. Tanrı bu kuralları emrederken aklın zorunluluğu (necessety of reason) altında hareket etmektedir.⁶³

Locke bu teorilerin her ikisini de tek başına tatmin edici bulmamaktadır. Ona göre gerek "iradeci teori" gerekse "akılcı teori", Tanrının ahlâk kurallarının kaynağı olması konusunda gerçeğin belli bir yanını dile getirmektedirler. Bununla birlikte iki teoride de önemli eksiklikler ve tehlikeli anlamlar bulunmaktadır. "İradeci teori", ahlâk kurallarının Tanrının iradesinden kaynaklanmış olmalarını bu kuralların doğru ve emredici olmalarının tek nedeni olarak göstermekle, söz konusu kuralları Tanrının keyfî olarak (arbitrarily) seçtiği birtakım kurallar durumuna indirgemıştır. Bu durumda Tanrı, insana her istediğini emreden kaprisli bir despottan farksızlaşmaktadır. Öte yandan, "akılcı teori" ahlâk kurallarının kendi doğruluklarını kendi içlerinde taşıdıklarını ve akılla kavranılabilir olduklarını, Tanrının bu kuralları emrederken akfî bir zorunlulukla hareket ettiğini söyleyerek Tanrının sonsuz kudret ve iradesini sınırlamış olmaktadır. Locke'a göre hem Tanrı ahlâk kurallarını kendi özgür iradesiyle emretmiştir, hem de bu kurallar rasyoneldir. Bununla birlikte, ne Tanrı ahlâk kurallarını keyfî bir şekilde seçmiştir, ne de bu kuralları emrederken O akfî bir zorunluluğa tâbidir. Bütün yargıların olduğu gibi, ahlâk kurallarını ifade eden yargıların doğruluğu da, bu yargıların tabiattaki varlık ve olaylara, dolayısıyla da varlık ve olayları idare eden "tabiat kanunu"na uygun olmalarında aranmalıdır. Herhangi bir yargının

⁶³ Aaron, age., s. 265-266; von Leyden, age., s. 56; Gough, age., s. 4; Tully, age., s. 41

"tabiat kanunu"na uygun olması demek, aynı zamanda bu yargının akla uygun olması demektir. Çünkü "tabiat kanunu ile insanın rasyonel tabiatı arasında Tanrının kurmuş olduğu sürekli bir ahenk (harmony) vardır."⁶⁴ Tanrının "tabiat kanunu"na uygun olarak emrettiği herhangi bir ahlâk kuralı insanın rasyonel tabiatına da uygun olduğu için, bu kural bir anlamda insan aklının bir ürünü gibi görünmektedir.⁶⁵ Bu nedenle "insan ahlâk kurallarına yalnızca cezalandırılma korkusuyla değil, aynı zamanda doğru olanı rasyonel bir şekilde kavradığı için uymaktadır."⁶⁶

Sonuç olarak Tanrı ahlâk kurallarını tamamiyle kendi özgür iradesiyle emretmektedir. Fakat O bu kuralları keyfî bir şekilde değil, belli bir ölçüye göre seçmektedir. Bu ölçü de, Tanrının "tabiat kanunu" ile insanın rasyonel tabiatı arasında kurmuş olduğu ahenktir. Tanrı kendisinin kurmuş olduğu bu ahengi hiç bir zaman bozmayacağı ve bozulmasına da izin vermeyeceği için, O'nun emrettiği her ahlâk kuralı rasyonel olacaktır. Ancak, Tanrının emrettiği ahlâk kurallarının sürekli olarak rasyonel olmasından O'nun akli bir zorunluluğa tâbi olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü, hem "tabiat kanunu" ile insanın rasyonel tabiatı arasındaki ahengi kurarken hem de bu ahenge uygun ahlâk kurallarını emrederken Tanrı kendi özgür iradesiyle hareket etmektedir.⁶⁷

4- Ahlâkî Hayatın Dayandığı Temeller

Locke'un buraya kadar ele aldığımız Tanrı-insan ilişkisi ile ilgili görüşleri şu noktada odaklaşmaktadır: Tanrı insanı tanrısal bir cevher olan ruha sahip, rasyonel bir varlık olarak yaratmış ve ona bir sorumluluk yüklemiştir. İnsanın bu sorumluluğu yerine getirmesi, kendi davranışları için konmuş olan ahlâk kurallarına uygun, ahlâkî bir hayat yaşamasıyla mümkün olacaktır.

⁶⁴ Locke, *Essays L.N.*, s. 199

⁶⁵ Locke, *age.*, s. 201

⁶⁶ Locke, *age.*, s. 185

⁶⁷ Locke, *age.*, s. 201

Madem ki insan ahlâkî bir hayat yaşamakla sorumludur, onun bu sorumluluğu yerine getirebilmesi için, ahlâkî hayatın gerek sebep gerekse sonuçları bakımından birtakım temellere dayandırılması kaçınılmazdır. İnsana kendisinin ahlâkî bir hayat yaşamakla sorumlu olduğunu anlatabilmek için, her şeyden önce ona, kendisini sorumluluk altına sokan ve bu sorumluluğun yerine getirilmesinde göz önünde bulundurulacak kuralları ortaya koyan üstün bir gücün varlığını göstermek gerekir. En az bunun kadar gerekli olan bir başka şey, insana neden ahlâkî bir hayat yaşaması gerektiğini, ahlâkî bir hayat yaşadığı ya da yaşamadığı takdirde nelerle karşılaşacağını bildirmektir. İnsanın karşısına herhangi bir yaptırıma sahip olmayan, kendilerine uyulmasıyla uyulmaması arasında bir fark bulunmayan birtakım kurallar çıkarmak ve onun bu kurallara sürekli olarak uymasını beklemek fazlaca bir şey ifade etmeyecektir. Son olarak, insanın ahlâkî bir hayat yaşamakla sorumlu tutulabilmesi için, böyle bir hayatı yaşamanın insanın gücü dahilinde bulunduğu gösterilmelidir. Çünkü, yapmalısın, yapabilirsin den sonra gelmelidir.

Bu söylenenler ışığında şimdi Locke'un ahlâkî hayatı hangi temeller üzerine dayandırıldığını araştırmaya geçebiliriz. Onun bu konudaki görüşlerini üç başlık altında toplamak mümkündür: a- Tanrının varlığı, b- Ruhun ölümsüzlüğü, c- İnsan hürriyeti. Bunlar, aynı zamanda, Locke'un ahlâkî hayatı üzerine dayandığı üç temel oluşturmaktadır. Şimdi Locke'a göre bu üç temelin ahlâkî hayat için nasıl bir önem taşıdığını görelim.

a- Tanrının Varlığı

İnsanın yaşamakla sorumlu olduğu ahlâkî hayatın temellendirilmesinde Locke'un baş vurduğu ilk ve en önemli temel Tanrının varlığı fikridir. Ona göre, Tanrının varlığı fikrini hesaba katmayan ve bu fikir üzerine kurulmayan herhangi bir ahlâk sisteminin insanlara, onların her durum ve şartta yaşamaya

çalışacakları bir ahlâkî hayat modeli sunması mümkün değildir.⁶⁸

Locke'a göre ahlâkî hayatın temellendirilmesinde Tanrının varlığı fikrine baş vurulması iki bakımdan kaçınılmazdır. İlk olarak, ahlâkî hayat belirli kurallara uygun olarak yaşanan bir hayattır. Ahlâk kuralları olarak adlandırılan bu kurallar olmadan ahlâkî hayatın yaşanması mümkün değildir. Ahlâkî hayat için ahlâk kurallarının varlığının zorunlu oluşu bizi, söz konusu kuralları koyan üstün bir varlığı aramaya sevk etmektedir. Çünkü, "herhangi bir kimsenin, kendisinin bir kanunla kayıtlı olduğunu anlayabilmesi için, her şeyden önce bir kanun koyucunun yani kendisine gerçekten tâbi olduğu üstün bir gücün var olduğunu bilmesi gerekir."⁶⁹ Kanûn koyucu bir varlık olmadan kanunun var olması mümkün değildir.⁷⁰ Biraz önce ahlâk kurallarının kaynağını araştırırken gördüğümüz gibi, Locke'a göre ahlâk kurallarının insanlar tarafından belirlenebileceği söylenemez. Çünkü insanların "doğru (right)" ve "yanlış (wrong)" hakkındaki ölçüleri çağdan çağa ve toplumdan topluma değişmektedir. Eğer insanlar ahlâk kurallarının nihaî kaynağı olarak kabul edilirse, bir yerde ahlâkî kabul edilip emredilen bir davranış başka bir yerde ahlâk dışı görülüp yasaklanabilecek, bunun bir sonucu olarak da ahlâkî hayat büyük bir yara alacaktır.⁷¹ Locke'a göre, ahlâk kurallarının bütün insanlar için aynı derecede genel geçer olması için yapılması gereken en doğru şey, bu kuralların, "doğru" ve "yanlış"ın ölçülerinin ezeli belirleyicisi olan üstün bir varlığa dayandırılmasıdır. Bu varlık da ancak, sonsuz hikmetiyle bize doğru davranış biçimlerini bildiren ve ahlâk kurallarının aşkın kaynağını oluşturan Tanrının kendisi olabilir.⁷² Şu halde, ahlâkî hayatı temellendirirken Tanrının varlığı fikrine baş vurulmasını zorunlu kılan ilk neden, O'nun doğru ahlâk kurallarının gerçek kaynağı olmasıdır.

Locke'a göre, ahlâkî hayatın temellendirilmesinde Tanrının varlığı fikrine baş vurulmasını gerektiren bir diğer önemli neden de,

⁶⁸ Locke, E.C.H.U., s. 80; The Reasonableness, Works VII/141

⁶⁹ Locke, Essays L.N., s. 151

⁷⁰ Locke, age., s. 173

⁷¹ Locke, age. s. 169

⁷² Locke, E.C.H.U., s. 223; The Reasonableness, Works VII/140; Essays L.N., s. 173

ahlâk kurallarında, insanları bu kurallara uymaya zorlayacak bir yaptırım gücünün bulunması gereğidir. Herhangi bir yaptırımı bulunmayan ahlâk kurallarıyla sağlıklı bir ahlâkî hayatın temin edilmesi mümkün değildir. Locke'un ifadesiyle "insanın iradesini yönlendirecek haz ve acıyı doğuran bir yaptırım olmadıkça özgür insan davranışları için konmuş bir kuralın varlığını kabul etmek tamamıyla faydasız olduğundan, biz nerede bir kanunun varlığını kabul edersek bu kanunun beraberinde bir mükâfat ve cezanın varlığını da kabul ederiz. Eğer akıllı bir varlık kendi koyduğu kurala uymayı mükâfatlandırmak, uymamayı da cezalandırmak gücüne sahip değilse, onun başka bir varlığın davranışları için kural koyması boşuna olacaktır."⁷³

Demek ki ahlâkî hayatın temini için, ahlâk kurallarının bir yaptırım gücüne sahip olması zorunludur. Locke'a göre, ahlâk kurallarında bulunması gereken bu gücü sınırlı ve sonlu bir varlık değil, sonsuz gücüyle her şeye gücü yeten ve sonsuz bilgisiyle gizli açık her şeyi bilen bir varlık sağlayabilir, ki o da Tanrıdır.⁷⁴ Şu halde Tanrı, hem doğru ahlâk kurallarını koyan hem de bu kurallarda bulunması gereken yaptırım gücünü sağlayan bir varlıktır. Bu nedenle, "ahlâkî hayatın gerçek temeli yalnızca, insanları karanlıkta gören, mükâfat ve cezaları elinde bulunduran ve en mağrur günâhkârı bile hesaba çekme gücüne sahip olan Tanrının irade ve kanunu olabilir."⁷⁵

Tanrı ahlâk kurallarını koyan ve insanları bu kurallara uymaya zorlayacak yaptırım gücünü elinde bulunduran bir varlık olduğuna göre, O'nun varlığı fikrini kendine temel yapmayan herhangi bir ahlâk sisteminin insanlara gerçek ahlâkî hayatı sunması mümkün olamaz. Locke'a göre bu gerçek, Aristippos, Konfüçyüs ve Epiküros'un da aralarında bulunduğu bazı filozofların ortaya koyduğu ahlâk sistemlerinde açıkça görülmektedir. Bu kimselerin ahlâkî bir sistem geliştirmek için ortaya koyduğu çabalar saygı ve övgüyle karşılanabilir. Fakat bu çabalar, insanların her şartta bütün güçleriyle

⁷³ Locke, E.C.H.U., s. 223

⁷⁴ Locke, age., s. 338

⁷⁵ Locke, age., s. 80

yaşamaya çalışacakları ahlâkî hayatı temin etmekten oldukça uzaktır. Çünkü filozofların ahlâk sistemlerinde Tanrıya hiç yer verilmemekte, bunun bir sonucu olarak da onların sistemlerindeki ahlâk kurallarının herhangi bir yaptırımı bulmamaktadır. İnsanlar işlerine geldiğinde bu kurallara kulak verip, işlerine gelmediğinde de onlara uymayı reddedebilirler. Bu nedenle, filozofların ahlâk sistemleri, bir süslü deyişler koleksiyonu olmaktan öteye geçemez.⁷⁶

Buna karşılık, Tanrıyı doğru ahlâk kurallarını koyan ve bu kurallarda bulunması gereken yaptırım gücünü sağlayan bir varlık olarak kabul eden ahlâk sistemi, hiç şüphe yok ki, insanlara ahlâkî hayatın gerçek bir standardını temin edecektir. Locke'a göre İsa Mesih'in kurduğu, İncil'de ifadesini bulan ahlâk sistemi bu konuda verilebilecek en güzel örnektir. O, Tanrıdan aldığı vahiy sayesinde insanlara yalnızca doğru ahlâk kurallarını bildirmekle kalmamış, gelecek dünyada, bu kurallara uyanların mükâfat uymayanların da ceza göreceklerini haber vererek ahlâk kurallarının müeyyidesini de koymuştur. Bu müeyyideler, insanların birtakım tabii istek ve arzulardan ayrılma pahasına sürekli olarak ahlâk kurallarına uymalarını sağlayacak güçtedir.⁷⁷

Görülüyor ki, Locke'a göre insanın ahlâkî bir hayat yaşaması için, yalnızca doğru ahlâk kurallarının ortaya konması yeterli değildir; insanın bu kurallara uymasını sağlayacak birtakım yaptırımlar da bulunmalıdır. Bu yaptırımlar insanı ahlâk kurallarına uygun olan davranışlara yönlendirecek, aksi davranışlardan da sakındıracaktır. Bunun nasıl olabileceğini anlamak için de, ahlâk kurallarının sahip olduğu yaptırım gücüne davranışta bulunan insan açısından bakmak ve şu soruların cevabını aramak gerekmektedir: Acaba insan kendisine şu ya da bu davranışı emreden herhangi bir ahlâk kuralına neden uymaktadır? Ahlâk kurallarının yaptırım gücü insanı şu ya da bu davranışa nasıl motive etmektedir. Locke'un bu sorulara verdiği cevabı en açık bir şekilde, onun "ahlâkî iyi (moral good)" ve "ahlâkî

⁷⁶ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/141

⁷⁷ Locke, *age.*, s. 122

kötü (moral evil)" ile ilgili görüşlerinde bulmaktayız.

Locke'un "ahlâkî iyi" ve "ahlâkî kötü" ile ilgili görüşlerini incelemeye, onun ahlâkının gaye güdücü (teleolojik) bir ahlâk olduğunu belirterek başlamalıyız. Locke'a göre, insan ahlâk kurallarının buyurduğu davranışları belli bir gayeye ulaşmak için gerçekleştirir. Bu gaye de, ahlâk kurallarını koyan varlığın bu kurallara uygun davranışlar için belirlediği "ahlâkî iyi"ye sahip olmak, aksi davranışlar için belirlediği "ahlâkî kötü"den sakınmaktır.⁷⁸ O halde, insan davranışlarının hedefini oluşturan "ahlâkî iyi" ve "ahlâkî kötü" nedir? Locke "ahlâkî iyi" ve "ahlâkî kötü"nün tanımına iyi ve kötünün tanımıyla başlamaktadır: "Şeyler yalnızca haz ve acıya (pleasure and pain) göre iyi veya kötüdür. İyi diye isimlendirdiğimiz şey, bizde bir haz oluşturma, var olan bir hazzı artırma ya da bizdeki bir acıyı ortadan kaldırma gücüne sahip olan bir şeydir... Kötü diye isimlendirdiğimiz şey de, bizde bir acıya yol açma veya var olan bir hazzı ortadan kaldırma gücüne sahip olan şeydir."⁷⁹ Her ne kadar bu tanım Locke'u hedonist bir ahlâk anlayışı benimser gibi göstermekte ise de, gerçek böyle değildir. Bu tanım "tabii iyi (natural good)" ve "tabii kötü (natural evil)" için yapılmış olup, "ahlâkî iyi" ve "ahlâkî kötü" için yapılacak tanım daha anlaşılır kılmaya yöneliktir. Locke'a göre, insan davranışlarının tabii sonucu olan "tabii iyi ve kötü" kesinlikle ahlâkî davranışın bir hedefi değildir. Ahlâkî davranışın biricik hedefi, ahlâk kurallarının aşkın kaynağının bu kurallara uyan davranışlar için belirlediği "ahlâkî iyi"yi elde etmek, aksi davranışlar için belirlediği "ahlâkî kötü"den korunmaktır.⁸⁰ Gerçi, "ahlâkî iyi ve kötü" de, "tabii iyi ve kötü" gibi, insana haz ve acı sağlamaktadır. Fakat buradaki haz ve acı ahlâkî davranışın tabii bir sonucu değil ahlâk kurallarını koyan aşkın Varlığın bu kurallara uyan veya uymayan davranışlar için belirlediği bir karşılıktır. Bu gerçek, Locke'un "ahlâkî iyi" ve "ahlâkî kötü" için verdiği tanımda açıkça görülmektedir. "Ahlâkî iyi ve kötü, iradî davranışlarımızın bazı kurallara uyması ya da uymamasından ibarettir; bu uyma ya da

⁷⁸ Locke, E.C.H.U., s. 225

⁷⁹ Locke, age., s. 159-160

⁸⁰ Locke, age., s. 223

uymamaya göre iyi veya kötü, kanun koyucunun (law-maker) irade ve gücüyle bize karşılık olarak verilir. Kanun koyucunun iradesi tarafından bizim kurallara uymamız veya uymamamıza bağlanan iyi ve kötü -ya da haz ve acı- mükâfat ve ceza (reward and punishment) olarak isimlendirdiğimiz şeydir."⁸¹

Görüldüğü gibi Locke'a göre ahlâk kurallarının sahip olduğu, insanı ahlâkî davranışa zorlayan yaptırım gücü, kanun koyucunun ahlâk kurallarına uyan veya uymayan davranışlar için belirlediği mükâfat ve ceza olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan, ahlâk kurallarına uyan davranışları için mükâfat, uymayan davranışları için de ceza görecektir. Filozofumuza göre bu gerçeğin bilinmesi, insanın ahlâkî bir hayat yaşamasını sağlamaya yetecektir. Çünkü ona göre, bütün insan faaliyetlerinde ulaşılması hedeflenen en son gaye mutluluktur (happiness). Bu mutluluğun gerçekleşmesi için insanın ahlâk kurallarına uygun bir hayat yaşaması zorunludur.⁸² Burada, Locke'un ahlâklılık ile mutluluk arasında kurduğu sıkı ilişkiye, buna bağlı olarak da onun ahlâkının kazanmış olduğu eudaimonist karaktere şahit olmaktayız. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Locke'a göre, insanın ahlâkî hayat sonucunda ulaşmayı hedeflediği mutluluğun bu dünyada gerçekleşecek bir mutluluk olduğu düşünülmemelidir. Çünkü insanlar bu dünyadaki mutluluğu farklı şeylerde bulmaktadırlar; onlardan bazıları mutluluğu sorumsuzca yaşamakta bulurken, bazıları şan ve şöhrat sahibi olmayı, diğer bazıları da varlıklı bir hayat sürmeyi mutlu olmakla bir saymaktadırlar. Eğer insanlar ahlâkî bir hayat yaşamakla bu dünyada ulaşacakları bir mutluluğu hedefleyecek olursa, onların her biri benimsediği mutluluğa göre farklı davranışlarda bulunacak, böylece de ahlâkî hayat birbirine aykırı davranışlardan ibaret olacaktır.⁸³ Şu halde, insanların sürekli olarak aynı davranışları ahlâkî kabul edip bu davranışları gerçekleştirmeleri için, onların aynı mutluluğu hedeflemiş olmaları gerekmektedir. Locke'a göre bu mutluluk olsa olsa, Tanrının kendi koyduğu kurallara uygun hayat yaşayan insanlara vaad ettiği

⁸¹ Locke, *age.*, s. 222

⁸² Locke, *age.*, s. 173

⁸³ Locke, *age.*, s. 176

ebedî mutluluk (eternal bliss) olabilir.⁸⁴ Ebedî mutluluğun ne olduğunu, biraz sonra Locke'un âhiret hayatı ile ilgili görüşlerini incelerken göreceğiz. Ama önce, Locke'un ahlâkî hayatı dayandırdığı diğer temellerin neler olduğunu araştıralım.

b- Ruhun Ölümsüzlüğü

Biraz önce gördüğümüz gibi, Locke'a göre ahlâk kuralları, insanı ahlâkî bir hayat yaşamaya zorlayacak birtakım yaptırımlara sahiptir. Bu yaptırımlar da Tanrı'nın ahlâk kurallarına uyan ve uymayan insan davranışları için belirlemiş olduğu ceza ve mükâfattır. İnsan ahlâk kurallarına uygun bir hayat yaşadığı takdirde mükâfat görecek ve mutlu olacaktır. Aksi takdirde insanın payına düşen şey ceza ve sıkıntıdır.

Locke, ahlâk kurallarının insanı ahlâkî bir hayat yaşamaya zorlayacak birtakım yaptırımlara sahip olduğunu gösterdikten sonra, dikkatini başka bir noktaya yöneltmektedir: Bu yaptırımların nerede görüleceği. Ona göre, insanın ahlâkî bir hayat yaşamasını sağlamak için, ahlâk kurallarının yaptırımları ile birlikte bu yaptırımların görüleceği yerin de gösterilmesi gerekir. Ahlâkî hayatın yaşanmasını zorlaştıran birçok güçlük ve engel (difficulties and obstacles) bulunmaktadır. Eğer ahlâkî hayat yaşayanlarla yaşamayanların ayrılacağı bir yer gösterilmezse, insanın birçok sıkıntıya katlanma pahasına ahlâkî bir hayat yaşamasının ne anlamı olacaktır?⁸⁵

Locke, ahlâkî davranışların karşılığı olan mükâfat ve cezanın görüleceği yerin bu dünya olmadığını kesin bir şekilde ifade etmektedir. Çünkü ona göre bu dünyada ahlâk kurallarına uyanlarla uymayanlar arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Dahası "bu dünyada dürüst davranışlarda bulunan kişinin payına düşen şeyin çoğu zaman sıkıntı olduğu bütün çağlarda dikkati çekmektedir. Erdemle mutluluk çoğu zaman birbirini takip etmemektedir."⁸⁶ Bu nedenle insanın ahlâkî davranışlarının karşılığını göreceği bu

⁸⁴ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/122-123

⁸⁵ Locke, *age.*, s. 148

⁸⁶ Locke, aynı yer

hayattan sonra gelecek başka bir hayat daha olmalıdır. İnsanın bu dünyadaki geçici mutluluklardan vazgeçerek birçok sıkıntıya katlanma pahasına ahlâkî bir hayat yaşaması, ancak ikinci bir hayatın kabul edilmesiyle mümkün olacaktır.⁸⁷

Böylece Locke'un ahlâkî hayatı dayandırdığı bir diğer temele ulaşmış bulunuyoruz: ruhun ölümsüzlüğü. Eğer insan ahlâkî davranışlarının karşılığını bu dünyada göremiyor ve ahlâk kurallarına uyanlar sıkıntı, uymayanlar da refah içinde yaşayabiliyorsa, şu halde, ölümlle her şeyin sona ermemesi, Tanrının ahlâkî yaşayan insanlara vaad ettiği mutluluğun gerçekleşeceği başka bir hayatın var olması gerekmektedir. Locke'a göre böyle bir hayat vardır ve insanı bu hayata Tanrının ona vermiş olduğu bir cevher olan "ölümsüz ruh (immortal soul)" taşıyacaktır. "Her insan, ebedî mutluluk veya sefaleti (eternal happiness or misery) yaşamaya elverişli ölümsüz bir ruha sahiptir. Ruhun mutluluğu, insanın bu dünyada, Tanrının emrettiği ve O'nun rızasını kazandıracak şeylere inanıp onları gerçekleştirmesine bağlıdır."⁸⁸ İnsanın ahlâkî davranışlarının karşılığını göreceği gelecek hayatı yaşaması onda bulunan ruhun ölümsüz olmasına bağlı olduğuna göre, onun bu dünyada yaşamakla sorumlu olduğu ahlâkî hayatın temini için ruhun ölümsüz olduğunun kabul edilmesi zorunludur. Çünkü, "din ve ahlâkın bütün yüce hedefleri yalnızca ruhun ölümsüzlüğü inancı ile garanti altına alınabilir."⁸⁹

Görüldüğü gibi Locke'a göre insan ahlâkî davranışlarının karşılığını bu dünyada değil, daha sonra yaşayacağı ikinci bir hayatta görecektir. İnsanın bu hayatı yaşamasını da, kendisine verilmiş olan ölümsüz ruh sağlayacaktır. Bu nedenle, ruhun ölümsüzlüğünün kabul edilmesi ahlâkî hayat için vazgeçilmez bir şart olmaktadır. Bu noktada karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: Acaba Locke ahlâkî hayatın temellendirilmesinde bu kadar önem verdiği ruhun ölümsüzlüğünü hangi esasa dayandırmaktadır? Biz

⁸⁷ Locke, E.C.H.U., s., 334; The Reasonableness, Works VII/150-151

⁸⁸ Locke, A Letter Concerning Toleration, Works VI/41

⁸⁹ Locke, A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester, Woks IV/34; Essays L.N., s. 173

ruhun ölümsüzlüğünü tabii bilme yetilerimizin sağladığı bilgi sonucunda mı kabul edeceğiz, yoksa bu konuda bizi aydınlatan başka bir kaynağa mı muhtacız?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, her ne kadar Locke ruhun ölümsüzlüğünü ahlâkî hayatın vazgeçilmez bir temeli olarak görüyorsa da, o ruhun ölümsüzlüğünün tabii bilme yetileriyle bilinip ortaya konabileceğini kesinlikle iddia etmemektedir. Ona göre, Tanrının bize vermiş olduğu bilme yetileriyle ruhun ölümsüz olup olmadığını bilmemiz mümkün değildir. Çünkü bizim, ruh ve onun nitelikleri hakkında ne bir duyum ne de ideamız vardır. Bu nedenle, ruhun ölümsüzlüğü kesinlikle bilgimizin bir konusu olamaz; bilgi sahibi olmadığımız ve olamayacağımız bir konuda herhangi bir delil geliştirmemiz de elbette ki, mümkün değildir. Ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili olarak herhangi bir bilgi ya da delilimiz olmadığı için, bu konuda rasyonel bir ispata kalkışmamalı, bu ispatı başkalarından da beklememeliyiz.⁹⁰

Ancak hemen eklemek gerekir ki, Locke'a göre her ne kadar ruhun ölümsüzlüğünü tabii yetilerimizle bilemiyorsak da bu, ahlâkî hayatın önemli bir temeli olan ruhun ölümsüzlüğü gerçeğini kabul etmemiz için bir engel teşkil edemez. Ruhun ölümsüzlüğü bizim tabii bilme yetilerimizi aşmaktır. Fakat bu konuda bize ışık tutan başka bir yardımcımız da yok değildir. Tanrı, bilme gücümüzün ötesinde bulunan bütün gerçeklerle birlikte ruhun ölümsüzlüğünü de bize vahiyle bildirmiştir. İncil'de, İsa Mesih'in öldürüldükten sonra diriltilmesi ve ölüm sonrası hayatla ilgili anlatımlar bize ruhun ölümsüzlüğünü şüphe götürmez bir açıklıkla haber vermektedir.⁹¹ "Eğer Tanrı ruhun ölümsüz olduğunu vahyetmişse, ruhun ölümsüz olduğunun ispatlanamıyor olması onun ölümsüzlüğü gerçeğini hiç de ortadan kaldırmaz. Çünkü Tanrının dürüstlüğü, O'nun vahyettiği şeyin gerçekliği için yeterli bir delildir.... Tanrı insanların ruhlarının ebedî olarak (for ever) yaşayacağını vahyetmiştir."⁹² Yine Locke

⁹⁰ Locke, E.C.H.U., s. 393-394; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/477; An Answer to Remarks upon E.C.H.U., Works IV/188

⁹¹ Locke, An Answer to Remarks upon E.C.H.U., Works IV/188

⁹² Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/476

ruhun ölümsüzlüğünün tabii yetilerle bilinmiyor olmasının ahlâkî hayat için ciddi bir tehlike oluşturmayacağını "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"de şöyle ifade etmektedir:

Ruhun gayr-i maddiliği ve ölümsüzlüğü ile ilgili konuda yetilerimiz bir ispat kesinliğine ulaşamıyorsa, bunun tehlikeli olduğunu düşünmemeliyiz. Ruhun gayr-i maddî ve ölümsüz olduğunu gösteren felsefi deliller olmaksızın da, ahlâk ve dinin bütün yüce hedefleri pekâlâ garanti altına alınabilir. Zira açıktır ki, başlangıçta bizi duyum sahibi, akıllı varlıklar olarak var olmaya başlatan ve yıllarca böyle bir durumda varlığımızı devam ettiren Varlık, bizi yine duyum sahibi olacağımız başka bir dünyada dirilip, içinde bulunduğumuz hayattaki yapıp etmelerimiz için kendisinin belirlemiş olduğu karşılığı görmeye uygun varlıklar kılabilir ve kılacaktır da.⁹³

Sonuç olarak Locke'a göre ahlâkî hayatın temini için ruhun ölümsüzlüğünün kabul edilmesi zorunludur. Gerçi biz tabii yetilerimizle ruhun ölümsüzlüğünü bilme ve ispatlama gücüne sahip değiliz. Fakat bu konuda vahiy bize yeterli malumat vermektedir. Bu nedenle ruhun ölümsüzlüğü, bilgimizin olmasa bile, imanımızın uygun bir konusunu oluşturmaktadır.⁹⁴

c- İnsan Hürriyeti

Gördüğümüz gibi, Tanrının varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü Locke'un ahlâkî hayatı dayandırdığı iki önemli temel olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlâkî hayatın hangi kurallara göre ve hangi yaptırımlar nedeniyle yaşanması gerektiği bu iki temel sayesinde açıklanmaktadır. Tabii ki Locke, ahlâkî hayatın yalnızca bu iki temel üzerine kurulabileceğini düşünmemektedir. Ona göre, insanın yaşaması gereken sürekli ve tutarlı bir ahlâkî hayatın temini için, birtakım kurallar ve bu kuralların beraberinde bulunan yaptırımların ortaya konması yeterli değildir. Madem ki insan ahlâkî bir hayat yaşamakla sorumludur ve bu sorumluluğu yerine getirip

⁹³ Locke, E.C.H.U., s. 333-334

⁹⁴ Locke, age., s. 394

getirmemesine göre mükâfat veya ceza görecektir, o halde insanın, kendisini ahlâkî bir hayat yaşamaktan alıkoyacak her türlü baskı ve zorlamadan bağımsız, hür bir varlık olduğu da gösterilmelidir. İnsanın kendi davranışlarından sorumlu tutulabilmesi için, bu davranışların hem seçilme hem de gerçekleştirilme bakımından insana, ama yalnızca insana ait olmaları gerekir.⁹⁵ İşte Locke'un ahlâkî hayatı dayandırdığı üçüncü temel bu noktada karşımıza çıkmaktadır: İnsan hürriyeti. Şimdi, Locke'un insan hürriyetini nasıl temellendirdiğine geçmeden önce, ona göre hürriyetin taşıdığı anlamı araştıralım.

Locke'a göre "hürriyet, herhangi bir davranışın gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesinin bizim isteğimizden kaynaklanıp kaynaklanmamasından ibarettir."⁹⁶ Ancak burada Locke'un "davranış" kelimesiyle yalnızca "harekete dayalı" davranışları kastettiği sanılmamalıdır. O, "davranış" kelimesinin muhtevasına zihinde olup biten "düşünme"yi de katmakta ve böylece "isteme" ya da "karar verme" hürriyetini de anlatmayı hedeflemektedir. Bu niyet şu ifadede açıkça görülmektedir: "Hakkında fikir sahibi olduğumuz bütün davranışları, daha önce söylendiği gibi, düşünme ve harekete indirgeyecek olursak, insan ne zaman kendi aklının tercih ve yönlendirmesine göre düşünme ya da düşünmeme, hareket etme ya da etmeme gücüne sahip olursa, bu takdirde o hürdür."⁹⁷ Şu halde Locke'a göre hürriyet, insanın hem isteme hem de istediği davranışı gerçekleştirmede yalnızca kendine dayanmasını ifade etmektedir.

Hemen belirtmek gerekir ki, Locke'a göre insanın herhangi bir davranışı kendi isteğiyle gerçekleştirmiş olmasından, onun bu davranışı gerçekleştirmede hürriyet sahibi olduğu sonucu zorunlu olarak çıkarılamaz. İnsan kendi seçtiği bir davranışı gerçekleştirmiş olmakla birlikte, yine de zorunluluk altında olabilir. Çünkü "iradî olan, zorunlu olanın değil, iradî olmayanın karşıtıdır."⁹⁸ İnsanın hürriyet sahibi olması demek, herhangi bir davranışı gerçekleştirme ya da

⁹⁵ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/492

⁹⁶ Locke, E.C.H.U., s. 171

⁹⁷ Locke, age., s. 166

⁹⁸ Locke, age., s. 167

gerçekleştirmemenin aynı derecede onun gücü dahilinde olması demektir. Eğer şıklardan biri insanın gücü dahilinde değilse, insan gerçekten gücü dahilinde olana yöneliyor olsa bile, o hürriyet sahibi olmayıp potansiyel bir zorunluluk altında bulunmaktadır. Locke bu hususta şu örneği vermektedir: "Derin uykuda olan birinin, uyumakta iken, görmeyi ve konuşmayı çok istediği bir arkadaşının yanına sıkıca, oradan çıkamayacağı bir şekilde kapatıldığını düşünelim. Bu kişi uyandığında, çok sevdiği arkadaşının yanında bulunmaktan memnun olacak ve orada isteyerek kalacak, orada bulunmayı dışarı çıkmaya tercih edecektir. Bu iradî bir kalma mıdır? Sanırım kimse bundan şüphe edemez. Fakat bu kişi sıkıca kapatılmış olduğu için (orada bulunmayı irade ediyor olsa da) çıkıp gitme hürriyetine sahip değildir."⁹⁹ O halde Locke'a göre, insanın herhangi bir davranışı isteyerek gerçekleştirmiş olması, onun hürriyet sahibi olduğunu değil, yalnızca kendisinin seçmiş olduğu bir davranışı gerçekleştirdiğini göstermektedir. İnsanın tam ve gerçek bir hürriyete sahip olduğunun söylenebilmesi için, onun karşısında bulunan davranışı gerçekleştirmeye olduğu kadar bu davranıştan uzak durmaya da gücünün yetmesi gerekmektedir. Peki insan böyle bir hürriyete sahip midir?

İnsanın kendi davranışlarını seçme ve gerçekleştirmede tam bir hürriyete sahip olduğu hususunda Locke'un hiçbir şüphesi yoktur.¹⁰⁰ Ona göre, insana bu hürriyeti sağlayan varlık, insanı ahlâkî sorumluluk altına sokan Tanrının kendisidir. "Tanrı insana kendi davranışlarını yönetmesi için bir akıl vermiş ve böylece isteme ve davranışta bulunma hürriyeti kazandırmıştır."¹⁰¹ Bu ifade, Locke'un insan hürriyetini "isteme hürriyeti" ve "davranışta bulunma hürriyeti" şeklinde iki safhaya ayırdığını göstermektedir. Hürriyetin bu iki safhasını da tehdit eden birtakım zorlamalar vardır. Hürriyetin korunması bu zorlamaların bertaraf edilmesine bağlıdır. Tanrı insana, bu zorlamaları ortadan kaldıracak gücü vermiştir.

Locke'a göre "isteme hürriyeti"ni tehdit eden zorlamalar

⁹⁹ Locke, *age.*, s. 166.

¹⁰⁰ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/339.

¹⁰¹ Locke, *age.*, s. 370.

insanın kendi içinden kaynaklanmaktadır. İç zorlamalar (inner compulsions) olarak da isimlendirilebilecek bu zorlamaları oluşturan şey, insanın bencilce arzularıdır. İnsan sürekli olarak, kendisinin birtakım iyi şeylerden mahrum olduğunu hissetmektedir. Bu da insanda bir huzursuzluk (uneasiness) meydana getirmekte ve insan bu huzursuzluğa yol açan mahrumu bulunduğu iyiyi elde etmeye yönelik şiddetli bir arzu (desire) duymaktadır. Bu arzunun hedefi, mahrum olunan iynin, ne şekilde olursa olsun, elde edilmesidir. İşte Locke'a göre insanın "isteme hürriyeti"ni tehdit eden zorlama burada ortaya çıkmaktadır. Eğer insan sürekli olarak kendini baskı altında tutan arzuyu doyumayı hedefleyecek olursa, bu arzu zaman zaman onu ahlâkî olmayan davranışlara da yöneltebileceği için, insan ahlâk kurallarına uygun davranışları seçme hürriyetini kaybetmiş olacaktır.¹⁰² O hâlde, insanın doğru davranışları isteme hürriyetine sahip olduğunun kabul edilmesi için, onun, kendini baskı altında tutan arzuyu engelleme gücüne sahip olduğunun gösterilmesi gerekmektedir.

Locke insanda, iradeyi şu ya da bu davranışı istemeye zorlayacak birtakım arzuların bulunduğunu söylemekle birlikte, arzuların iradeyi önüne geçilemez bir şekilde belirleyebileceğini kesinlikle kabul etmemektedir. Ona göre, iradeye etkide bulunan arzu ne kadar güçlü olursa olsun, insan yetilerini doğru bir şekilde kullandığı takdirde kendinde ahlâk kurallarına uygun davranışları isteme hürriyetini bulacaktır. "Arzunun iradelerimizi belirlemesini önlemek için, herkesin kendi günlük tecrübeleriyle bildiği gibi, bizde şu veya bu arzuyu doyumayı erteleme gücü bulunmaktadır. Bence bu bütün hürriyetin kaynağıdır; hür irade (free-will) olarak isimlendirilen şey de buradan kaynaklanmaktadır. Çünkü arzunun ertelenmesi sırasında biz, irade davranışa yönelmeden ve davranış gerçekleştirilmeden önce, yapacak olduğumuz şeyin iyilik veya kötülüğünü inceleme ve değerlendirme fırsatına sahip oluyoruz. Yeterli incelemeden sonra doğru bir yargıya vardığımızda, mutluluğumuza ulaşmak için yapabileceğimiz veya yapmamız

¹⁰² Locke, E.C.H.U., s. 172-173

gereken vazifemizi yerine getiriyoruz."¹⁰³ Böylece insan, arzuları erteleme gücünü kullandığı takdirde, iradeyi arzuların belirlemesinden kurtarmış olacaktır. Gerçi arzuların ertelenmesi sonucunda, insan gerçekleştireceği davranışın ahlâk kurallarına uygun olup olmadığı konusunda bir yargıda bulunmakta ve irade bu yargı tarafından belirlenmiş olmaktadır. Fakat Locke'a göre bunun, "isteme hürriyeti"ni kısıtlayıcı bir şey olduğunu düşünmek doğru değildir. Çünkü ona göre, iradelerimizin kendi yargılarımız tarafından belirlenmesi, zorunluluk altında bulunduğumuzun değil, eksiksiz bir hürriyete sahip olduğumuzun göstergesidir.¹⁰⁴

Görülüyor ki, Locke'a göre insan gerçekleştireceği davranışı isteme veya seçme hürriyetine sahip bulunmaktadır. İnsanın bu hürriyeti kullanabilmesinin yolu da, onun kendi seçimlerine etki edebilecek olan iç zorlamaları kontrol altında tutmasından geçmektedir. Tabii ki, insan hürriyetinin gerçekleştirilecek davranışların özgürce seçiminden ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Hürriyetin tam olması için, insanın, davranışların seçiminde olduğu kadar, onların gerçekleştirilmesinde de hiçbir baskı altında olmaması gerekmektedir. Eğer insan davranışlarında katı bir belirlenme varsa, insan yaptığından başka türlüünü yapma gücüne sahip değilse, gerçekleştirilecek davranışların özgürce seçilmiş olmasının hiçbir anlamı kalmayacaktır.

Locke'a göre, insan gerçekleştireceği davranışları seçmede olduğu gibi, onları gerçekleştirmede de tam bir hürriyete sahiptir. Ona göre, insanın davranışı gerçekleştirmede hür olması demek, davranışın gerçekleştirildiği şartlarda insanı davranışı gerçekleştirmeye ya da gerçekleştirmemeye zorlayan bir şeyin bulunmaması demektir. Davranışın gerçekleştirilmesi ya da ondan uzak durulması insanın o davranışla ilgili seçimine uygun olmalıdır. "İnsanın, herhangi bir davranışın gerçekleştirilmesini gerçekleştirmemesine veya gerçekleştirilmemesini gerçekleştirmesine tercih eden aklının yönlendirmesi sonucu bu

¹⁰³ Locke, age., s. 175

¹⁰⁴ Locke, aynı yer

davranışı hem gerçekleştirmeye hem de gerçekleştirmemeye gücü yetiyorsa, o hürdür."¹⁰⁵ Locke'a göre insan böyle bir güce sahiptir. Tabii çevrede, insanı istemediği bir davranışı gerçekleştirmeye zorlayacak bir şey yoktur. İnsanın sahip olabileceği en büyük hürriyet de, istediğini yapabilme hürriyetidir.¹⁰⁶

Hemen belirtmek gerekir ki, Locke insanın kendi seçtiği davranışları gerçekleştirme hürriyetine sahip olduğunu söylemekle birlikte, insan davranışlarının belli bir sebeplilik ilişkisi içinde yer aldığını kesinlikle reddetmemektedir. Ona göre Tanrının âleme koyduğu, âlemdeki varlık ve olayların akışını kozal bir ilişki içinde düzenleyen bir tabiat kanunu vardır. İnsanın herhangi bir davranışla karşı karşıya bulunması ve bu davranışı gerçekleştirmeye ya da gerçekleştirmemeye yönelmesi tabiat kanunu çerçevesinde olup bitmekte ve belli sebeplere dayanmaktadır.¹⁰⁷ Ancak Locke'a göre bu sebeplerin, insan davranışlarının nihaî belirleyicisi olduğunu ve insan hürriyetini ortadan kaldırdığını düşünmek de doğru değildir. Aksine, davranışların bir sebepler zinciri içinde ortaya çıkması ve gerçekleştirilmesi, insan davranışlarında var olabilecek gelişe güzellik ve kaosu ortadan kaldırmakta ve insana hürriyetini yaşayabilmesi için gerekli olan düzenliliği sağlamaktadır. Tabiat kanununun âlemde sağladığı düzenlilik sayesinde ki, aynı davranışlar sürekli olarak aynı sonuçları doğurmakta ve insan doğru davranışları seçip gerçekleştirme imkânına sahip olmaktadır. Şu halde "âlemdeki kanunluluğun hedefi hürriyeti ortadan kaldırmak veya sınırlamak değil, aksine onu korumak ve genişletmektir... Çünkü kanunun olmadığı yerde hürriyet de yoktur."¹⁰⁸

Sonuç olarak, Locke'a göre insan kendi davranışlarını seçme ve gerçekleştirme konusunda tam bir hürriyete sahip bulunmaktadır. İnsana bu hürriyeti, onu sorumluluk sahibi bir varlık olarak yaratan Tanrı vermiştir. Böyle bir hürriyete sahip olduğu içindir ki, insan ahlâk kurallarına uygun olan davranışları gerçekleştirmek, aksi

¹⁰⁵ Locke, *age.*, s. 169-170

¹⁰⁶ Locke, *age.*, s. 170

¹⁰⁷ Locke, *Essays L.N.*, s. 181 vd.

¹⁰⁸ Locke, *Two Treatises of Government*, Works V/370

davranışlardan da kaçınmakla sorumlu tutulabilmektedir. Bir an için, insanın davranışlarını gerçekleştirmede hür olmayıp zorunluluk altında bulunduğu düşünülecek olursa, onun yaşamakla sorumlu olduğu bir ahlâkî hayattan söz etmenin hiçbir anlamı kalmayacaktır.¹⁰⁹

Locke'un insan hürriyeti ile ilgili görüşlerini ele almayı sona erdirmeden önce, önümüzde cevaplandırılması gereken önemli bir soru bulunmaktadır, ki o da, insan hürriyeti ile Tanrının sıfatları arasında nasıl bir ilişki bulunduğu sorusudur. Bir önceki bölümde Locke'un, Tanrının sıfatları arasında sonsuz kudret ve sonsuz bilgiyi de saydığı ve bu iki sıfat üzerinde önemle durduğunu görmüştük. Ona göre Tanrı sonsuz kudreti ile her şeyi yaratan, sonsuz bilgisi ile gizli açık her şeyi bilen bir varlıktır; O'nun kudretinin ve bilgisinin dışında kalan hiçbir şey yoktur. Şimdi, eğer insan hürriyeti insanın kendi davranışlarını seçip gerçekleştirmede bağımsız olduğunu ifade ediyorsa, bu hürriyete bir de Tanrının sıfatları açısından bakmak gerekmektedir.

Kudret sıfatı açısından bakılacak olursa, acaba sonsuz kudret sahibi bir varlığın yanında kudret sahibi (bu kudret sınırlı da olsa) başka bir varlığın bulunduğunu kabul etmek bir çelişki doğurur mu, doğurmaz mı? Eğer sonsuz kudretin yanında başka bir kudret daha varsa, bu kudret sonsuz kudreti sınırlamış ve sonsuz kudret sonsuzluğunu kaybetmiş olmaz mı? Ya da, sonsuz kudret hâlâ sonsuzsa, ikincisi sözde kudretten ibaret olmaz mı? Bu sorular bize, Tanrının sonsuz kudretiyle insan hürriyetinin bir arada ele alındıklarında ortaya birtakım güçlüklerin çıktığını göstermektedir.

Öte yandan sonsuz bilgi açısından bakıldığında da durumun pek farklı olmadığı görülmektedir. Eğer Tanrı sonsuz bilgiye sahipse, şu halde O olmuş, olmakta ve olacak olan her şeyi eksiksiz olarak biliyor demektir. Olmuş ve olmakta olanı bilmeyi bir yana bırakırsak, Tanrının olacak olan her şeyi tam olarak bilmesi ve bu bilgide hiçbir yanılgı olmaması, gelecekte olacak olan olayların Tanrının bilgisine göre meydana geldiğini, dolayısıyla da bir belirlenmenin mevcut

¹⁰⁹ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/492

olduğunu akla getirmektedir. Şimdi, insanın gerçekleştireceği her türlü davranış geçmiş, şimdi ve geleceği eksiksiz olarak bilen Tanrının bilgisine dahil olduğuna göre, insan gerçekleştirmiş olduğu davranıştan başkasını seçme ve gerçekleştirme imkânına sahip bulunmuyor demektir. Şu halde, Tanrının sonsuz bilgisiyle insan hürriyeti bir ve aynı zamanda, çelişkiye düşmeden nasıl kabul edilebilir?

Tanrının sonsuz kudret ve bilgiye sahip bir varlık olduğunu kabul etmenin, insan hürriyetinin izah edilmesi noktasında önemli güçlükler çıkardığının Locke elbette farkındaydı. Onun zaman zaman, bu güçlükleri ortadan kaldıracak makul ve kabul edilebilir bir çözüm şekli arama çabası içinde bulunduğunu da biliyoruz. Fakat öyle görünüyor ki, Locke bu çabaların hiçbirinde başarılı bir sonuca ulaşamamıştır. Çünkü o, eserlerinin hiçbirinde söz konusu güçlükler için önerilmiş bir çözüme yer vermediği gibi, kendisinin bu konudaki çaresizliğini, dostu Molyneux'a yazdığı 20 Ocak 1692 tarihli bir mektupta şu ifadelerle itiraf etmektedir: "Yaratıcımız olan Tanrıda sonsuz kudret ve sonsuz bilgi bulunduğu ve bende kendimin hür olduğundan daha açık bir kavrayış olmadığı tartışılmaz olmakla birlikte, en sıkı sarıldığım gerçekler kadar emin olduğum, Tanrıdaki sonsuz kudret ve sonsuz bilgiyle insandaki hürriyet arasında bir uygunluk kurmada aklımın yetersiz kaldığını size samimiyetle itiraf ediyorum."¹¹⁰ Buna rağmen, Locke'un insan hürriyetini kabul etmekten vazgeçmediği hemen müteakip cümleden anlaşılmaktadır. "Bu nedenle, uzun zamandan beri bu problem üzerinde düşünmeyi bırakmış ve her şeyi şu kısa sonuca bağlamış bulunuyorum: Eğer hür bir varlığı meydana getirmek Tanrı için mümkünse, ben onun nasıl meydana getirildiğini anlayamasam da, insan hürdür."¹¹¹

¹¹⁰ Mr. Locke to Mr. Molyneux (Some Familiar Letters), Works IX/305

¹¹¹ Aynı mektup

III- ÖLÜMSÜZLÜK ve ÂHİRET HAYATI

1- İnsanın Kaybettiği Ölümsüzlüğü Tekrar Kazanmasının Şartları

Locke'un Tanrı-insan ilişkisi ile ilgili görüşlerini ele aldığımız bu bölüme başlarken gördüğümüz gibi, Locke'a göre, Tanrı insanı ölümsüz bir varlık olarak yaratmış, fakat insanların ilki olan Âdem'in yasak yemiştten yemesi sonucunda insan Tanrıya olan kusursuz itaatini bozmuş ve kendisine verilmiş olan ölümsüzlüğü kaybetmiştir. Daha sonra İsa Mesih gelerek Tanrıdan aldığı ilâhî mesajı insanlığa bildirmiş ve kendi hayatını da fedâ ederek, insana kaybettiği ölümsüzlüğü tekrar kazanma fırsatı sağlamıştır. Locke'a göre bu fırsatın değerlendirilmesi, insanın bu hayatta birtakım şartları yerine getirmesine bağlıdır.¹¹² Bu şartları inanma şartı ve davranış şartı şeklinde iki başlık altında toplamak mümkündür. Şimdi insanın

¹¹² Locke, The Reasonableness, Works VII/10

inanma ve davranış şartını nasıl yerine getireceğini, dolayısıyla da kaybetmiş olduğu ölümsüzlüğü tekrar nasıl kazanacağını görelim.

a- İnanma Şartı

Locke'a göre insanın bu hayattan sonra gelecek ölümsüz bir hayatı kazanabilmesinin ilk ve vazgeçilmez şartı, onun birtakım esaslara (articles of faith) inanmış olmasıdır. Tanrı insana, Âdem'in işlediği suç yüzünden kaybettiği ölümsüzlüğü tekrar kazanmak için bir fırsat vermiş ve bunu da ilk olarak, kendisinin bildirmiş olduğu esaslara inanılmasına bağlamıştır. Locke bu esasları, Kitab-ı Mukaddes'in diliyle, "iman kanunu (law of faith)" olarak isimlendirmekte ve "iman kanununa inananların doğru kimseler olarak sayılıp hayat ve ölümsüzlüğe kabul edileceklerini"¹¹³ söylemektedir. İman kanunu Tanrının İsa Mesih aracılığıyla insana ilettiği bir tekliftir; insan bu teklifi kabul veya reddedebilir.¹¹⁴ Şu halde burada, Tanrı ile insan arasında gerçekleşen çift yönlü bir ilişkiye şahit olmaktayız. İman kanunu Tanrıdan insana doğru gerçekleşen bir ilişki iken, bu kanunu kabul ya da reddetme insandan Tanrıya doğru gerçekleşen bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır.

Madem ki ölümsüzlüğün kazanılması, her şeyden önce, inanma şartının yerine getirilmesine, yani iman kanununun kabul edilmesine bağlıdır, o halde iman kanununa biraz daha yakından bakmak ve bu kanunun neleri ihtiva ettiğini araştırmak faydalı olacaktır. Locke'a göre iman kanununun ihtiva ettiği esasların başında "yerin ve göğün yaratıcısı olan tek gerçek Tanrıya (one true God) inanmak"¹¹⁵ gelmektedir. Tanrının varlığına inanmayan bir insan, diğer bütün şartları yerine getirse bile, ölümsüzlüğe ulaşamayacaktır. Çünkü "Tanrının varlığı, diğer inanç esaslarının dayandığı ve onsuz hiçbir şey ifade etmeyeceği bir temeldir."¹¹⁶

¹¹³ Locke, age., s. 14

¹¹⁴ Locke, age., s. 10

¹¹⁵ Locke, age., s. 26

¹¹⁶ Locke, aynı yer

İnsana ölümsüzlüğü kazandıracak olan iman kanununun ihtiva ettiği ikinci esas, Nasıralı İsa'nın Mesih olduğuna inanmadır. Locke'a göre "İncil, insanların Nasıralı İsa'nın (Jesus of Nazareth) Mesih olduğu gerçeğine inandırmak için vahyedilmiştir. Eğer onlar bu gerçeğe inanırlarsa, ölümsüz bir hayat yaşayacaklardır."¹¹⁷ İsa'nın Mesihliğine inanmak ise, "onun gerçekleştirdiği mucizelerin ve bildirdiği hakikatlerin doğruluğunu kabul etmek"¹¹⁸ demektir. Locke'a göre, iman kanununun İsa ile ilgili olarak bize emrettiği şey bundan ibarettir. Yoksa, daha önce filozofumuzun teslisle ilgili görüşlerini ele alırken gördüğümüz gibi, İsa'nın hem beşerî, hem de ilâhî bir tabiata sahip olduğunu ve bu ilâhî tabiatı sayesinde, "tek cevherde üç şahıs" şeklinde formüle edilen teslisin ikinci şahsını oluşturduğunu iddia etmek, kabul edilmesi mümkün olmayan bir şeydir. İncil'de, İsa'nın Tanrı tarafından insanlara ilâhî gerçekleri bildirmek ve onları kurtuluşa götürmekle görevlendirilmiş bir Mesih olduğu haber verilmektedir. Bu nedenle, İsa'nın Mesihliğini kabul etmek bir inanç esasıdır. Locke'a göre, bununla yetinmeyip İsa'nın tanrısal bir varlık olduğunu söylemek ve bunun bir inanç esası olduğunu iddia etmek, insanları Tanrının emretmediği bir şeye inanmakla sorumlu kılmak demektir.¹¹⁹

Locke'a göre, iman kanununun ihtiva ettiği, insana ölümsüzlüğü sağlayacak olan bir diğer esas da, bu dünyadaki yapıp etmelerin karşılığının görüleceği ikinci bir hayat için ölümden sonra yeniden dirilmenin (resurrection) olacağına inanmadır. Bu inanç, insanın bu dünyada kendisine yüklenen sorumluluğa uygun bir hayat yaşaması için zorunludur.¹²⁰ İncil'de, İsa Mesih'in Yahudiler tarafından öldürüldükten sonra tekrar diriltildiği etraflıca anlatılmaktadır. Bu anlatımlar, Tanrının insanı ölümden sonra diriltebileceğini gösteren güzel bir örnektir. Bu nedenle, yeniden

¹¹⁷ Locke, age., s. 18; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians, Works VIII/391

¹¹⁸ Locke, The Reasonableness, Works VII/17

¹¹⁹ Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/343

¹²⁰ Locke, of Conduct of the Understanding, Works III/206

dirilme, gerçekliğinden asla şüphe edilemeyecek bir iman esasıdır.¹²¹

Locke ölümden sonra dirilmenin bir iman esası olduğunu belirtirken bir noktanın üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre yeniden dirilme bir iman esasıdır. Ancak bununla yetinmeyip yeniden dirilmenin aynı bedende mi yoksa farklı bedende mi olacağını araştırmak ve bunu bir iman konusu yapmak doğru bir şey değildir. Çünkü bu, insanları ilâhî hakikatler hakkında gereksiz ve zararlı tartışmalara sokmak gibi bir tehlikeyi de beraberinde getirecektir. Önemli olan, ölümden sonra tekrar dirilmenin olacağına inanılmasıdır. Dirilmenin aynı ya da farklı bir bedende olacak olmasının insanın dinî hayatı için hiçbir önemi yoktur.¹²² Kaldı ki, İncil'de de bu konuda söylenmiş bir şey bulunmamaktadır. Bu nedenle, eğer insan yeniden dirileceğine inanıyorsa, onun dirilmeyi aynı ya da farklı bedende kabul etmesi kendi imanına bir zarar vermez.¹²³

Locke'a göre, insana ölümsüzlüğü kazandıracak olan iman kanunu yukarıda sayılan üç esası ihtiva etmektedir. Bu üç esasa inanan kimse tam bir Hristiyandır ve ölümsüzlüğü kazanacaktır. Hiç kimse bu temel iman esaslarına (fundamental articles of faith) yeni esaslar ilave edip insanların onlara da inanmalarını isteyemez. Çünkü "ölümsüzlüğü kazanacak kimselerin zorunlu olarak inanması gereken şeyleri ancak Tanrı belirleyebilir. Tanrı tarafından kabul edilip razı olunacak imanın ne olduğu tamamıyla Tanrının iradesine dayanır... Bu nedenle de, imanın sınırlarını yalnızca Tanrı çizebilir."¹²⁴

Tanrının insanlara bildirmiş olduğu iman esasları, her insanın kolayca anlayabileceği kadar açık ve anlaşılırdır.¹²⁵ Bu nedenle Locke'a göre, her insan kendisini kurtuluşa götürecek iman esaslarına kendiliğinden inanabilir. Bu konuda insana her hangi bir baskı veya zorlama yapılmamalıdır. Tanrı, kendi bildirdiği iman esaslarının

¹²¹ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/20; Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/315-316

¹²² Locke, *Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter*, Works IV/311-312

¹²³ Locke, age., s. 323

¹²⁴ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/155

¹²⁵ Locke, age., s. 157; *A Vindication of the Reasonableness*, Works VII/176; *A Second Vindication of the Reasonableness*, Works VII/356

insanlar tarafından kolayca kabul edileceğini bildiği için, insanlara imanı kabul ettirme konusunda zorlama yapılmasını istememiştir. Eğer bu konuda zorlama gerekli olsaydı, Tanrı insanlara imanı anlatmakla fakir ve güçsüz bir balıkçıyı değil, güçlü bir yöneticiyi görevlendirirdi.¹²⁶ Eğer herhangi bir imanın insanlara kabul ettirilmesi için zora baş vuruluyorsa, bu, teklif edilen iman esaslarının ilâhî kaynaklı olmadığını gösterir.¹²⁷ Halbuki ilâhî kaynaklı gerçek imanın dış zorlamadan gelecek desteğe ihtiyacı yoktur; "o kendi güzelliği, gücü ve anlaşılabilirliğiyle insanlara kendini kolayca kabul ettirir."¹²⁸ Dahası, herhangi bir kimseye zorlamayla kabul ettirilecek bir iman gerçek imanı değil, yalnızca görünüşte bir kabulü sağlayacaktır. Böyle bir kabulün Tanrının yanında hiçbir değeri olamaz. Gerçek iman, insanın içtenlikle benimsediği, sevgiyle birleşip kalbin derinliklerine tesir eden bir imandır.¹²⁹

b- Davranış Şartı

Görüldüğü gibi Locke'a göre, insanın ölümsüzlüğü kazanabilmesi için ilk olarak inanma şartını yerine getirmesi, iman kanununu kabul etmesi gerekmektedir. Bu, ölümsüz hayata giden yolun ilk adımıdır. Ancak, tek başına bu adım ölümsüzlüğün kazanılması için yeterli değildir. İnsanın ölümsüzlüğü kazanabilmesi için inanç şartının yanında davranış şartını da yerine getirmesi, Kitab-ı Mukaddes'te "davranış kanunu (law of works)" olarak isimlendirilen kurallara uygun bir hayat yaşaması kaçınılmaz bir zorunluluktur.¹³⁰

Locke'a göre insan, iman kanununu ne kadar içten kabul ederse etsin, eğer kutsal kitapta bildirilen kurallara uygun davranışlar gerçekleştirmezse ölümsüzlüğü asla kazanamayacaktır. Öyle ki, İsa Mesih'e ve onun bildirdiği iman esaslarına inananlar, İsa

¹²⁶ Locke, A Second Letter Concerning Toleration, Works VI/84

¹²⁷ Locke, age., . 64

¹²⁸ Locke, A Third Letter Concernin Toleration, Works VI/444

¹²⁹ Locke, A Letter Concerning Toleration, Works VI/8-11; A Third Letter Concernin Toleration, Works VI/379

¹³⁰ Locke, The Reasonableness, Works VII/14

adına mucize gerçekleştirecek kadar güçlü imana sahip olsalar bile, kendilerine emredilen davranışları gerçekleştirmedikçe ölümsüzlüğe ulaşamayacaklardır.¹³¹ Eğer insan iyi davranışta bulunmaksızın sadece imanıya ölümsüzlüğü kazanabilecek olsaydı, dünyadaki iyi davranışlar teşvik edilemeyeceği gibi, kötü davranışların da önüne geçilemezdi.¹³²

Locke, ölümsüzlüğün kazanılması için inanç şartı ile birlikte davranış şartının da yerine getirilmesi gerektiğini vurgularken İncil'de geçen (Matta XXII/11-13) "düğün daveti" benzetmesini de kullanmaktadır. Burada, insanın ulaşmayı hedeflediği ölümsüzlük bir düğüne benzetilmektedir. İman kanununa inanma adeta, düğün için yapılan daveti kabul etme gibidir. Ancak nasıl ki düğüne gitmek için daveti kabul etmenin yanında başka şartlar da gerekiyorsa, ölümsüzlüğe ulaşmak için de iman etmeyi başka şartların tamamlaması gerekmektedir. "Kişi düğün davetini kabul etse ve düğüne gelse dahi, eğer üzerine düğün elbisesi giymemişse tam bir karanlık içinde kalacaktır. Açık ki, burada düğün elbisesiyle kastedilen şey kişinin gerçekleştirmiş olduğu iyi davranışlardır."¹³³ Düğün davetini kabul edip düğün elbisesi giymeyen kimse düğüne iştirak edemeyeceği gibi, iman eden fakat imanını iyi davranışlarla süslemeyen kimse de ölümsüzlüğü kazanamayacaktır.

Madem ki insan ölümsüzlüğü kazanmak için inanç şartıyla birlikte davranış şartını da yerine getirmek zorundadır, o halde davranış şartının nasıl yerine getirileceği sorusunun cevabını aramak da faydalı olacaktır. Locke'a göre, insanın davranış şartını yerine getirmesi, her şeyden önce onun ahlâk kurallarına uygun ahlâkî bir hayat yaşamasına bağlıdır. Biraz önce ahlâk kurallarının kaynağını araştırırken gördüğümüz gibi, Locke'a göre Tanrı seçtiği araçlar vasıtasıyla insanlara birtakım ahlâk kuralları bildirmiştir. İncil'de insan davranışları için konmuş olan birçok ahlâk kuralı bulunmaktadır.

¹³¹ Locke, *The Reasonableness*, Works VII/123; *A Second Vindication*, Works VII/235; *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans*, Works VIII/359; *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians*, Works VIII/415

¹³² Locke, *The Reasonableness*, Works VII/111

¹³³ Locke, *age.*, s. 120

Locke'a göre, öfkelenmemek, alçak gönüllü olmak, cana kıymamak, zina etmemek, çalmamak, yalancı şahitlik yapmamak, aldatmamak, ana babaya saygılı davranmak, komşuyu kendini sevdiği gibi sevmek, elinde bulunanlardan fakirlere vermek... bu kurallardan sadece birkaçıdır. İnsan ölümsüzlüğe ulaşmak için, Tanrı tarafından kendisine bildirilen bu ahlâk kurallarına uygun bir hayat yaşamak zorundadır.¹³⁴

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Locke'a göre insana ölümsüzlüğü sağlayacak olan davranış şartı, ahlâk kurallarına uygun ahlâkî bir hayat yaşamaktan ibaret değildir. Davranış şartı içinde yer alan ve en az ahlâkî hayat kadar önemli olan bir diğer husus da, yerin ve göğün yaratıcısı olan Tanrıya O'na yaraşır bir şekilde ibadet etme (worshipping) gereğidir. Locke'a göre, Tanrıya ibadet tövbe (repentance) ile başlar. Birçok bakımdan eksik yaratılmış olan insanın hayatı boyunca çeşitli kötülükler işlemesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, Tanrıya yapılacak samimi her ibadetin başında tövbe gelmelidir. "Tövbe, geçmiş günâhlarımızdan dolayı kalpten duyduğumuz bir üzüntü ve davranışlarımızı Tanrının kurallarına uydurma yönünde gücümüzün en üst derecesinde samimi bir kararlılık ve gayrettir. Şu halde tövbe, yalnızca yapılan yanlışlıklardan bir üzüntü duyma değil, aynı zamanda tövbeye uygun iyi davranışlar gerçekleştirmedir."¹³⁵ İnsan geçmiş günâhları için yaptığı samimi bir tövbe sayesinde tam bir sâfiyet kazanacak ve yaratıcısı ile ilişkiye gireceği huzurlu bir ibadet gerçekleştirecektir. Bu nedenle, İsa Mesih ve Havariler insanlara yaptıkları va'zlara sürekli olarak "tövbe edin (repent)" tavsiyesi ile başlamışlardır.¹³⁶

Locke'a göre geçmiş günâhlardan yapılan tövbe ile başlayacak ibadet Tanrıya yapılacak dua ve yüceltmelerle tamamlanmalıdır. İnsan sürekli olarak Tanrıyı düşünmeli ve O'nun yüceliğini içinde duymalıdır.¹³⁷ Bu şekilde yapılacak ibadetler her türlü debdebe ve sıkıcı unsurlardan arındırılmalıdır. "Tanrının bizden

¹³⁴ Locke, age., s. 117

¹³⁵ Locke, age., s. 105

¹³⁶ Locke, age., s. 114

¹³⁷ Locke, age., s. 119

istediği ibadet, zihin ve kalbin iştirakiyle yapılan ve ruhun derinliklerinden kaynaklanan bir ibadettir. Saf bir kalp ile Tanrıya herhangi bir yerde yapılacak ibadetler için, görkemli mabetler ve özel yerlerde toplanmalara gerek yoktur¹³⁸. Bu ifadeler, Locke'un ibadeti kalpten yapılan dua ve yüceltmelerle sınırlandırdığı izlenimi uyandırmaktadır. Ancak böyle bir izlenimin tam gerçeği yansıtmayacağını söylemek gerekmektedir. Çünkü Locke, insanın kalbinin derinliklerinden kaynaklanan dualara büyük bir önem vermekle birlikte, toplu olarak yapılan ve dış uygulamalara (outside performance) dayanan ibadetlerin önemini de bütünüyle inkâr etmemektedir. Ona göre, kalpten samimi olarak yapılan dualar Tanrı yanında daha değerli olsa da, toplu olarak yapılan ibadetlerin de, insanlarda bir ibadet heyecanı oluşturmak ve ibadetlerin belli bir tertip ve ölçü içinde yapılmasını sağlamak gibi faydaları bulunmaktadır.¹³⁹

Sonuç olarak Locke'a göre, insan Âdem'in işlediği suç yüzünden kaybettiği ölümsüzlüğü tekrar kazanma imkânına sahiptir. Bu ölümsüzlüğü kazanmanın yolu da insanın iman kanununu kabul edip davranış kanununa uygun bir hayat yaşamasından geçmektedir. Başka bir ifade ile ölümsüzlük, insanın yaşadığı dinî ve ahlâkî hayatın bir sonucu olacaktır. Bu noktada akla birtakım sorular gelmektedir. Acaba insanın iman ve iyi davranışlar sonucunda kazanacağı ölümsüz hayat nasıl bir hayat olacaktır? Bu hayat nasıl başlayacak ve nasıl devam edecektir? İnsanlardan bir kısmı iman kanunu ve davranış kanunu karşısında olumsuz bir tutum takındıklarına, bu nedenle de ölümsüzlüğü kazanamayacaklarına göre, bu kişilerin durumu ne olacaktır? Ölümsüzlüğü kazanamayan kimseleri bekleyen şey yok olma mıdır? Locke'un bu sorulara verdiği cevapları öğrenmek için yapılması gereken tek şey, onun âhiret hayatı ile ilgili görüşlerini incelemektir. O halde şimdi bu görüşlerin ele alınmasına geçelim.

¹³⁸ Locke, age., s. 148

¹³⁹ Locke, aynı yer

2- Âhiret Hayatı

Locke'a göre insanlar bu dünyadaki hayatlarının sona ermesiyle tam olarak yok olmayacak, buradaki yapıp etmelerinin karşılığını görecekleri gelecek hayat (the life to come) için tekrar diriltileceklerdir. İnsanı bu dünyada duyum ve idrak sahibi bir varlık olarak yaratan Tanrı, onu ikinci bir hayatta yine duyum ve idrak sahibi bir varlık olarak canlandıracaktır. Bu gerçeği, Tanrının bize bildirdiği kutsal metinlerden öğrenmekteyiz.¹⁴⁰

Gelecek hayat, insanların bu dünyadaki yapıp etmelerinden hesaba çekilecekleri hüküm gününde (the day of judgement) tekrar dirilme ile başlayacaktır.¹⁴¹ "Bu günde her insan daha önceki hayatında yaptıklarının karşılığını görmek için İsa Mesih'in hüküm kürsüsü önünde toplanacak"¹⁴² ve İsa Mesih Tanrının kendine verdiği güçle bütün insanları hesaba çekecektir. Bu hesaba çekme tamamıyla Tanrının verdiği bir otoriteye dayandığı için adil olacak ve hiç kimse başka birinin yaptıklarından sorumlu tutulmayacaktır.¹⁴³

Bu dünyada iman kanununu kabul edip iyi davranışlarda bulunan, buna bağlı olarak da İsa Mesih'in adil yargılaması sonucunda dürüst (righteous) kimselerden sayılanlar Tanrı tarafından ebedî hayatla ödüllendirileceklerdir. Bu hayat, insanın hiçbir acı görmeden yaşayacağı, sonsuz bir mutluluk hayatıdır. Yine bu hayat, insanın Âdem'in işlediği suç nedeniyle kaybetmiş olduğu ölümsüz cennet hayatıdır (Immortal life of paradise).¹⁴⁴

Eğer ölümsüz hayat bu dünyada iman edip iyi davranışlarda bulunan kimselerin kazanacağı bir karşılık ise, imanı reddeden ve kötü davranışlarda bulunan kimselerin durumu ne olacaktır? Ölümsüzlüğe yalnızca dürüst kimseler ulaşacağına göre,

¹⁴⁰ Locke, E.C.H.U., s. 334; The Reasonableness, Works VII/58; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/330; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians, Works VIII/411

¹⁴¹ Locke, The Reasonableness, Works VII/126; A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Corinthians, Works VIII/173

¹⁴² Locke, Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter, Works IV/315

¹⁴³ Locke, The Reasonableness, Works VII/8-9

¹⁴⁴ Locke, age., s. 64, 112

günâhkârları bekleyen şey yok olmaktan mı ibarettir? Başka bir ifadeyle, günâhkâr kimseler hüküm gününde yalnızca ölümsüzlüğü elde etme fırsatını mı kaçırmış olacaktırlar, onların göreceği başka bir karşılık yok mudur? Gerçekten Locke ölümsüzlüğü kazanmayı, insanı iman ve iyi davranışlara yönelten temel motiv olarak kabul etmekte ve gelecek hayattan bahsederken, daha çok, dürüst kimselerin kazanacağı ölümsüzlük üzerinde durmaktadır. Günâhkâr kimselerin göreceği karşılıkla ilgili anlatımlar, dürüst kimselerin göreceği karşılıkla ilgili olarak söylenenler arasında adeta kaybolup gitmektedir. Bu durum bazı Locke araştırmacılarını, filozofumuzun, hüküm gününde günâhkâr kimselerin görecekları karşılığın yalnızca ölümsüzlüğü kaybetmek olduğu şeklinde bir görüşü benimsediği sonucuna götürmüştür. McLachlan'ın "Locke'a göre yok olma (annihilation), bu dünyada Mesih'e iman ile başlayan iyi davranışların bir mükâfatı olacak olan ölüm sonrası hayatı kazanamayanların nihaî kaderidir... Locke cehenneme (hell) inanmıyordu"¹⁴⁵ şeklindeki ifadeleri bu konuda verilebilecek en güzel örnektir.

Ancak önemle belirtmek gerekir ki, her ne kadar Locke dürüst kimselerin ölümsüz bir hayat yaşayacaklarını söylüyorsa da, ona göre günâhkâr kimseler de hüküm gününde yok olmayacak, yeni ve ölümsüz bir hayata başlayacaklardır. Çünkü, daha önce ruhun ölümsüzlüğünden bahsederken gördüğümüz gibi, Locke'a göre her insan ölümsüz bir ruha sahip olup, ölümlle her şey sona ermeyecektir. Bu nedenle, dürüst kimseler ölümsüz hayatı kazanacaktır dendiğinde, günâhkâr kimselerin yok olacağı kastedilmemektedir. Locke'un dürüst kimselerin yaşayacağı ölümsüz hayatla anlatmak istediği şey, ölümsüz cennet hayatıdır. Sadece dürüst olanlar değil, günâhkâr kimseler de ölümsüz bir hayat yaşayacaklardır. Fakat bu ölümsüz hayat ebedî cezalandırma (everlasting punishment) şeklinde yaşanacaktır.¹⁴⁶ Bu dünyada iman kanununu kabul etmeyen ve iyi davranışlarda bulunmayanlar, Locke'un İncil'den aldığı ifadelerle söyleyecek olursak, "ateş

¹⁴⁵ McLachlan, age., s. 94

¹⁴⁶ Locke, A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans, Works VIII/256

kazanlarına (furnaces of fire) atılacak ve sonsuza dek ebedî ateşte kalacaklardır (Matta XIII/42, Matta XXV/41).¹⁴⁷ Tabii ki, sonsuza dek ebedî ateşte cezalandırılmanın bir hayat olarak isimlendirilmesi oldukça zordur. Locke'un ölümsüz hayatı yalnızca dürüst kimseler için kullanıyor olmasının ardında yatan neden de budur. Gerçekte Locke'a göre, dürüst kimseler gibi günâhkâr kimseler de ölümsüz bir hayat yaşayacaklardır. Fakat, dürüstlerin sahip olacakları ölümsüzlük ebedî mutluluk (eternal bliss) iken, günâhkârların ölümsüzlüğü ebedî ıstırap (eternal misery) olacaktır.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Locke, *The Reasonableness*, Works VI"127

¹⁴⁸ Locke, aynı yer

SONUÇ

Girişte de işaret ettiğimiz gibi, Locke felsefe tarihinde sahip olduğu haklı şöhreti epistemoloji, özellikle de bilginin kaynağı ile ilgili görüşlerine borçludur. Locke'un temel felsefî eseri olan "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme"nin ana gayesi, insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve sınırlarını ortaya koymaktır. Bunun için ilk yapılması gereken şey, bilginin kaynağı konusunda savunulabilen yanlış bir doktrin olan "doğuştan fikirler (rasyonalizm)"in eleştirilmesidir. Filozof, çeşitli kanıtlar kullanarak "doğuştan fikirler" görüşünün yanlışlığını gösterdikten sonra, bilginin kaynağı konusundaki kendi görüşlerini ortaya koyar. Ona göre, bilginin kurucu unsurları idealardır ve insan ideaları tecrübe yoluyla edinir. Sahip olduğumuz en soyut bilgiyi dahi kurucu unsurlarına ayırmak istediğimizde en son varacağımız nokta, duyu organlarımız aracılığıyla duyulur varlıklardan

elde ettiğimiz duyumlar olacaktır.

Locke, idealarımız arasındaki uygunluk veya uygunsuzlukların (agreement or disagreement) kavranması olarak tanımladığı bilgiyi, taşıdığı kesinlik derecesi bakımından üçe ayırmaktadır: 1- Sezgisel bilgi, 2- Kanıtlı bilgi, 3- Duyusal bilgi. Varlıkla ilgili bilgimizden yalnızca, zihnimizde olup biten faaliyetleri iç-duyumla kavrayarak elde ettiğimiz, kendi varlığımızla ilgili bilgimiz sezgisel bilgi içinde yer almaktadır; nesnesine uygun biricik bilgi, bilen ve bilinen ikiliğinin ortadan kalktığı kendi varlığımızla ilgili bilgimizdir. Bunun dışında uygunluğu, bilgimizle varlıklar arasında değil, yalnızca, bilgimizi oluşturan idealarımız arasında arayabiliriz.

Locke bir yandan insan bilgisinin biricik kaynağının tecrübe olduğunu söyler ve böylece istisna tanımayan bir ampirizmi benimserken, bir yandan da Tanrıdan insana doğru bir bilgi akışını ifade eden vahyin imkân ve gerekliliğini kabul etmektedir. Ona göre vahiy, Tanrının insana, onun tabii bilme yetilerini aşan fizik ötesi birtakım hakikatleri bildirdiği tabiat üstü bir müdahaledir. Vahyin insan bilgisinde bir artış meydana getirdiğinin kabul edilmesi, Locke'un ampirist bilgi öğretisi çerçevesinde izahı mümkün olmayan güçlüklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Locke bu güçlüğü ampirizm lehine çözmeye çalışmakta ve vahyin insana, daha önceden dış-duyum ya da iç-duyumla edinilmemiş hiçbir basit idea iletemeyeceğini söylemekte ise de, bu, vahyin insan bilgisinde bir artış meydana getirmediğini göstermekten ziyade, vahiyle bildirilen hakikatlerin insanlara iletebilmesi için tecrübenin sağladığı bilme kalıplarına duyulan ihtiyacı dile getirmektedir. Tanrıdan vahiy alan kimsenin bu vahyi diğer insanlara yalnızca tecrübenin sağladığı idealar aracılığıyla iletebiliyor olması, vahyin tecrübenin yanında ayrı bir bilgi kaynağı olduğunu reddetmek için yeterli bir sebep olamaz. Sonuç olarak, Locke vahyin insanlara birtakım tabiat üstü hakikatleri bildirdiğini kabul ettiği için, onun bilgi öğretisinin yalnızca ampirist değil, aynı zamanda fideist bir karaktere sahip olduğunu söylemek sanırız yanlış olmayacaktır.

Locke'un, çalışmamızın esas konusunu teşkil eden Tanrı ve Tanrı-âlem ilişkisi ile ilgili görüşlerine gelince, bu konuda şunları

söylemek mümkündür: Tereddütsüz olarak belirtmek gerekir ki, filozofumuz Tanrının varlığını kesin olarak kabul etmekte ve insanın tabîî bilme yetileriyle bu yüce varlığın bilgisine erişebileceğini savunmaktadır. Ona göre, her ne kadar Tanrı metafizik bir varlık ise de, insan fizik âlemden elde ettiği duyu verilerinden hareketle Tanrının varlığı bilgisine ulaşabilir. İnsanı Tanrının varlığı bilgisine götüren süreçteki en büyük merhale, zihnin dış-duyum ve iç-duyumun sağladığı basit idealardan hareketle meydana getirdiği sonsuzluk ideasının elde edilmesidir.

Öte yandan Locke'a göre, insan sahip olduğu bilgi edinme vasıtalarıyla Tanrının varlığı bilgisine erişebildiği gibi, onun bu bilginin doğruluğunu destekleyecek rasyonel deliller geliştirmesi de mümkündür. Âlemde birtakım reel varlıkların bulunduğundan hareket eden kozmolojik delil, bu varlıkların oluş ve bozuluşlarındaki gayeliliği göz önünde bulunduran teleolojik delil, insanın bilen ve birtakım mükemmelliklerden mahrum olan bir varlık olduğu gerçeğini esas alan antropolojik delil ve nihayet insanın yaşamakla yükümlü olduğu bir ahlâkî hayatın varlığı üzerine temellendirilen ahlâk delili, Locke'un bu amaçla kullandığı delillerdir.

Locke'un Tanrıya atfettiği sıfatlara baktığımızda, onun kelimenin tam anlamıyla teist bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu görmekteyiz. Her şeyden önce, onun Tanrısı, ihtiva ettiği bütün varlıklarla âlemi yoktan yaratmış olup kendisinin yarattığı âlemde olup biten her şeyi sonsuz bilgisiyle eksiksiz olarak bilmektedir. Yine bu varlık, kendisinin yaratmış olduğu âlemi mükemmel bir şekilde idare etmekte, zaman zaman da, âlemdeki tek bilgili varlık olan insanın ihtiyaç duyduğu hakikatleri vahiy yoluyla bildirmekte ve insanlara vahiy iletmekle görevlendirdiği kimselerin çeşitli mucizeleri gerçekleştirmelerine imkân sağlamaktadır. Locke'un Tanrıya atfettiği önemli bir sıfat da O'nun bir olmasıdır. Filozofumuz, Tanrının birliği ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken, İsa Mesih'in ilâhî tabiatını tamamen reddetmiş ve hem kutsal metinlere hem' de akla aykırı gördüğü Hristiyanlığın teslis öğretisinin bir inanç esası olarak kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Bu konuda onun tamamıyla unitarian (tevhitçi) bir tutumu benimsemiş olduğunu görmekteyiz.

Locke'un, çalışmamızda ele aldığımız bir diğer konu olan Tanrı-insan ilişkisi ile ilgili görüşleri de şu noktalarda toplanmaktadır: İnsan, âlemdeki diğer bütün varlıklar gibi, Tanrı tarafından yoktan yaratılmıştır. Tanrının ölümsüz olarak yarattığı bu varlık, daha sonra, insanların ilki olan Âdem'in işlediği suç yüzünden sahip olduğu ölümsüzlüğü kaybetmiştir. Ancak, kaybedilen bu ölümsüzlüğü tekrar kazanmak için, insanın önünde bir imkân da yok değildir. Bu imkânın değerlendirilmesi, Tanrının insana yüklediği bir sorumluluk olan ahlâkî ve dinî bir hayat yaşama şartına bağlıdır.

İnsanın yaşamakla sorumlu olduğu ahlâkî hayattan kastedilen şey, akıl ve vahiy tarafından bildirilen ahlâk kuralları ile uygunluk içinde olan bir hayattır. Akıl bir dereceye kadar, insanın uymakla yükümlü olduğu ahlâk kurallarını ortaya koyabilir. Ancak, bu konuda aklın tek başına yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Doğru ahlâk kurallarının eksiksiz olarak ortaya konması, ancak, Tanrının insanlara tabiat üstü bir şekilde bildirdiği vahiyle mümkün olabilir.

Eğer insan ahlâkî hayat ile birlikte dinî hayat yaşama şartını da yerine getirirse, onun, daha önce kaybedilen ölümsüz cennet hayatını tekrar kazanması mümkün olacaktır. Dinî hayattan kastedilen şey de, Tanrının İsa Mesih aracılığıyla insanlara bildirdiği temel iman esaslarına (bu esaslar, Tanrının varlığı, İsa'nın Mesih olduğu ve ölümden sonra yeni bir hayatın olacağıdır) inanıp, İncil'de öğretilen dua ve ibadetlerin yerine getirilmesidir. Sonuç olarak, Locke'a göre insan kendisinden istendiği şekilde ahlâkî ve dinî bir hayat yaşadığı takdirde ölümsüz cennet hayatını kazanacak; böylece de ebedî mutluluğu elde edecektir. Bununla birlikte, ölümsüzlüğü kazanma şartını yerine getirmeyen insanların ölümlerinde birlikte yok olacakları da sanılmamalıdır. Gerçekte bu kimseler de ölümsüz ruha sahip oldukları için, onlar da ölümden sonra gelen ebedî bir hayat yaşayacaklardır. Fakat bu hayat, sonsuz ıstırap içinde geçen bir hayat olacaktır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Aaron, Richard, *John Locke*, Clarendon Press, 2 nd ed. Oxford 1955

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür,, Hacettepe Ü. yay., Ank. 1988

Aydın, Hüseyin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gâyelilik*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., 2. baskı, Ank. 1991

Aydın, Mehmet, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Umran yay., Ank. 1981

—————, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Ü. yay., İzmir 1987.

Birand, Kâmiran, *İkçağ Felsefesi Tarihi*, Ank. Ü. İlâhiyat Fak. yay., 3. baskı, Ank. 1987

Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Ötüken yay., 3. baskı, Ank. 1984

Comparative Religion, C. Tinling and Company Ltd., London 1970

Not: *Essays on the Law of Nature*'ın dışındaki Locke'un bütün eserleri 1801 yılında Londra'da bir komisyon tarafından "The Works of John Locke" adıyla on cilt olarak yayımlanmıştır. Biz Locke'un *Essays on the Law of Nature* ve *An Essay Concerning Human Understanding* dışında kalan eserlerini incelerken söz konusu baskıyı kullandık.

Brandon, *Unitarianism*, A Dictionary of Comparative Religion, C.Tinling and Company Ltd., London 1970

Christie, F.A. *"Unitarianism"*, A Dictionary of Religion and Ethics, ed. Mathews Smith, Macmillan Company, U.S.A 1921

Clapp, J. Gordon, *"John Locke"*, *Encyclopedia of Philosophy IV*, ed. Paul Edwards, U.S.A. 1967

Condillac, E. B., *İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerine Deneme*, çev. Miraç Katircioğlu, MEB yay., 1st. 1989

Cragg, Gerald R., *he Church and the Age of Reason*, Penguin Books, 7. edition, England 1977

Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın, Say yay., 1st. 1983

_____, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, MEB yay., 2. baskı 1st. 1962

_____, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan, MEB yay., 4. baskı, 1st. 1986

Gibson, James, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, Cambridge Univ.Press, 2 nd ed., Cambridge 1960

Godbey, J., "Unitarian Universalist Association", *The Encyclopedia of Religion XV*, ed. Mircea Eliade, Macmillan Company, New York 1987

Gough, J. W., *John Locke's Political Philosophy*, Clarendon Presss, 2 nd ed. Oxford 1956

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi 4. baskı, 1st. 1980

Hall, Alfred, *The Beliefs of a Unitarian*, Lindsey Press, Great Britain 1947

Hargreaves, W. N., *Oxford in the Age of John Locke*, University of Oklahoma Press, Oklahoma 1973

Hick, John, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, New Jersey 1983

Kant, Immanuel *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, çev. İoanna Kuçuradi- Yusuf Örnek, Hacettepe Ü. yay., Ank. 1983

Kranz, Walther, *Antik Felsefe*, çev. Suat Y. Baydur, Sosyal yay., 1st. 1984

Lacugna, Catherine M.: "Trinity", *The Encyclopedia of Religion XV*, ed. Mircea Eliade, MacMillan Company, New York 1987

Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, ed. A. D. Woolzy, The Fontana Library, 2 nd impression, London 1964

- _____, *A Letter Concerning Toleration*, Works VI, London 1801
- _____, *A Second Letter Concerning Toleration*, Works VI
- _____, *A Third Letter for Toleration*, Works VI
- _____, *A Fourth Letter for Toleration*, Works VI
- _____, *The Reasonableness of Christianity*, Works VII
- _____, *A Vindication of the Reasonableness of Christianity*, Works VII
- _____, *A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity*, Works VII
- _____, *An Answer to Remarks upon 'An Essay Concerning Human Understanding'*, Works V
- _____, *A Discourse of Miracles*, Works IX
- _____, *An Essay for the Understanding of St. Paul's Epistles*, Works VIII
- _____, *An Examination of Malebranche's Opinion of Seeing all Things in God*, Works IX
- _____, *A Letter to the Right Rev. Edward Lord Bishop of Worcester*, Works IV
- _____, *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Ephesians*, Works VIII
- _____, *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Galatians*, Works VIII
- _____, *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Romans*, Works VIII
- _____, *A Paraphrase and Notes on the Epistle of St. Paul to the Corinthians*, Works VIII
- _____, *Essays on the Law of Nature*, translated to English and ed. by W. von Le Clarendon Press, Oxford 1954

_____, *Locke's Replay to the Bishop of Worcester's Answer to his Letter*, Works IV

_____, *Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter*, Works IV

_____, *of the Conduct of the understanding*, Works III

_____, *Philosophical Shorthand Writings*, (Essays L. N.'da), ed. W. von Leyden, Clarendon Press, Oxford 1954

_____, *Some Familiar Letters Between Locke and Several of his Friends*, Works IX

_____, *Some Thoughts Concerning Education*, Works IX

_____, *Two Treatises of Government*, Works V

Malebranche, *Hakikatin Araştırılması III*, çev. Miraç Katircioğlu, MEB yay., İst. 1989

McLachlan, H., *The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton, Russell and Russell*, 2 nd ed. New York 1972

Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 3. baskı, İst. 1983

Molfand, Einar, *Christendom*, A. R. Mowbray and Co. Ltd., 2 nd impression, Oxford 1961

Montuori, Mario, *John Locke on Toleration and the Unity of God*, Amsterdam 1983

Pike, Royston, "trinity", *Encyclopedia. of Religion and Religions*, Bennett Brothers Ltd., Bristol 1951

Platon, *Phaidon*, çev. Suut K. Yetkin-Hamdi R. Atademir, MEB yay., İst. 1989

_____, *Theatitetos*, çev. Macit Gökberk, MEB yay., İst. 1990

Randall, John H.-Buchler, J.: *Felsefeye Giriş*, çev. Ahmet Arslan, Ege Ü. Sos. Bil. Fak. yay., İzmir 1982

Sena, Cemil, "John Locke", *Filozoflar Ansiklopedisi III*, Remzi

Kitabevi, İst. 1976

Smith, G.B., *Trinity*, *A Dictionary of Religion and Ethics*, MacMillan Company, U.S.A 1921

Tully, J., *A Discourse on Property*, Cambridge University Press, 2nd ed.-Cambridge 1982

Ülken, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri*, Ank. Ü. İF yay., Ank. 1972

von Leyden, W., *ntroduction (Essays on the Law of Nature)*, Clarendon Press, Oxford 1954

_____, *"Notes Concerning Papers of John Locke in the Lovelace Collection"*, *Philosophical Quarterly*, Jan. 1952

Walker, W., *A History of the Christian Church*, T. Clark, Edinburgh 1963

Ware, Charlotte S., "The Influence of Descartes on John Locke", *Revue Internationale de Philosophie*, 4 (1950)

Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal yay., 4. baskı, İst. 1991

Woozley, A.D., *ntroduction (An Essay Concerning Human Understanding)*, *The Fontana Library*, 2nd impression, London 1964

DİZİN

- a priori bilgi 39, 105
Adem 142, 164, 165, 166,
167, 168, 205, 212
Ahiret Hayatı 212
Ahlâk (Ethics) 174, 175
Ahlâk 178
ahlâk delili 105, 116, 117
ahlâkî iyi 192
ahlâkî kötü 192
akılcı teori (rationalist theory)
186, 186
Ampirizm 32
analoji 76
Anselmus 105
Antony Ashley Cooper 15
antropolojik delil 105, 113,
114, 116
Aristippos 190
Aristoteles 17, 106, 153
aslı günâh 142, 165, 166
Benjamin Whichcote 41
Cambridge Platoncuları 41
cehennem 214
cennet 165
cevhe 49
Cevher 56, 57, 58
Cogito 18, 68
Çiçero 17
davranış kanunu 209
Demokritos 32
Descartes 15, 17, 18, 33, 41,
67, 105, 116
Dış-duyum 44, 45, 52, 53, 54,
69, 72, 75, 103
Doğuştan fikirler 33, 34, 38,
40, 43, 93, 18, 19
duyusal bilgi 69, 70, 113
Ebedî mutluluğ 194, 195, 215
Edward Pococke 14
Edward Stillingfleet 24,
57, 107
en mükemmel varlık fikri 105
Epiküros 190
faydasız ve öğretici yargılar
64
Francis Howell 13
Galileo Galilei, .i. Francis
Bacon 17
gayelilik 111, 112, 113, 129,
131
Henry More 41
Henry Wilkinson 13
Hugo Grotius 14
hüküm günü 214
ibadet 86, 211
İbn Sînâ 14
İç-duyum 44, 45, 51, 52, 54,
72, 75, 80, 103, 104
İlk Sebep 106
iman 77, 91, 97, 137, 138,
208
iman kanunu 207, 208, 213
iradeci teori (voluntarist
theory) 186
İsa 89, 158, 167, 168
İsa Mesih 139, 191
İsaac Newton 17, 135
Jean le Clerc 16
John Churchill 22, 24, 25
John Edwards 23, 137
John Owen 13
John Smith 41
Jonas Proast 22
kanıtlı bilgi 68, 102, 113
Kant 64, 117
keffaret (redemption) 167

Konfüçyüs 190
 kozalite 59, 156, 157
 Kozmolojik delil 105, 106,
 107, 113, 119
 Kutsal Ruh 136
 Leukippos 32
 Limborch 144, 145
 Lord Lovelace 21
 Lord Peter King 21
 Lovelace Collection 21, 25
 Maddenin ezeli 108, 109
 Malebranche 15, 19, 25, 48,
 49, 126
 man kanunu 206
 mekanizm 150
 Mesih 137, 139
 Molyneux 127, 178, 204
 monoteist 132
 monoteizm 134
 mucize 152, 157, 158, 159
 Musa 89, 158, 159
 nominalizm 55
 ontolojik delil 105
 öğretici yargılar 64
 Philip van Limborch 16, 135,
 143
 Platon 32, 33, 106
 politeist 132
 politeizm 143, 146
 Protagoras 32
 radeci teori 186
 Ralph Cudworth 41
 rasyonalizm 32, 33, 34, 173
 Richard Busby 12
 Robert Boyle 17
 Robert Filmer 22
 Ruh 33, 49, 58, 76, 214
 Ruhun Ölümsüzlüğü 194,

195, 196, 118
 Samuel Crell 135
 savaşı devleti 174
 sezgisel bilgi 67, 68, 113,
 114
 Sokrates 33
 sonsuzluk ideası 103, 104
 Stillingflee 96
 Tabiat Kanunu 150, 152, 153,
 154, 155, 169, 171,
 172, 173
 tabiat devleti 174
 Tanrının Oğlu 137, 140
 teleolojik delil 105, 110, 111,
 119
 temel nitelikler 53
 teslis 134, 135, 137, 138,
 141, 145
 Thomas Cole 13
 Thomas Firmin 135
 tövbe 211
 Trinitarianizm 136
 Unitarianizm 136
 Vahiy 151, 158, 77, 83, 87,
 88, 89, 92, 93, 185,
 84, 85, 86, 90, 92, 94,
 95, 96, 171
 William Lowndes 23
 William of Orange 16
 William Popple 22, 135
 Xenophanes 32
 yaratma 115, 131
 yeniden dirilme 207
 Yeter Sebep 106
 yoktan yaratma 108, 130
 zorunluluk 155